

**İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ PROGRAMLAR ENSTİTÜSÜ
HUKUK YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

**MARCUS TULLIUS CICERO'DA VE HUGO GROTIUS'TA
DOĞAL HUKUK DÜŞÜNCESİ**

Muhammed İbrahim ERTUĞRUL
116614027

Prof. Dr. Cemal Bâli AKAL

İSTANBUL
2020

Marcus Tullius Cicero'da ve Hugo Grotius'ta Doğal Hukuk Düşüncesi
(The Thought of Natural Law in Marcus Tullius Cicero and Hugo Grotius)

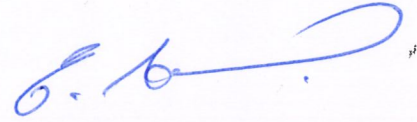
Muhammed İbrahim Ertuğrul

116614027

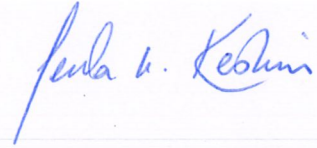
Tez Danışmanı : **Prof. Dr. Cemal Bâli AKAL**
İstanbul Bilgi Üniversitesi

Jüri Üyeleri : **Prof. Dr. M. Türker ARMANER**
Galatasaray Üniversitesi

Doç. Dr. Ferda KESKİN
İstanbul Bilgi Üniversitesi

Tezin Onaylandığı Tarih : 06/01/2020

Toplam Sayfa Sayısı : **212**

ANAHTAR KELİMELEER

- 1) Stoacılık
- 2) Doğal Hukuk
- 3) Cicero
- 4) Modern Doğal Hukuk
- 5) Grotius

KEY WORDS

- 1) Stoicism
- 2) Natural Law
- 3) Cicero
- 4) Modern Natural Law
- 5) Grotius

*“ibrahim
içimdeki putları devir
elindeki baltayla
kırılan putların yerine
yenilerini koyan kim”*

Asaf Halet Çelebi

ÖNSÖZ

İlk olarak 2012 yılında hukuk lisans öğrenimi ile başladığım İstanbul Bilgi Üniversitesi'ndeki tahsil yolculuğum, üniversitemin “İnsan Hakları Hukuku” alanındaki yüksek lisans programına devam ederek hazırladığım “*Marcus Tullius Cicero’da ve Hugo Grotius’ta Doğal Hukuk Düşüncesi*” adlı bu tez çalışmamla 2019 yılında son bulmaktadır.

Lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca öğrencisi olduğum fakültemle her zaman gurur duydum. Yüksek lisans tezimi bitirerek mezun olmanın heyecanı ve mutluluğu duygularıma etki etse de fakültemle olan ilişkimin sonlanacak olması yüzümde ancak kekre bir tebessümün belirmesine müsaade etmektedir. Toplamda yedi yılı bulan bu öğrenim yolculuğumda bir meslek ve sanat sahibi olmanın da ötesinde çok güzel arkadaşlıklar edindim. Bu serüvenimin anlamlı ve değerli birikimleri olan, buruk sevincime varlıklarıyla teselli veren tüm arkadaşlarıma kalpten teşekkür ederim.

“Rahle-i tedrisinden geçmek” tabirinin yalnızca bir hocanın dersini almış, sınıfında bulunmuş olmak değil, onun bilgi, görgü ve yöntemini de anlamak, benimsemek anlamlarına geldiğini düşünüyorum. Bizim düşünceler tarihine korkusuzca nüfuz etmemizi sağlayan ve bu yolda cesaret aşıl原因; hukuku kurgulayan zihniyet dönüşümlerini edebiyatta, felsefede ve toplum bilimi yazınında görmemizi sağlayan değerli hocam ve tezimin danışmanı Prof. Dr. Cemal Bâli Akal’a çok şey borçluyum. Onun derslerini takip etmiş olmanın ve eserlerini okuyor olmanın bir hukuk öğrencisi, kuramcısı ve uygulayıcısı için büyük bir hazine olduğuna inanıyorum. Kendisine vesile olduğu bütün kazanımlarım ve tez çalışmamla olan destekleri için müteşekkirim.

Kadim bir hukuki ilke olan “*Vigilantibus non dormientibus subvenit lex*” * sözünün sırrını hukuk anlayışı ile bizlere özümsettiren ve hak mücadelesinin her hal ve durumda uyanık kalmayı gerektirdiğini, aksi halde Francisco Goya’nın “*El sueño de la razón produce monstruos*” * adlı gravüründe tasvir ettiği gibi aklın uyuması halinde “canavarların” kol gezeceğini bizlere anlatan Prof. Dr. Turgut Tarhanlı’ya ayrıca çok teşekkür ederim. Onun sayesinde hukukun gerçekleştirilmesi gereken, ama insan iradesi ve mücadelesi ile kazanılacak olan bir ideal olduğunu öğrendim.

Hukuk mesleğine girmemi ve insan hakları hukuku alanında eğitim görmemi teşvik eden, tez yazım sürecimde ve mesleki çalışmalarım da bana gereken kolaylığı sağlayan mesai arkadaşım ablam Avukat Aliye Ertuğrul’a, tezimin tashihlerine yardımcı olan ve bu konuda tecrübesini cömertçe benimle paylaşan sanat tarihçisi ablam Zeyneb Ertuğrul’a ve beni kitaplarla tanıştıran akademik alanda her zaman destekçim olan değerli aileme teşekkürlerimi sunarım.

* “Hukuk uyuyanların değil, uyanık olanların hizmetindedir.”

* “Aklın uykusu canavarları doğurur.”

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	viii
ÖZET.....	ix
ABSTRACT.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MARCUS TULLIUS CICERO

1.1. Cicero'nun Kişiliği ve Özgünlüğü.....	12
1.2. Stoa Felsefesinin Gelişim Süreci ve Cicero Döneminde	
Roma'daki Siyasi ve Sosyoekonomik Gelişmeler.....	20
1.2.1. Stoa Felsefesinin Gelişim Süreci.....	21
1.2.2. Cicero Döneminde Roma'daki Siyasi ve	
Sosyoekonomik Gelişmeler.....	28
1.3. Cicero'nun Düşüncelerinin Ana Hatları ve Bu Düşüncelerdeki	
Stoacı İzler.....	45
1.3.1. Cicero Düşüncesinin Ana Hatları.....	46
1.3.2. Stoacı İzler.....	50
1.4. Cicero'da Doğal Hukuk (Ius Naturale) Düşüncesi.....	65
1.4.1. De Republica'da Doğal Hukuk	71
1.4.2. De Legibus'ta Doğal Hukuk.....	87
1.5. Genel Değerlendirme.....	105

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN DOĞAL HUKUK DÜŞÜNÜRÜ OLARAK HUGO GROTIUS

2.1. Hugo Grotius’a Genel Bakış.....	110
2.2. Hugo Grotius’un Yaşadığı Dönemin Siyasi ve Sosyal Gelişmeleri....	112
2.3. Grotius’ta Doğal Hukuk Düşüncesi ve Bu Düşüncede Stoa Felsefesi ile Cicero’nun Doğal Hukuk Anlayışının Etkileri.....	122
2.3.1. Grotius’ta Doğal Hukuk (Ius Naturale) Düşüncesi	124
2.3.1.1. Mare Liberum’da Doğal Hukuk.....	133
2.3.1.2. JBP’te Doğal Hukuk.....	141
2.3.2. Grotius’un Doğal Hukuk Anlayışında Stoa Felsefesi ile Cicero’nun Doğal Hukuk Anlayışının Etkileri.....	152
2.4. Genel Değerlendirme.....	166
SONUÇ.....	171
KAYNAKÇA.....	180

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
<i>De Fin.</i>	: <i>De Finibus</i>
<i>De Off.</i>	: <i>De Officiis</i>
<i>De. Inv</i>	: <i>De Inventione</i>
Der.	: Derleyen
DL	: Diogenes Laertios
dp.	: Dipnot
ed.	: Editor
<i>Inst. Div.</i>	: <i>Institutiones Divinae</i>
İ.Ö.	: İsa'dan önce
İ.S.	: İsa'dan sonra
<i>JBP</i>	: <i>De Jure Belli ac Pacis</i>
<i>JP</i>	: <i>De Jure praedae</i>
<i>L.</i>	: <i>De Legibus</i>
<i>ML</i>	: <i>Mare Liberum</i>
pp	: pages
<i>R.</i>	: <i>De Republica</i>
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
trans.	: translator
<i>VOC</i>	: <i>Vereenigde Oostindische Compagnie</i>
vol.	: volume
Y.	: Yıl
Yak.	: Yaklaşık
Yay.	: Yayıncılık & Yayınları
yy.	: Yüz yıl

ÖZET

Büyük İskender'in komuta ettiği Makedon İmparatorluğu'nun bugün Yunanistan olarak bilinen Hellas'ta, ön Asya'da ve antik dönemin bilinen tüm topraklarında gerçekleştirdiği istilalar ve kurduğu hakimiyet şehir devleti yönetim modelini sonlandırmış ve yurttaş – barbar ayırımına dayanan klasik Yunan siyasasının dönüşmesine yol açarak Helen dönemini başlatmıştır. *Polis*'in buharlaşan sınırlarından sonra meydana gelen nüfus hareketlilikleri Kinik temalı evrensel bir düşünceyi esas alan, ama beslendiği o Kinizmi de dönüştürerek *polis*'in içindekilerle dışındakileri kozmopolit bir siyasa içerisinde eşitleyen Stoa felsefesinin benimsenerek yaygınlaşmasına yol açmıştır. Roma siyasi oluşumunun Makedon İmparatorluğu'nun varlığına son vermesinden sonra Büyük İskender'in mirası olan evrensel yönetim modeli ve Helen dönemi düşüncesi olan Stoa felsefesi Romalılara miras kalmıştır. Roma siyasi oluşumunun Cumhuriyet dönemine denk düşen bu tevarüs, Roma'da Marcus Tullius Cicero tarafından soylu ve varıl sınıfın menfaatlerini gözetmek ve öncelemek için savunduğu doğal hukuk tezlerine bakıldığında daha net biçimde anlaşılmaktadır.

Son dönem pagan kültürünün en ciddi temsilcilerinden olan Cicero, Roma'ya reçete olarak sunmak için geliştirdiği doğal hukuk tezleri, Orta Çağ'ın ardından ortaya çıkan ve akılcı felsefeyi kendilerine esas alan Rönesans düşünürlerinin rehberi olacaktır. Bir Rönesans dönemi ürünü olan modern doğal hukuk düşüncesi, insanı, insan aklını ve insanın dışında yer alan bütün eşyayı yeniden kurgulayarak, bir anlamda da Kilise'nin dışına çıkarak seküler temele oturttuğu hukuk düşüncesini oluşturmuştur. Pagan dönemin sonlanmasından sonra düşünce tarihinde uzun bir yer edinen patristik felsefe ve Orta Çağ düşüncesi entelektüel serüvenin temeline Kutsal Kitab'ı yerleştirmişken, modernitenin yol açtığı zihinsel dönüşüm entelektüel bakışların klasik hümanist kaynaklara dönmesine yol açmıştır. Bir modern doğal hukuk düşünürü olan Hugo Grotius, bu zihniyet değişiminin ve düşünce etkileşiminin en somut örneğidir. Hollandalı hukukçu, ülkesinin Uzak Asya'da yer alan ülkelerle ticaret yapabilmesi için açık denizlerde yolculuk

yapabilmesini Kilise'ye ve onun ruhani himayesinde ilerleyen Portekiz'e ve İspanya'ya karşı savunurken tezlerini Cicero ve Stoa düşüncesi ile geliştirmiş, Kilise'nin ruhani hakimiyet iddiasını ve keşfedilen toprakları ülkeler arasında bölüştürme girişimini akıllı ve insan doğasını esas alan doğal hukuk düşüncesi ile sınamıştır.

Bu tez çalışması Cicero ve Grotius tarafından geliştirilen doğal hukuk düşüncesine odaklanmakta, her iki düşüncüyü de içlerinde vuku buldukları dönemlerinin siyasi ve iktisadi şartları arasında benzerlik kurarak ele almaktadır. Çalışmada tercih edilen bu yöntem, -tarihin farklı dönemlerinde savunulmuş olsalar da- doğal hukuk düşüncesinin arkasında yatan siyasi ve sosyal gerçekliği göstermektedir.

ABSTRACT

The invasions of the Macedonian Empire under Alexander the Great in Hellas, now known as Greece, all the lands of ancient Asia, and the domination it established, terminated the city-state administration model and led to the transformation of the classical Greek politics based on the citizen-barbarian separation. Then, it started the Hellenic period. Emerging population movements following the evaporating boundaries of the *polis* led to the adoption of the philosophy of Stoa, which was based on a universal idea with a Cynical theme, but transformed that cynicism into which it was nurtured and equated the inhabitants of the *polis* with those outside of the *polis* in a cosmopolitan policy. After Rome ended the Macedonian Empire, Alexander the Great's legacy of universal governance model and the idea of the Stoa philosophy of the Hellenic period have been inherited to the Romans. This inheritance of the Romans, which corresponds to the Republican era, is more clearly understood when the natural law thesis advocated by Marcus Tullius Cicero in the Rome to protect and prioritize the interests of the noble and wealthy class are considered. Cicero, one of the most serious representatives of the late pagan culture, his natural law thesis which he developed in order to present them to Rome as a medication will be the guide of the Renaissance philosophers who emerged after the Middle Ages and based on the rational philosophy they developed. The idea of modern natural law, which is a product of the Renaissance period, reconstructed the human, the human mind and all the objects outside the human being, and, in a sense, formed the idea of law on a secular basis by going outside the Church. While the patristic philosophy and the medieval thought which had a long period in the history of thought, placed the Bible on the basis of their intellectual adventure, the intellectual transformation caused by the modernity would return to classical humanist sources. Hugo Grotius, as a thinker of modern natural law, is the most concrete example of this change of mindset and thought interaction. The Dutch jurist will develop his theses with the idea of Cicero and Stoa, while defending his country against the Church, and Portugal and Spain which are conquering and colonizing under Church's spiritual auspices. Grotius' aim was for his country to

travel on the high seas in order to trade with the countries in Far Asia. The Catholic Church's claim of spiritual sovereignty and its attempt to divide the discovered territories between countries would be challenged by Grotius with natural law thesis based on rational philosophy and human nature. Our thesis focuses on the idea of natural law developed by Cicero and Grotius and deals with both ideas by establishing similarities between the political and economic conditions of their time. As a result of this methodological preference, our thesis shows the political and social reality behind the idea of natural law, although they have been defended in different periods of history.

GİRİŞ

“Just when the gods had ceased to be, and the Christ had not yet come, there was a unique moment in history, between Cicero and Marcus Aurelius, when man stood alone.”
(Gustave Flaubert)¹

Stoacı düşünce Helen dönemi* içerisinde yer alan bir düşüncedir ve üç dönemden meydana gelir.² Bu dönemler erken dönem, orta dönem ve geç dönem olarak ayrılmaktadır.³ İlkçağ felsefesi içerisinde Epikourosçular ile Septikler arasında önemli bir yer arz eden Stoa felsefesi tezimin ana odağını meydana getirmektedir. Felsefe tarihçileri Stoa okulunu üç dönemde incelemektedirler. Bu düşünce ekolü Aristoteles’in öğrencisi Büyük İskender’in Makedonya Krallığı’na geçmesiyle birlikte başlayan Makedon fetihleri ve gerek Antik Yunan’da gerekse Anadolu’da bulunan küçük site devletlerinin birer birer yıkılması sonucunda Akdeniz havzasında ve Anadolu’da Antik Yunan kültür ve dünyasının yayılması sürecine tekabül ettiğinden Helen dönemi felsefesi olarak isimlendirilmiştir. Tezim kapsamında cevaplamaya çalışacağım sorun bu felsefe okulunun ve kavramlarının Rönesans döneminde başlayan akılcı ve modern olarak adlandırabileceğimiz doğal hukuk düşüncesine etkisinden söz edilip edilemeyeceği ve böyle bir etkinin varlığı halinde bu tesirin ne ölçüde ve ne vesilelerle olduğuna ilişkin olacaktır.

Stoacı düşünürler, Sokrates öncesi filozoflardan farklı olarak evren yerine insanı düşüncelerinin merkezine oturtmuşlardır. Sokrates öncesi felsefenin temel nesnesi kâinat iken (doğa felsefesi), Sokrates’in de etkisiyle Sokrates sonrası düşüncenin

¹ <https://dailystoic.com/unique-moment-history/> (Son erişim: 08.09.2018, 18:50).

* Helenistik dönem düşüncesinin içine Epikourosçular, Stoacılar ve Septikler dahil edilmektedir. Bu kelimeyi bilimsel manada ilk kullanan Alman tarihçi Gustav Droysen (1808-1884) olmuştur. Droysen’e göre Helen kültürü, Büyük İskender’in Doğu fetihleriyle birlikte başlayan, Antik Yunan kültürünün şehir devletlerinin sınırlarını aşarak yayılmaya başladığı ve kozmopolit bir kültür haline dönüşmesini ifade eder. Daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Arslan, İlkçağ Felsefe Tarihi Helenistik Dönem Felsefesi: Epikrosçular, Stoacılar, Septikler, 4. Cilt, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 3-23.

² Ahmet Cevizci, Felsefe Tarihi: Thales’ten Baudrillard’a, Say Yayınları, İstanbul, 2015, s.133.

³ Arslan, İlkçağ Felsefe Tarihi Helenistik Dönem Felsefesi Epikürosçular, Stoacılar, Septikler, s.165-167.

merkezine insan problemi yerleşmiştir. Michel Foucault, “Öznenin Yorumbilgisi” adıyla derlenen Collège de France’taki derslerinde Sokrates’ten sonra felsefede hâkim olmaya başlayan ve özne ile hakikat arasında ilişki kurmayı sağlayan kendilik bilgisi (*gnôthi seauton*) ve kendilik kaygısı (*epimeleia heatou*) kavramlarının tüm Yunan, Helenistik ve Roma kültürü boyunca felsefi tutumu karakterize eden temel ilkeler olduğunu belirtir.⁴ Yunan kültürünün ve siyasi gelişmelerinin tesiri sonucunda ortaya çıkan ve Helen dönemi düşünce okullarından en çok tutulan, hatta Roma’daki hâkim zümrenin de ideolojisi haline gelen Stoa okulunun her üç döneminin de ana odağı ve temel nesnesi insan ve onun dış dünya ile olan ilişkisi olmuştur. Burada dış dünya elbette ki doğayı, insansa aklı tarif etmektedir.⁵ Stoacılar klasik Yunan düşüncesinden ayrılırlar. İnsanlığın büyük bir aile olduğu fikri ve evrenin tek bir devletin egemenliği altında tasavvur edilmesi Stoacılarla birlikte başlamıştır. Örneğin Platon ve Aristoteles’in siyasi ufkunu sitenin sınırları oluşturmaktayken, Stoacılar tüm evreni tek bir site olarak görmüşlerdir. Stoacılar her insanda müşterek olan aklın bütün insanların evrenin yasalarını kavramasına yol açtığını düşünür. Bir aile olan insanlar tek bir yasa tarafından idare olunan evrende, yani tek bir kentte yaşamalıdır. Stoacı yasa evrensel niteliktedir ve bütün insanların birbirlerini sevmesini, birbirleriyle dayanışmasını emreder. Foucault’ya göre insanın kendisine ilişkin selamet ve mutluluk kaygısı ötekilerin de selameti sorununu belirginleştirmiş ve Stoacı düşüncede daima belirgin olacak insanlık cemaati düşüncesini hazırlamıştır.⁶ Stoacı düşünüş siyasi bir tasavvur olmaktan uzak gibi dursa da, bu düşüncenin gerçekten de insan hakları doktrinine büyük tesirleri olmuştur. İnsanın bir birey olarak otoriteden bağımsız şekilde var olabileceği ve onun kozmopolit özelliği sayesinde insanlık ailesine katılabileceği fikri büyük ölçüde ilk olarak Stoacı düşünürlerde kendine yer bulmuştur.⁷ Jacques Derrida’ya göre Aziz Paulus’a miras kalan kozmopolitan düşüncenin filizlendiği düşünce okulu Yunan Stoacılarının okuludur

4 Michel Foucault, Öznenin Yorumbilgisi: Collège de France Dersleri 1981-1982, çev. Ferda Keskin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 4-11.

5 Müslim Akdemir, İnsan Felsefesi: Epiktetos ve Marcus Aurelius Örneği, Sentez Yayınları, İstanbul, Eylül 2016, s. 95-96.

6 Foucault, Öznenin Yorumbilgisi: Collège de France Dersleri 1981-1982, s. 168.

7 Münici Kapani, Kamu Hürriyetleri, Yetkin Yayınları, Ankara, 7. Baskı 2013, s. 18-19.

ve modern dünyaya ve Aydınlanmaya, bilhassa Kant'ın siyasi düşüncesine Stoacı kozmopolitan düşünceyi miras bırakan ve aktaran Cicero olmuştur.⁸

İnsanın rasyonel bir varlık oluşu ve bunun sonucunda doğasında yer alan yasayı kavrayabilmesi onun kozmopolit bir varlık olarak tasavvur etmemizi, bütün insanlarla alakadar olduğu ve doğal haklara sahip olduğu fikirlerini düşünmemizi sağlar. Stoacı düşüncenin Roma hukukunun temel değerlerini etkilediği çok bilinen bir gerçektir. Akıl insanı erdeme götürmek için vardır. Herkeste müşterek olan bu akıl sayesinde insanın erdemli bir varlık olduğu, eylemlerinin sorumluluğunu taşıyacağı söylenebilir. Bu fikir sayesinde insan, saygıya muteber olacaktır. Gerçekten de Stoacıların “akıl” ve “insan doğası” kavramları doğal hukuk düşüncesine temel teşkil etmiştir. Thomas Aquinas'ın Aristotelesçilik, Stoacılık ve Hristiyanlık fikriyatını sentez etmesi sonucunda meydana gelen soyut ve akılcı doğal hukuk anlayışı ilk tezahürünü Grotius'ta bulacaktır.⁹ Ne var ki biz tezimizde Stoa felsefesinin erken ve orta dönem olarak adlandırılan kısımlarını incelemekle meşgul olmayacağız. Erken dönem Stoa düşünürleri arasında Zenon, Kleanthes, Khrysippos gibi antik dönem filozoflarını görmektedirken, orta dönem Stoacıları arasında da Panaitios, Poseidonios adında düşünürleri görmektediriz. Ancak bu düşünürlerden günümüze kalan bütünlüklü bir eser veya metin bulunmamaktadır. Bu düşünürlerle dair bilgi ve malumatımızı genellikle Roma Stoacılarının aktarmış ve yazmış oldukları oluşturmaktayken, ayrıca Roma İmparatoru Augustus'un öğretmeni olan Arius Didymus, biyografi yazarı olarak bildiğimiz Plutarkhos ve İsa'dan sonra üçüncü yüzyıllarda yaşadığı tahmin edilen felsefe tarihçisi Diogenes Laertios'un eserlerinde erken dönem Stoacı düşünürlerden yapılan pek çok alıntıyı ve bu düşüncelerin savunulmasını veya eleştirilmesini görebiliyoruz.

Marcus Tullius Cicero (İ. Ö. 106 - 43) Stoacılığı anlamak ve anlatmak için eserlerine doğrudan başvuracağım isimdir. Mesela Cicero'nun “Devlet Üzerine” (*De Republica*), “Yasalar Üzerine” (*De Legibus*), “Yükümlülükler Üzerine” (*De*

⁸ Jacques Derrida, *Cosmopolites de tous les pays, encore une effort!*, Galilée, 1997, Paris, s. 47-48.

⁹ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi*, Ankara, 9. Baskı, 2012, s. 12-13.

Officis) ve “Tanrıların Doğası” (*De Natura Deorum*) adlı eserlerine müracaat ederek ‘akıl’, ‘doğa’, ‘tanrı’, ‘yasa’ gibi kavramları şerh edebilmek ve Cicero’da bir doğal hukuk düşüncesini görünür kılabilmek için çabalayacağım. Bu sayede Roma Stoacılığının oluşturmuş ve olgunlaştırmış olduğu kavramlardan Roma’nın cumhuriyetten imparatorluğa geçiş sürecindeki tarihsel dinamikleri de hesaba katarak Cicero’nun düşüncesinde hâkim olan Stoacı kavramların etkisini ortaya çıkarmaya çalışacağım.

Stoacılara göre yasa, insanın kendi doğasının yasasıdır. Bu nedenle iyi ve erdemli olan şey aynı zamanda insanın tabiatından ve doğal yöneliminden kaynaklanan tabii sonuçlardır. Stoacılar için yasa, bütün varlıkları (*being*) yöneten akıldır (*reason*). Stoacılara göre bütün kâinatı ve varlığı idare eden yasa Tanrı’nın aklıyla eştir ve insanlar Tanrı’nın yasasını bilerek iyi ile kötü arasındaki ayrımı yapar ve bu yasadaki beşerî hukuku (*ius civile*) türetirler. Akıl sahibi olan insan, kâinata içkin olan tanrısal akıl bilerek ahlaklı olması gerektiğini ve bu yasaya itaat etmesi gerektiğini fark eder. Bu nedenle Stoacılara göre insanın ahlaklı bir varoluş olduğunu iddia etmek mümkündür. Nitekim insanın tanrısal yasaya boyun eğmesi bir yaptırım korkusu veya harici bir otoritenin zecri sonucunda gerçekleşmez. Bu yasaya itaat insanın kendi doğasının zorunluluğu sonucunda meydana gelir. Bu nedenlerle Stoacılar için iyi, benimsenmesi ve takip edilmesi gereken bir erdemken, kötü ise kendisinden uzak durulması gereken erdem dışı bir davranış olarak belirir.¹⁰ Aynı yasaya boyun eğen ve aynı doğalara sahip olan insanlar, kendini hem türüyle alakadar hisseder ve büyük bir insan topluluğunu meydana getirir. İnsanın yalnızca kendisi için değil, aynı zamanda toplum için yaşaması gerektiği Stoacılara göre aklın bir zorunluluğudur. Bu akıl insanın kendi yararının bütünün yararıyla eş olduğunu söylemektedir.¹¹

¹⁰ Eduard Zeller, *Stoics, Epicureans and Sceptics*, trans. Oswald J. Reichel, Longmans, Green, And Co., New York, 1892, s. 240-242.

¹¹ Zeller, *Stoics, Epicureans and Sceptics*, s. 312.

İnsan, kendisi ile birlikte bütün insanlar arasında var olan doğal bağın idrakine vararak bir vücudun parçaları gibi olduğunu düşünür ve bir insanın dahi toplumun vazgeçilmez bir parçası olduğunu anlar. Bu sayede insan, akıllı doğası gereği toplumu sever, güvene ve mutluluğa toplum içerisinde erişebileceğini idrak eder. Bu nedenlerle Stoacılara göre insan sosyal bir içgüdüye sahiptir ve onun bütün yönelimleri kendi iyiliği için olmakla beraber, aynı zamanda toplumun iyiliği ve devamlılığı işlevini de görmektedir. Buna göre Stoacılar, insanın kendi türüyle ve cemiyetle olan ilişkisinde iki ilkenin hâkim olması gerektiğini savunmuşlardır. Bu ilkeler adalet ve merhamet ödevleridir. Roma'ya Stoacılığın girmesini ve Scipio çevresi üzerinden Cicero'nun Stoacı düşüncesinin şekillenmesini sağlayan orta dönem Stoacılarından Panaetius'a göre bu iki ilke insan toplumunun takip etmesi gereken iki erdemdir.¹² Merhamet erdemini Stoacılarda daha çok Seneca'nın çalışmalarında görsek de, biz tezimizin konusu gereği Stoacıların daha çok adalet erdemi üzerinde duracağız. Bunun için de esas olarak Cicero'nun metinlerine başvuracağız.

Zeller'e göre Stoacıların ahlak felsefesi ve bu felsefeye hâkim olan bütün erdem görüşleri iki kanatta toparlanabilecektir. Stoacılara göre ahlaki eylemin ölçütünü belirleyen iki kriter bulunmaktadır. Bu iki kriter doğaya ve akla uygun davranmaktır. Doğa ve akıl aynı zamanda erdem ölçütleri olarak adlandırılır. Bireyin evrenin ve kozmosun yasalarına boyun eğmesi, insanın kendi doğasına göre eylemesi ve aklın duygu ve etkilenmelerin üzerinde hakimiyet kurmuş olması bir davranışın erdemli olmasını sağlayacak temel kriterlerdir. İnsanın evrenin yasalarına boyun eğmesini söyleyen buyruk ile kendi doğası ile uyumlu şekilde hareket etmesini söyleyen buyruğun birbiriyle çatışması mümkün değildir. Birinci buyruğun sonucunda insanların meydana getirdiği birlikteliğin ortak yararı elde edilecek, adalet, insan sevgisi, toplumsallık ve dünya vatandaşlığı gibi erdemlere ulaşılabilecektir. İkinci buyruğun sonucunda da insanı, kendi kontrolünde olmayan dış etkenlerden uzaklaştıran ve ona bir teselli sağlayan içsel özgürlük ve mutluluk

¹² Zeller, Stoics, Epicureans and Sceptics, s.314-315.

erdemini elde edilecek, bir bakıma da kendi kendine yeten bilge insan oluşturulmuş olacaktır. Stoacılara göre iyi olan her şey erdemin kapsamına girdiğinden ve kötü olan her şey de bu kapsamın dışında yer aldığından, insan doğasının evrenin yasalarıyla çatışması, erdemin karşıtı olana yönelmesi mümkün değildir.¹³

Antik dönem düşüncesinde etik ve siyaset felsefesi arasında derin bir bağ kurulmuştur. Ahlak/etik ve siyasi düşünceyi birbirinden ayırmadan incelemiş olan Platon ve Aristoteles geleneği Stoacılar ile de sürmüş olsa da, Stoacılar akıl, doğa ve bilgelik gibi kavramları düşüncelerinin merkezine taşımışlardır. Katja Maria'ya göre Stoa felsefesinin siyasi düşüncesinde yer alan ve merkezi öneme sahip kavramlar yasa, akıl, doğa, kozmos, tanrı gibi kavramlar olmuştur. Bu nedenlerle Stoanın siyasi düşüncesi sadece ahlakla değil, aynı zamanda fizik ve mantıkla da doğrudan ilgi ve irtibat içerisinde olmuştur. Nitekim ilk Stoacılar olan Zeno ve Khrysippos gibi düşünürler kafalarında yarattıkları bir ideal devlet için olması gereken yasa ve kurumları önerme yoluna gitmemiş, siyasi düşüncelerinin ufkunu ideal sitenin yasa ve kurumları ile sınırlı tutmamışlardır. İnsanın diğer insanları nasıl görmesi ve onlarla nasıl ilişki kurması gerektiği sorunları erken dönem Stoacıları için hayati nitelikte olmuştur. Zira dönemin siyasi iklimi site devletlerinin sonlandığı, yerini Makedon İmparatorluğu hegemonyası altında çeşitli Helen Krallıklarına bıraktığı bir iklimdir. Stoacılar için bütün insanlık birbiriyle alaka içindedir ve her birinin derdi bir başkasını ilgilendirmektedir. Buna göre barbar ve yurttaş ayrımı kabul edilemeyecek, en uzakta yaşayan bir Asyalı ya da yakınımızda yer alan bir Misyalı dahi ilgi odağımıza dahil olacak, onun hayatı ve güvenliği bütün insanların hayatı ve güvenliği için önemli hale gelecektir. Siyasi düşüncede yaşanan bu dönüşüm dünyanın bir site olarak tahayyül edilmesine yol açacak ve dünyanın işleyişi ile insan davranışına yön veren yasa arasında bir bağ kurulmasını sağlayacaktır.¹⁴

¹³ Zeller, Stoics, Epicureans and Sceptics, s. 382-383.

¹⁴ Katja Maria Vogt, Law, Reason, and the Cosmic City, Oxford University Press, USA, 2008, s. 7-70-71.

Roma'nın Makedon Krallığı'na son vermesi (İ. Ö. 148) Roma'ya bir kültürün ithal edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu kültür aktarımının sonucunda Roma'da Stoa felsefesi benimsenmiştir. Roma'da Stoa düşüncesini siyasi düşüncesinin merkezine oturtan ilk olarak Cicero olmuştur. Hristiyan doktrinin inşasında, 4. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar skolastik mantığın şekillenmesinde, Rönesans döneminde skolastik düşünceye karşı olduğunu bildiren düşünürlerin yazınlarında ve 18. yüzyılda gerek Amerikan bağımsızlık mücadelesinde gerekse Avrupa'da başlayan anayasal demokrasi mücadelesinde birçok kuramcı ve politikacıda Cicero'nun izlerini sürmek mümkündür. Onun yaşadığı dönem İsa'dan bir yüzyıl önce Roma Cumhuriyeti'nin çökmekte olduğu yüzyıla tekabül ettiğinden, düşünceleri de özgürlük ve despotizm arasındaki gerilim ile anayasal yönetimin çözülüşünün nedenlerine dair olmuştur. Bu nedenlerle Cicero, birçok yüzyılda ve düşünce değişiminin yaşandığı merhalelerde anayasal düşünüşün ve akli bilgiye dayalı siyasi tasavvurun ilham kaynağı olabilmıştır.¹⁵ Cicero'nun Rönesans döneminde kullanılması skolastik düşünceye karşı olmuştur. Richard McKeon'a göre, Cicero'nun metodolojisi, retoriği Orta Çağ'ın barbarlığına karşı mantık, diyalektik ve bilimsel yöntemde reformu savunanlar için bir başvuru ve referans mercii olmuşken, onun teorik bilgiyi pratiğin hizmetine sunması ile bilge insanı eylem insanı ile özdeşleştirmesi pragmatik bir felsefe üretimi için oldukça etkileyici ve verimli olmuştur. Örneğin 4. ve 5. yüzyıllarda Aziz Augustinus tarafından Cicero'nun "*De Natura Deorum*" adlı kitabı ile "*De Divinatione*" adlı kitapları pagan dininin noksanlarını göstermek için kullanılmışken, Rönesans döneminde ise dine ve dinsel otoriteye karşı tezlerin kaynağı olarak bu eserlere müracaat edilmiştir. Hatta Fransız ansiklopedistlerinden ve aydınlanma savunucularından Voltaire (1694 - 1778), Cicero'dan, "*Uzun süreden beri tepemizde hüküm süren barbar skolastikleri sahneden kovduk ve bize nasıl düşünmemiz gerektiğini öğreten Cicero'yu onurlandırdık*" şeklinde övgüyle bahseder.¹⁶

¹⁵ Richard McKeon, "Introduction to the Philosophy of Cicero", Richard O. Brooks ed., Cicero and Modern Law, Routledge, New York, 2009, s. 3.

¹⁶ McKeon, "Introduction to the Philosophy of Cicero", Cicero and Modern Law, s. 6-7.

Cicero, kendisinin selefleri olan Platon ve Aristoteles'in yaratmış olduğu hayali bir devletin ideal kurumları ile vakit geçirmeyi tercih etmemiştir. Cicero'ya göre Roma devleti, tarihsel tecrübenin oluşturduğu, bir insanın meydana getirmiş olamayacağı, ancak birden fazla neslin yanılığı ve tecrübesi sonucunda meydana gelmiş mükemmel bir yönetimdir. Bu nedenle Cicero, politik kurumları, onların tarihlerinin izlerini sürerek incelemeyi tercih etmiştir. Bunun yanında Cicero, talih ve Tanrısal kayra / imtiyaz unsurunu da siyasi düşüncesine dahil etmeyi ihmal etmemiştir. İleride Machiavelli'de de görülecek olan *fortuna*, yani talih düşüncesi siyasi başarının ve ilerlemenin etkenlerinden birisidir. Buna göre Cicero, göksel/semavi gözetimin/murakabenin ve müdahalenin de Roma'nın tarihsel başarısında ve yönetim geleneğinin oluşmasında etkili olduğunu savunacaktır. Yunan düşüncesinde maddenin işleyiş ve oluş kuralları ile sosyal ilişkilerin arasında kurulmuş olan benzerlik sonucunda *cosmos* kavramı inşa edilmişken, Cicero tarafından bu kavram Roma'ya *mundus* şeklinde ithal edilecektir. Bundan sonra *mundus*, tanrılar ve insanlar tarafından paylaşılan sınırları gözlenemeyen ve evrenin sonsuzluğuyla eş bir düzeni ifade edecektir. Cicero'ya göre *mundus*, tanrıların ve insanların birer mensubu ve ferdi oldukları ortak bir evi ya da siteyi ve devleti tarif etmektedir. Bu açıdan bakılınca dünya (*mundus*) tanrılar ve insanlar için yaratılmıştır. Çünkü tanrılar ve insanlar akıl sahibi varlıklar olup, işlerinde adaletle hareket etmekte ve hukuku kullanmaktadırlar. İlerleyen bölümlerde Cicero'nun eserlerine, söylevlerine daha detaylı bakacağız. Nitekim Cicero'nun takip ettiği bütün felsefi ve kuramsal düşünceleri onun söylevlerinde ve teorik incelemelerinde bulunmaktadır. Cicero'nun siyasi tasavvuru Roma'nın kökleşmiş ve müesses hale gelmiş geleneksel karma anayasal idaresi ile eşittir. Aynı zamanda göksel niteliği haiz bu idare bütün erdemleri ve yönetim biçimlerini içinde barındırmakta, monarşi, aristokrasi ve demokrasi gibi üç temel yönetim modelinin en temel nüvelerini birlikte bulundurmaktadır. Cicero'ya göre bu birlikteliğin sırrı güçler arasındaki karşılıklı denge ve kontroldür. Bu karma yönetimin işlemesi ve ilerlemesi bütün *magistra*'ların ihtiyatlı ve ehil olmalarına, *Senatus*'un bütün vatandaşlara açık hale getirilip asillerin önderliğinde işlemesinin sağlanmasına ve halkın menfaatinin karşılanmasına bağlıdır. Bu sayede sınıflar arasında denge ve

uyum sağlanmış olacaktır. Kısacası Cicero, soylu *Senatus* ve halkın karşı karşıya gelmesinden doğan ihtilafların yanında Roma'nın soylu vatandaşları ile vatandaşlık için mücadele eden ve köle olup özgürlüğünü kaybetmemek için çalışan köylü nüfusu arasındaki ihtilafın *concordia ordinum* ya da *consensus Italiae* biçiminde kavramsallaştırdığı çeşitli sınıflar arasındaki uyum ile çözülebileceğini savunmuştur.¹⁷ Çözüm arayışında olan Cicero'nun başvurduğu ve en çok ileri sürdüğü düşüncesi doğal hukuk düşüncesi olmuştur. Biz de bu nedenle Cicero'nun doğal hukuk düşüncesini incelemeye alacağız. Bu incelemeye başlamadan önce de Cicero'nun düşüncesini meydana getiren döneminin siyasi ve sosyal sorunlarına değinmeye çalışacağız.

Tezimin ikinci bölümünde birinci bölümde aktaracağım Helen ve Roma döneminin siyasi ve sosyal koşullarını akılda tutarak Hugo Grotius'un yaşadığı döneminin ülkesinden ve uluslararası siyasetinden bahsederek onun doğal hukuk düşüncelerini anlatmaya çalışacağım. Bu incelemeyi yürütürken Grotius'un döneminin siyasi ve sosyal şartları ile birinci bölümde incelemeye çalışacağım antik dönemin siyasi ve sosyal koşulları arasındaki benzerliği göstermeyi deneyeceğim. Bu benzerlik tarihi koşulların birebir aynılığı ve bu süreç içerisinde ortaya çıkan siyasi ve hukuki kurumların benzerliği savına değil, aralarında yüzyıllar bulunan farklı dönemlerin düşünürlerinin savunduğu doğal hukuk düşüncelerinin arkasında bulunan siyasi amillerin benzerliği esasına dayanmaktadır. Birinci bölümde ele aldığım Stoa'nın kavramlarının ve Cicero'nun doğal hukuk düşüncesinin bir Rönesans düşünürü ve modern doğal hak kuramcısı olan Hugo Grotius'un düşüncelerine nasıl tesir ettiğini göstermek istiyorum. Örneğin Yunan sitelerinin çözülmesiyle birlikte başlayan ve bir teselli görevi gören Stoa felsefesi, gene bir buhran ve keşmekeş çağı olan Roma'nın Cumhuriyet idaresinin son yüzyılında hâkim zümrenin ideolojisi halini almış ve Cicero tarafından kurtuluş reçetesi olarak sunulmuştur. Coğrafi Keşifler'den sonra bilinmeye başlanan topraklar üzerindeki sömürgecilik yarışına katılmak ve uzak kıta ile ticaret yapmak isteyen Hollanda, Papa'nın ihsanı ya da

¹⁷ McKeon, "Introduction to the Philosophy of Cicero", Cicero and Modern Law, s. 11-13.

hakemliği ile yeni bilinen toprakların İspanya ve Portekiz lehine tahsis edilmesini kabul edemezdi. Kalvenci bir gelenekten gelen ve hümanist kaynaklarla eğitim gören Grotius hem ülkesinin ticari menfaatlerini korumak hem de Katolik kilisesinin ruhani otoritesini sorgulayabilmek, esasında bu yöndeki tezleri çürütebilmek için yüzünü antik dönem yazınına dönecektir. Bununla birlikte Roma'nın Akdeniz havzasında ve Asya'da genişlemesini, hakimiyetini yaygınlaştırmasını savunan ve bu girişimi hukukileştirmeye çalışan Romalı Cicero ile Doğu Hint Denizi'nde ticaret kolonileri kurmak ve Avrupa'ya ucuz baharat ve kumaş ithal etmek isteyen Hollandalı Grotius'un doğal yasa ve doğal hukuk düşüncesine başvurmuş olması doğal hukuk söylencesinin karşımıza çektiği perdenin sahnenin arkasında bıraktığı ve yüzüne kimsenin bakmaya cesaret edemediği Gorgon kardeşlerin çirkin yüzlerini düşlememizi sağlayacaktır.

Tez çalışmamı bahsetmiş olduğum ve genel hatlarını verdiğim ölçekte tutmayı planladım. Stoacılar arasında bilhassa Roma Stoacıları, Roma Stoacıları arasında hususiyetle Cicero, modern doğal hukuk düşünürleri arasında da Grotius merçeğimin üzerinde gezdiği yazarlar olacaktır. Modernite ve doğal hukuk kavramları bir araya geldiğinde haklı olarak mesela Spinoza, Thomas Hobbes, John Locke veya Immanuel Kant gibi düşünürlerin neden incelenmediği sorulabilecektir. Spinoza'nın üzerine doğal hakkı kurduğu “*conatus*” kavramı ile Stoacıların toplumu meydana getiren etken olarak gördüğu “*oikeiōsis*” kavramları arasında ilişki ve mukayese kurmak pek hayli mümkündür. Aynı şekilde Cicero'nun mülkiyet temelli hukuk ve toplum anlayışı ile Locke'un doğal hak düşüncesini benzeştirmek mümkünken, sözleşmecî Hobbes'un toplumun oluşumu üzerine söyledikleri de Cicero'yu andırır motifler içermektedir. Bunlara ilaveten Stoacılığın kurucusu Zeno Citium'un dünya vatandaşlığı, Marcus Aurelius'un akıl kavramı üzerinden kurmuş olduğu evren ve site ilişkisi ile insan ve Tanrı ilişkisini Kant'ın doğal hukuk öğretisi temeline oturtmak pek tabii mümkündür. Fakat bütün bu gayretler en temelde göstermek istediğim ana noktadan beni uzaklaştıracaktır. Anlamak ve göstermek istediğim ana nokta modern doğal hak öğretisinin Kilise'den veya bir başka teolojik göndermeden uzak olarak insan aklının özerkliği

temeline dayanıyor olması ve Tanrı'yla bağlantısız bir ilişki kuruyor olmasıdır. İnsan kurgusal da olsa bu vesileyle bir başkasına bağımlı ve muhtaç olmadan haysiyet sahibi olmakta ve devredilemez hakların taşıyıcısı konumuna yükselmektedir. Roma'da İsa'nın ortaya çıkışından önceki yüzyıla ve Roma paganizminin çöküşüne denk gelen Roma Stoacılığı bu nedenle çok önemli bir düşünce ekolüdür. Evrenin tek bir yasa tarafından idare edilmesi hasebiyle tek bir siteye benzetilmesi, insan aklının bu yasayı anlayabilmesi hasebiyle de onun Tanrıyla yakın mertebede bulunuyor olması düşünceleri hem Hristiyanlığı hazırlayan ve hem de patristik felsefecilerin tezlerini güçlendirmesi ve Hristiyan doğal hukuk öğretisini geliştirmeleri bakımından benimsenen görüşler olmuştur. Ancak biz tezimizde Stoacılığın bu tesirine temas etmeden Rönesans dönemi tesirine bakmaya çalışacağız. Bizim araştırma konumuz günümüz insan hakları düşüncesinin de temelinde yatan Stoacı kavramlar ekseninde olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM: MARCUS TULLIUS CICERO

1.1. Cicero'nun Kişiliği ve Özgünlüğü

Marcus Tullius Cicero İsa'dan önce 106 ile 43 yılları arasında yaşamış Romalı bir hatip ve yazardır. Cicero, İtalya'nın Lazio bölgesinde, Roma'nın güneydoğusunda kalan Arpinum/Arpino kasabasında doğmuştur. Arpinolular, İsa'dan önce 2. yüzyılın erken dönemlerinde Roma vatandaşlığını kazanmış ve vatandaş olmanın sağladığı haklardan tamamen yararlanan bir İtalya şehri olmuştur. Cicero eğitimi boyunca Yunan düşüncesi ile yakından alakadar olmuş, Roma'da hukuk öğrenimi, Atina'da ve Anadolu'da da felsefe eğitimi almıştır. Cicero'nun ailesi bölgenin varlıklı kesiminden olduğundan Romalı yöneticilerle ve soylu sınıfla (*patricii**) yakın ilişki içerisinde olmuştur. Bu nedenle Cicero'nun yetişme dönemindeki gayesi Roma'ya geçerek kamu yönetiminde yer almak ve politikanın içerisinde aktif rol edinmek olmuştur. Kariyerine söylevleriyle başlayan Cicero, mahkemelerde savunmanlık görevini üstlenmiştir. Onun savunmalarında Roma devletinin müesses anayasal düzeninin ve bu devletin yönetiminde soylu hakimiyetinin muhafazakâr bir biçimde ve istikrarla savunulduğu görülmektedir. Verres'e karşı İ.Ö. 70 yılında üstlenmiş olduğu savcılık görevi Cicero'nun ününün bütün Roma'da yayılmasına sebebiyet vermiş ve hızla ilerleyerek 63 yılında konsüllük görevine yükselmesinin yolunu açmıştır.¹⁸ Roma'da Senatör bir aileden gelmeyip *Senatus*'a girerek *Consul* görevine erişen kişilere *Novus Homo* ismi verilmekteydi. Cicero da *Consul*'lük görevine eriştikten sonra *Novus Homo* olarak isimlendirilmeye başlamıştır.¹⁹

* *Pater*: baba, ata; *patres*: babalar; *patricium*: babalık, atalık sistemi; *patricii*: babalık, atalık sistemine dahil olanlar bkz. C. Cengiz Çevik, "Giriş", Cicero, Devlet Üzerine, çev. C. Cengiz Çevik, İthaki Yayınları, İstanbul, 2014, s. 66, dp. 1.

¹⁸ Michael H. Crawford, "Cicero, Marcus Tullius", ed. David Miller, The Blackwell Encyclopedia of Political Thought, Basil Blackwell, Oxford, 1987, s. 72; der. Mete Tunçay, Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi: Eski ve Orta Çağlar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 5. Baskı, Mayıs 2018, İstanbul, s. 299

¹⁹ Cicero, Yükümlülükler Üzerine, çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 138, dp. 102.

Cicero'nun yaşadığı yıllar Roma'da Cumhuriyet devrinin Caesar diktatörlüğü (İ. Ö. 49 – İ. Ö. 44) ile kapandığı yıllara denk düşmektedir. Bu bakımdan döneminin siyasi kargaşasına ve sosyal çalkantılarına doğrudan tanık olan Cicero, birçok siyasi olayın da doğrudan faili olarak adını Roma Cumhuriyet devrinin tarihine yazdırmayı başarmıştır. Onun söylevlerinde, mektuplarında ve felsefi eserlerinde yaşadığı dönemin sınıf ayrılıklarını, sosyal krizlerini ve siyasi cepheleşmelerini okumamız mümkündür.²⁰ Cicero eserlerinde aristokrasi sınıfının menfaatlerini savunurken ve *Senatus*'un konumunu güçlendirmeye çalışırken bir yandan da bir hukuk kuramının geliştiricisi olarak ortaya çıkacaktır. Cicero'nun ileri sürdüğü yazılı olmayan yasa fikri köklerini antik Yunan düşünürlerinin yazınlarında bulsa da bu ideal Roma'nın hâkim düzenini ve krallara karşı gelişen aristokratik geleneği (*mos maiorum*) güçlendirici bir vasfa sahip olmuştur.

Roma'da krallık yönetiminin kapanmasından sonra (İ. Ö. 509), Roma anayasası monarşi yönetimine dönüşü imkânsız hale getirmek için yeniden tasarlanmıştır. Bu anayasa, Yunan site devletleri gibi en temelde halkın hakimiyetini esas almış ve bu hakimiyetin uygulamaya geçirilmesini de karmaşık bir görünüm arz eden çeşitli meclislere bırakmıştır.* Bununa birlikte halkın mutlak hakimiyetini uygulamaya geçiren meclisler arasında da her zaman soyluluğa dayalı bir hiyerarşi var olagelmiş, bu hiyerarşik sıralamanın en tepesinde Roma *Senatus*'u her daim başı tutmuştur.²¹ Bu nedenle Cicero'nun yaşadığı dönemde Roma'nın rejimi “*Senatus populusque Romanus*”, yani “*Roma'nın Senatosu ve halkı*” olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde kralların yerini *Senatus*'un tayin ettiği iki yıl görev süresiyle sınırlı *Consul*'ler devralmış; halk meclisleri kanun çıkarabilir, *Magistra*'lar atayabilir konuma gelmiştir. Roma kendine mahsus özgürlük anlayışını tiranca yönetmeye başlayan krallarını öldürmekle ve Roma yurdundan

²⁰ Edward Clayton, “Cicero (106 – 43 B.C.E)”, Internet Encyclopedia of Philosophy <https://www.iep.utm.edu/cicero/> (son erişim tarihi: 05.05.2019 16:38).

* Roma anayasasında kullanılan kavramların modern manada anlaşılması gerektiği belirtilmesi gereken bir uyarıdır. Zira bahsedilen Roma halkı (*populus Romanus*), Roma'nın toprakları üzerinde yaşayan herkesi içerisine almayan, vatandaş olmayanları ve köleleri dışarıda bırakan bir tanımdır.

²¹ J. M. Roberts – O. A. Westad, The History of the World, Oxford University Press, New York, 6th Edition 2013, s. 218.

kovmakla sağlamıştır.* Bu geleneğin Cicero'nun da içerisinde yaşadığı Cumhuriyet devrinde Brütüs'ün Julius Caesar'i Senato'da öldürmesiyle tekrar canlandığını görürüz. Yaşadığı dönemde siyasi kargaşanın ve toprak dağıtımına yönelik çeşitli taleplerin hiç bitmeyerek sürekli devam etmesi üzerine Cicero, aristokrasinin önder olduğu ve *Senatus*'un baskılardan uzak durduğu karma bir yönetim anlayışını kavramsallaştırmaya başlamıştır. Cicero yönetimdeki uyumu müzikteki harmoniye benzeterek siyasi düşüncesinin merkezine birbirini dengeleyen ve denetleyen politik güçlerin uyumunu yerleştirmiştir.²²

Roma'da tiranlaşan kralların yönetimine Cicero'nun hayatını sürdürdüğü tarihten yaklaşık 400 yıl önce son verilmişti. Bu nedenle Cicero'nun içerisinde hayatını sürdürdüğü Roma'nın bir krallık olduğu söylemek mümkün değildir. Ne var ki geniş toprak arazilerini elinde bulunduran ve *Senatus*'ta bulunma ayrıcalığına sahip soylular kendi üzerlerinde bulunan kralların vesayetini sonlandırdıktan sonra hem topraksız köylülerin hem de halk meclislerinin üstünde vesayetini sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu duruma ilk bakış Roma'nın bir aristokrasi veya bir oligarşi rejimi olduğunu söylemeyi mümkün kılacaktır. Ancak, Roma'da yaşayan geniş kitlelerin gücünü hesaba katan bir gözlemci ilk bakışta ortaya çıkan aristokrasi veya

* Montesquieu, "Romalıların Yücelik ve Çöküşünün Nedenleri Üzerine Düşünceler" isimli kitabında Yunanistan ve İtalya cumhuriyetlerinde halkın gücünü gasb eden kişilerin ve tiranlaşan yöneticilerin öldürülmesini (*tyrannicide*) erdemli bir davranış olarak sayan yerleşik milletlerarası kural ve teamül olduğundan bahseder ("...un certain Droit de gens, une opinion établie dans toutes les républiques de Grèce et d'Italie..."). Montesquieu, Roma'dan Etrüsk kralların kovulmasından ve Etrüsklerin hakimiyetine son verilmesinden sonra halkın gücünü ve iradesini baskılayan tiranların yönetimden alınmasını erdemli bir davranış olarak kabul eden anlayışın mutlak bir nitelik kazandığını, Caesar'in öldürülmesinin de bu anlayıştan kaynaklandığını değerlendirir. Bkz. Montesquieu, *Sur Les Causes De La Grandeur Des Romains, Et De Leur Décadence*, ed. J. Ravenel, *Œuvres Complètes De Montesquieu*, Imprimerie De Firmin Didot Frères, 1834, Paris, s. 153. Yoksulların sorunlarına eğilen yöneticilerden Spurius Cassius (İ. Ö. 486'da), Spurius Maellius (İ. Ö. 440'ta) ve Manlius Capitolinusius (İ. Ö. 382'de) gibi soylu politikacılar krallık yönetimini geri getirmek gerekçeleriyle suçlanmış ve öldürülmüşlerdir. Roma'da yoksul sınıfın sorunlarına eğilmek ve onların lehine toprak bölüşülmesini teklif etmek tiranca hareket etmek ve krallık yönetimini geri getirmek istemekle suçlanmaya yol açıyordu. Bkz. Mehmet Ali Ağaoğulları – Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine, İmge Kitabevi*, Ankara, 6. Baskı, 2006, s. 23. dp. 9.

²² "Müziyenlerin şarkıda armoni dediği şey devlette uyum, her devlette en güçlü ve en iyi güvenlik bağıdır; uyum adalet olmadan olamaz" [*De Republica*, 2. 69]. Bkz. Cicero, *Devlet Üzerine*, çev. C. Cengiz Çevik, İthaki Yayınları, İstanbul, 2014, s. 187; Melissa Lane, "Ancient Political Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (<https://plato.stanford.edu/archives/win2018/entries/ancient-political/> son erişim tarihi: 05.05.2019 18:06).

oligarşi vasıflandırmasının da doğru bir tanımlama olmadığını fark edecektir. Bununla birlikte geniş yetkilere sahip *Consul*'lerin *Senatus* tarafından sıkı biçimde denetlenir olması Roma'yı monarşi olarak adlandırmaya da olanak tanımamaktaydı. Bu durumda Roma, ne tek başına bir aristokrasi veya oligarşi ne de bir demokrasi veya monarşi olarak vasıflandırılabilirdi. Roma anayasası bütün rejimlerin unsurlarını birlikte barındırdığından Roma'nın yönetim modeli olsa olsa doğal/tabii olarak adlandırılabilirdi.²³ Cicero kendi döneminin siyasi ve sosyal ikliminde Yunan tarihçi Polybios'tan (İ. Ö. 200-118) etkilenerek yönetimlerin dolaşımı fikrini benimsemiş ve karma anayasacılık fikrini siyasi düşüncesinin merkezine oturtmuştur. Roma'da senfonik bir ahengi hayal eden Cicero'nun kendisinin de mensubu olduğu aristokrasi sınıfının menfaatlerini öncelemesi gayet normaldi. Cicero'nun bu amaçla başvurduğu doğal hukuk düşüncesinin kapsamını ve mahiyetini daha sonraki başlıklar altında değerlendireceğiz. Ancak, Cicero'nun doğal hukuk düşüncesi üstüne çalışmak için onun kişiliğini, içerisinde doğup yetiştiği toplumsal sınıfı ve politik yaşamı boyunca kurmuş olduğu siyasi münasebetleri ve tarafı olduğu güç çekişmelerini anlamak, bunun yanında üzerinde yaşamını sürdürdüğü Roma'daki Cumhuriyet sahnesinin de siyasi ve sosyal perdelerini izlemek önem arz etmektedir.

Cicero'nun bütün yaşamını adadığı düşünce ve eylem birbirini tamamlayan, bir Romalının sahip olması, bir arada yürütmesi gereken erdemlerdir. Cicero yaşamı süresince Roma'da Sulla'nın diktatörlüğüne, Catilina'nın darbe girişimine, Pompeius ile Caesar'in kavgasına ve ardından Octavius ile Antonius'un kavgaları gibi Roma Cumhuriyet döneminin en çalkantılı dönemlere şahit olmuştur. Bu nedenle içinde yaşadığı dönemin Cicero'yu bir *renovatio* (teddit) düşünürü olmaya ve politik yaşamda aktif rol almaya sevk ettiği kolaylıkla söylenebilecektir.²⁴

²³ Brad Inwood – Fred D. Miller, Chapter 6: “Law in Roman Philosophy”, ed. in chief Enrico Pattaro, A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence: A History of the Philosophy of Law from the Ancient Greeks to the Scholastics, Springer, vol. 6, 2015, s. 135.

²⁴ Claude Moatti, “Cicero, İ.Ö. 106 - 43”, çev. Emel Ergun, der. Philippe Raynaud – Stéphane Rials, Siyaset Felsefesi Sözlüğü, İletişim Yayınları, İstanbul, 3. Baskı 2017, s. 154-155.

Şöhret bakımından ilerlemiş olan Cicero, İ.Ö. 63 yılında aristokrasiye karşı olan Catilina'ya rakip olarak *Consul*'lüğe aday olmuştur. Cicero'nun zamanında ve *Consul*'lük görevine başladığı yıllarda Roma iç savaşlarla ve çeşitli isyanlarla sarsılmaktaydı. Bu nedenle Cicero, *Consul*'lük görevi boyunca Roma'nın kurtuluşunu çeşitli sınıfların ve devlet teşkilatlarının kendi aralarında sağlayacağı ve devam ettireceği uyumda (*concordia, harmonia*) görmüştür. Toprak reformu ve borçların ertelenmesi isteklerini dillendiren Catilina'nın *Consul*'lük seçimlerini kaybetmesi sonucunda yoksulları ve köylüleri arkasına alarak Roma'da bir darbeye girişmesi ve *Consul* Cicero'nun Catilina'nın Roma'yı yıkmak yönündeki tertibini gün yüzüne çıkarması ve Catilina'yı yasa dışı ilan ettirmesi sonucunda Catilina yakalanarak öldürülmüştür. *Consul*'lüğe seçilen Cicero'ya bu tertibin önlenmesi nedeniyle *Senatus* tarafından *Pater Patriae* unvanı, yani vatanın babası unvanı verilmiştir. Ancak, Catilina tertibinin bertaraf edilmesinden üç sene sonra Roma'da Pompeius, Crassus ve Caesar *triumvira*'sının askeri diktatörlüğü başlamıştır. Bu yönetimde Cicero'nun şöhreti gittikçe silinmiş ve bütün malvarlığına el konularak sürgüne gönderilmiştir. Birinci *triumvir*'liğin dağılmasından sonra Cicero, Roma'ya geri dönmüş, ancak siyasi rakipleri tarafından politik yaşamdan uzakta bir hayat sürerken öldürülmüştür.²⁵

Cicero'nun başlıca iki eseri olan *De Republica* (Devlet Üzerine) ve *De Legibus* (Yasalar Üzerine) adlı kitapları hemen hemen hiçbir siyasal düşünce geliştirmemiş olan Roma yazınında bir ilk niteliğindedir. Bugün bu eserlerin bir kısmı elimizde bulunsa da Cicero'nun ılımlı bir düşünür olduğunu, farklı sınıflar arasında uyumu sağlamak yoluyla Roma'nın içerisinde bulunduğu krizden çıkabileceğini savunduğunu görmekteyiz. Cicero bu amacını gerçekleştirebilmek için Antik Yunan'ın felsefesini ve bilhassa Stoacı görüşleri benimseyerek Romalı yurttaşlarına öğretmeye çalışmıştır. Cicero, kendisinden çok önce yaşamış olan Antik Yunan düşünürleri Platon ve Aristoteles gibi en iyi yönetim biçimi üzerine düşünmüş ve eserlerinde bu yönetimlerin birbirlerine olan üstünlüklerini

²⁵ Tunçay, *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi: Eski ve Orta Çağlar*, s. 299-300; Crawford, "Cicero, Marcus Tullius", s. 72-73.

tartışmıştır. Cicero, Roma’da cumhuriyet yönetim biçiminin Roma’nın sahip olduğu şanlı yönetim geleneğine en yakın rejim modeli olduğunu savunmuştur. Ayrıca, Polybios’un savunduğu şekilde en iyi yönetim biçimi olarak karma anayasa fikrini benimsemiştir.²⁶

Fetihlerin sonrasında Roma’ya getirilmiş ve geniş toprak arazileri üzerinde zirai köle olmaktan başka çaresi kalmamış mülksüz proletaryanın farkında olmayan Cicero, geniş halk kitleleri tarafından desteklenen bir monarşinin de Cumhuriyet’in bütün kurumlarını yıkıp geçmesinden korkmaktaydı. Monarşi karşıtı Cicero’nun* başvurduğu yöntem Roma’nın ekonomik sorunlarla boğuşmadığı geçmişine bakarak şimdiki zaman için dersler çıkarmak ve Roma gururunu yüceltmek olmuştur. Caesar’in İ.Ö. 44’te öldürülmesinden bir yıl sonra da Cicero, Caesar’dan sonra kurulan ikinci *triumvir*’liğin parçası olan Antonius yandaşları tarafından katledilmiştir.²⁷

²⁶ Tunçay, Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi: Eski ve Orta Çağlar, s. 300.

* Cicero’nun tek adam rejimine karşı çıkmasının ve Cumhuriyet düzenini savunmasının altında yatan asli neden demokratik ideallere bağlı olması değil, soylu sınıfının sahip olduğu siyasi ve iktisadi ayrıcalıkları sürdürebilmesi isteğidir. Roma’da yoksul olan ve oy kullanamayıp asker olamayan, yurttaşlık haklarından tam istifade edemeyen bir kesim bulunmaktaydı. *Plebs* ve *Patricii* (soylular) mücadelesinin ilerlemesi sonucunda askerlik hakkı belirli bir ücret karşılığında *plebs* sınıfına açılmıştır. Bunun sonucunda da *plebs* sınıfından askerliğini ücret karşılığında yapmış *equites* adında bir sınıf doğmuştur. Zira askerlik yükümlülüğü Roma yurttaşlığının bir sonucuydu. Cicero’nun Arpinumlu ailesi de bu sınıfa mensup sonradan varlık edinmiş bir ailedir. Politik kariyerinin ilerlemesi ve Roma’nın kamusal yaşamında etkin bir rol alması sonucunda *homo novus* unvanını alan Cicero’nun fikirlerinin soylu idealleri desteklemesi ve toprak paylaşımı öngören politikaların karşısında olması açıklanabilir bir durumdur. Stoa felsefesinin pratik hayata yönelik bütün erdemlerini kendine rehber edinen Cicero, Roma’ya gelmesiyle birlikte kamusal yaşamda hızlı bir şekilde boy göstermeye başlamıştır. Sırasıyla *quaestor*’luk, *aedilis*’lik, *praetor*’luk ve son olarak *consul*’lük görevlerini yürüten Cicero, soylu geleneği ve Roma idaresinde *Senatus* önderliğini savunarak, popülist politikalarla halkın sevgisini elde eden Caesar, Catilina gibi liderlere karşı birleşen toprak sahiplerinin ve ticaretle uğraşan kesimin sevgisini ve desteğini elde edebilmiştir. Ne var ki Cicero, Catilina ve arkasına aldıklarını yargısız infazla idam ettirmiştir. Cicero’nun bir Romalı’nın sahip olduğu savunma hakkını Catilina ve tertibine katılanlarından esirgemesi ileride Roma’dan ayrılmasına ve sürülmesine yol açacaktır. Sonuç itibarıyla Cicero’nun bütün siyasi yaşamı boyunca soylu menfaatlerini korumaya çalıştığını, bunu yaparken de bütün İtalya’da tüm sınıfların uyumunu “*concordia ordinum in tota Italia*” fikrini yücelttiğini söyleyebiliriz. Bkz. Pelin Atayman Erçelik, “Marcus Tullius Cicero”, ed. Ahu Tunçel – Kurtul Gülenç, Siyaset Felsefesi Tarihi: Platon’dan Zizek’e, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2017, dp. 4, s. 62-65.

²⁷ William Ebenstein, Great Political Thinkers: Plato to the Present, Dryden Press, 4th Edition, Hinsdale, Illinois, 1969, s. 125-126.

Cicero'nun bir kişilik olarak sınıflar arasındaki denge ve uyum düşüncesini savunduğunu söylemek mümkündür. Roma'nın en çalkantılı döneminde yaşamış olan Cicero'nun kendi çağının ötesine geçerek içerisinde bulunduğu zaman dilimini bütün sosyal ve ekonomik gerçekliği ile değerlendirebilmesi elbette ki mümkün olmamıştır. Ancak onun Cumhuriyet değerlerine ve Roma geleneğine olan bağlılığı, her ne kadar Roma'nın tecrübe etmekte olduğu ekonomik ve sosyal krize bir reçete sunmaya yetmemiş olsa da Rönesans düşünürlerini etkileyerek bir uluslararası toplum için gerekli hukuk kuramının tohumlarını atmasına yol açmıştır. Zira onun bahsettiği cumhuriyet değerleri bir denge siyasetinden ve aşırılıkların karşısında olan karma anayasa fikrinden beslenmektedir. Bununla beraber Roma geleneği ise her zaman tiranlaşan kralların karşısında olmayı telkin etmekte ve Roma yönetim geleneğinin tanrısal yasalarla uyum içerisinde olduğunu söylenmektedir. Roma'da Cumhuriyet'in içerisinde bulunduğu hengâme en genel tarifıyla yurttaşlık talepleriyle Roma yönetimini sarsan geniş köle nüfusundan ve toprağını yitirmiş proletaryanın toprak taleplerinden meydana gelmiştir. Bu durumda Roma'nın soyluları her aşamada geniş bir köle isyanı ve mülkiyet güvenliği sorunuyla karşı karşıya kalmış; bu kitlelerin desteğini arkasına alabilecek popülist siyasetçilerin ise diktatörlük kurması tehlikesiyle yüz yüze gelmiştir. Cicero'nun köleciliğe bakışı ve mülkiyet sorununu ele alışı doğal hukuk düşüncesine başvurmasına yol açacaktır.

Bir doğal hukuk düşünürü olarak ele alınan Cicero'nun kişiliğinin ve yaşadığı dönemin ele alınmaması bize göre onun düşüncelerinin ve etkilerinin eksik anlaşılmasına sebebiyet verecektir. Örneğin bir karma anayasa fikri ve uyum düşüncesi dahi en bariz şekliyle Stoa felsefesinin tesiriyle meydana gelmiş düşüncelerdendir. Gerçekten de Stoa düşüncesinin özünde barındırdığı dış dünyanın koşullarına dayanmak ve ölçülü yaşamak ideali Cicero'nun her koşul ve zamanda uyumu arayan karakterinin şekillenişinde önemli bir görev ifa etmiş olmalıdır. Bununla birlikte Stoa felsefesinin dünya devleti anlayışı ve tanrısal buyruğun insan aklıyla bilinebileceği iddiası Roma geleneğini savunan Cicero için bir dayanak noktası görevi görmüş olsa gerekir. Soyluların ve hatta kendisinin de

topraklarını korumak mecburiyetinde olan Cicero'nun Stoa felsefesinin evrensel yasasına, insan özgürlüğünün maddi koşullardan bağımsızlığı fikrine ve kadercilik anlayışına sırtını yaslamaktan başka çaresi olamazdı. Dünya görüşü, döneminin Akademia okulunun mensuplarının benimsediği şüpheli görüşler olan Cicero'nun, siyasi yaşam ve toplumsal sorunlar için sunacağı reçetelerin Stoa eczanesini işaret etmesi makul bir durum olacaktır. Her ne kadar Peripatetik ve Akademia geleneğini takip etse de Cicero'nun Roma'nın yaşadığı sorunlara sadece Aristoteles'in siyasi ufkuyla, ahlak ve ödev duygusuna (*officium*) da şüpheli metotla yaklaşması beklenilemezdi.²⁸

Yukarıda belirtildiği gibi, Cicero'nun, halkın ve senatonun önünde yapmış olduğu konuşmaların sonucunda Catilina ve yandaşlarının tertiplerini ortaya çıkarması Catilina ve tertibe katılanların idamına yol açmıştı. Ancak bu tarihten daha sonraki bir tarih olan İ.Ö. 58 yılında Roma yurttaşlarının yargılanmadan idam edilmelerini yasaklayan yasanın çıkması sonucunda Cicero, senatonun hakkında bir sürgün kararı almasını beklemeden Roma'yı terk etmişti.²⁹ Cicero, sürgün yıllarında yazmış olduğu Stoacıların Paradoksları isimli kitabında sürgünün tüm evrenin tek bir şehir olduğunu düşünenler için değil, yaşam alanı sınırlı kişiler için korkutucu olduğunu dile getirerek siyasi gelişmeler karşındaki Stoacı ahlaki tutumunu ve teselli anlayışını ortaya koymuştur.³⁰ Onun bu tutumunu İ. Ö. 45 yıllarında yazmış olduğu “*Tusculane Disputationes*” adlı kitabında da görebiliriz. Cicero, kızı Tullia'nın ölümünden sonra bütün kamusal görevlerinden ayrılmış, kendisini felsefeye adanmıştır. Yunan felsefesini Roma'ya iktibas etmeye ve bir Roma düşüncesi meydana getirmeye çalışan Cicero, “*Tusculane Disputationes*” adlı kitabının Stoacı erdem ve mutlu yaşam anlayışını ele aldığı beşinci kitabında, kendisine memleketi sorulan Sokrates'in “bütün dünya” diyerek cevap verdiğini hatırlatır. “*Tusculane Disputationes*”in yazarına göre evde köle olmaktansa,

²⁸ Serap Gür Kalaycıoğulları – Ceyda Üstünel Keyinci, “Stoacılık”, Cicero, Stoacıların Paradoksları, çev. Serap Gür Kalaycıoğulları – Ceyda Üstünel Keyinci, İmge Kitabevi, Ankara, 2. Baskı, 2016, s. 20-21.

²⁹ Kalaycıoğulları –Keyinci, “Sunuş: Cicero'nun Yaşamı”, Cicero, Stoacıların Paradoksları, s. 10.

³⁰ Cicero, Stoacıların Paradoksları, çev. Serap Gür Kalaycıoğulları – Ceyda Üstünel Keyinci, İmge Kitabevi, Ankara, 2. Baskı 2016, s. 52-53.

sürgünde özgür olmak daha erdemli olan davranıştır.³¹ Cicero'nun doğrudan doğruya Roma Stoacılığının kurucusu olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Ancak, Stoa düşüncesi Romalılarla etkileşim kuran Orta Stoacıların ve Cicero'nun girişimleri sayesinde Roma'da yayılma imkânı bulmuştur. Bu nedenlerle Cicero, hem bir kişilik hem de bir düşünce insanı olarak Roma Stoacılığı içerisinde ele alınabilecektir. Onun düşünce tarihinde oynadığı en önemli rol, insanı ortak yasaları bilen, onu dengeli bir ruhun sahibi olarak gören ve sahip olduğu akıl ve dil sayesinde bütün inanlarla birlikte aynı doğaya sahip olduğunu ve bu sayede politik bir cemaati meydana getirdiğini savunan Stoa düşüncesini Romalı soyluların idealleriyle yeniden ele alıp yorumlaması ve Yunan düşüncesini kendinden sonraki nesillere aktarmasıdır.³²

1.2. Stoa Felsefesinin Gelişim Süreci ve Cicero Döneminde Roma'daki Siyasi ve Sosyoekonomik Gelişmeler

Stoacıların ortaya çıkışı Helen dönemine ve Yunan site devletlerinin çözülüşüne denk düştüğünden, bunun yanında Cicero'nun yaşamı da Roma Cumhuriyeti'nin çöküşü devriyle kesişmekte olduğundan, tezimizin konusunu oluşturan düşüncelerin önemini derinden anlatabilmek amacıyla her iki devrin de siyasi ve sosyal iklimini tasvir etmek gerekecektir. Bu bağlamda ilk olarak Stoacı düşüncenin yeşerişine ve Helen dönemi içerisinde oynadığı rolüne bakarak başlayacağız. Daha sonra Roma'da Cumhuriyet döneminin genel tasvirini, iktisadi ve siyasi durumunu aktardıktan sonra İmparatorluk siyasetine geçiş sürecini ve bu süreçte Stoacı düşünürlerin oynadığı role bakarak başlığımız altındaki bölümleri kapatacağız.

³¹ Cicero, *Tusculan Disputations*, trans. Andrew P. Peabody, Little, Brown, And Company, Boston, 1886, s. 314-315.

³² Akdemir, *İnsan Felsefesi: Epiktetos ve Marcus Aurelius Örneği*, s. 83-86.

1.2.1. Stoa Felsefesinin Gelişim Süreci

Grek ve Romen antikitesini Akdeniz havzasından bağımsız olarak ele alamayız. Dünyanın en büyük içdenizi olan Akdeniz, eski Yunan'da kent devletlerinin meydana gelişinde, Makedon istilalarıyla Helen kültürünün yayılmasında ve Helen güneşi altında Roma İmparatorluğunun egemenliğini bütün Akdeniz'e yaymasında coğrafi anlamda önemli bir etken olmuştur.³³ Akdeniz'in geniş havzası kentlerin ve ticaretin deniz kıyılarında kurulmasına yol açmıştır. Perry Anderson eski Yunan ve Roma dünyasının her zaman şehirleri merkeze alan bir dünya olduğunu ortaya koymuştur. Anderson'a göre *polis*'in ve Roma Cumhuriyeti'nin temel karakteristiği kentli bir yönetim, hukuk, mimari, şiir, sanat, vergilendirme ve tartışma (*retorik*) gibi alanların varlığına dayanmıştır.³⁴ Michel Villey'in de belirttiği gibi Grek-Romen medeniyetinin günümüze bıraktığı tek miras dünya üzerine bir düşünce sistemi olmamış, toplumu düzenleyen, o toplumun bütün mensuplarının hak ve borçlarını belirleyen bir hukuk düşüncesi de olmuştur. Villey'e göre bu Roma Hukuku, modern topluma temel teşkil eder niteliktedir. Modern dünyada Yunan felsefesinin bıraktığı izden daha fazla Roma Hukuku'nun bıraktığı izden* bahsetmek mümkündür.³⁵

Fakat klasik antikitenin içerisinde kent devletlerini destekleyerek ayakta tutacak görkemli bir ekonomik güç bulunmamaktadır. Anderson'un aktardığına göre klasik antikitenin temel geçim kaynağı kırsal ekonomidir. Kırsal ekonomi de zorunlu olarak köleci bir sistem anlayışı üzerine oturmaktadır. Demokrasiyle yönetilen Atina'da, oligarşi yönetimi altında olan Sparta'da ya da aristokratik yönetim altında

³³ Perry Anderson, Antikiteden Feodalizme Geçişler, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 24.

³⁴ Anderson, Antikiteden Feodalizme Geçişler, s. 22.

* Alman hukukçu Carl Von Savigny Roma Hukuku üzerindeki Yunan siyasi düşüncesinin ve Stoa felsefesinin etkisini kabul eder ve kendi hukuk kuramında bu etkilerin hukukun gelişiminde rol alan birer 'politik unsur' olduğunu belirtir. Savigny'e göre hukuka milli olma karakterini veren tarihsel birikimin dışındaki bütün etkiler 'politik unsurlar' olarak değerlendirilmelidir. İnsan Hakları da bu politik unsurlardan bir tanesidir. Bkz. Ali Acar, "Türkçe Çeviriye Önsöz", Friedrich Carl Von Savigny, Çağımızın Yasama ve Hukuk Bilimi Konusundaki Görevi Üzerine, çev. Ali Acar, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2018, s. 12; Friedrich Carl Von Savigny, Çağımızın Yasama ve Hukuk Bilimi Konusundaki Görevi Üzerine, çev. Ali Acar, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2018, s. 94.

³⁵ Michel Villey, Le Droit Romain: Son Actualité, PUF, Paris, 2012, s. 6.

olan Senatolu Roma’da* kentin düzeni genellikle tarım topraklarının mülkiyetine sahip maliklerin egemenliği altındadır. Bu nedenle kölecî üretim biçimi yaygın ve meşrulaştırılmış bir uygulama olmuştur.³⁶ Böylece eşya kategorileri yaratmasıyla bilinen Roma Hukuku, köleyi *instrumentum vocale* (konuşan eşya) olarak tarif etmiş ve alınıp satılabilir, ticaretin konusu bir emtia olarak tanımlamıştır. Bu sayede kölelik, kenti ve kırı birleştiren ekonomik bir unsur halini almıştır. Anderson’un aktardığına göre Klasik Antikite içerisinde bir kölenin mutlak kaderi zirai üretimde işgücü olmaktan başka bir şey değildir ve *instrumentum semivocale* (yarı konuşan alet) olan çiftlik hayvanlarının bir kademe üstünde önem arz etmektedir.³⁷

Helenistik dönemde Yunanistan, Büyük İskender’in fetihleri sonucunda Makedonya hükümrânlığı altına girmiş ve ardından da Yunan siteleri çözülmeye başlamıştır. Fakat Makedonya’nın Roma tarafından fethedilmesi sonucunda Yunan site devletleri ve Küçük Asya, Roma’nın boyunduruğu altına girmeye başlamış; bu sayede de Yunan kültürü Roma’da etkisini göstermeye başlamıştır.³⁸ Bu tarihsel gelişme Horatius’un Augustus’a (Octavius) yazmış olduğu mektupta “*Graecia capta ferum victorem cepit et artis intulit agresti Latio*.”³⁹ şeklinde betimiyle pek çok kez anlatılmıştır. Horatius’un bu cümlesi esir alınmış Yunan, yabancı muzaferini fethetti ve ona sanatı getirdi şeklinde tercüme edilebilir.

Yunan site devletlerinin çözülüşünden sonra Yunan düşünce ufku farklı bir boyut kazanmış, Platon’un ve Aristoteles’in site tanımının yetersiz olmaya başladığı

* Roma’nın aristokrasi rejimi ile yönetildiği Perry Anderson’un ileri sürdüğü bir düşüncedir. Cicero’nun Roma anayasasını karma rejim olarak düşündüğünü akılda tutmamız gerekir.

³⁶ Anderson, Antikiteden Feodalizme Geçişler, s. 23-24.

³⁷ Anderson, Antikiteden Feodalizme Geçişler, s. 28-29; Max Weber Türkçeye “Antik Uygarlığın Gerilemesinin Toplumsal Nedenleri” başlığıyla çevrilen çalışmasında Roma yazmalarında yer alan ideal zirai üretim metotlarının anlatıldığını, bu yazmalarda kölelerden *instrumentum vocale*, hayvanlardan da *instrumentum semivocale* olarak bahsedildiğinden söz eder. Bkz. Deniz Kundakçı, Max Weber, Say Yayınları, İstanbul, 2016, s. 357-387 içinde Max Weber, “Antik Uygarlığın Gerilemesinin Toplumsal Nedenleri”, s. 368.

³⁸ Tunçay, Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi: Eski ve Orta Çağlar, s. 261

³⁹ Ed. T.E. Page – E. Capps – W.H.D. Rouse – L.A.Post – E.H.Warmington, Horace: Satires, Epistles, Ars Poetica, trans. H. Rushton Fairclough, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, Great Britain, 1942, s. 408. Söz konusu kitapta yer alan İngilizce tercüme: “*Greece, the captive, made her savage victor captive, and brought the arts into rustic Latium.*”

görülerek Kinik felsefenin de etkisiyle kozmopolit bir düşünce akımı doğmaya başlamıştır. Stoacıların düşüncelerinde evrenseli aramış olmalarının asli sebebi de budur. Gerçekten de tek bir şehir devletinin selameti, bu şehrin vatandaşı olma zorunluluğu ve şehrin kendini yönetmesi fikri Helen döneminin sosyal ve ekonomik gerekliliklerini karşılar bir düşünce ufku sunamamıştır. Bu nedenlerle Stoacılık okulu yavaş yavaş kendisini göstermeye başlamıştır. Okulun ve öncesinde kozmopolit siyasi ideallerin ilk görünümü Kıbrıslı Zenon'un Devlet (*Politeia*) adlı kitabıyla karşımıza çıkmaya başlamıştır.⁴⁰ Yunan site devletlerinin kendileri dışındaki insanları “barbar”, tarım işlerinde çalışarak devletlerine ekonomik zenginlik kazandıran kişileri de “köle” olarak nitelendirmesi artık mümkün olmayacaktır. Zira Yunan site devletleri dağılmış, yerlerini daha büyük siyasi birliklere bırakmak zorunda kalmışlardır. İnsana ve topluma dair tüm bu sınıflandırmaları ortadan kaldıracak, bütün insanlığı tabii bir eşitlik içerisinde algılayacak yeni bir düşünce sistemine ihtiyaç duyulmaya başlamıştır. Eskinin barbarları, eskinin kentlileriyle, eskinin özgür kentlileri, eskinin köleleriyle birlikte ve barış içerisinde yaşamak mecburiyetindedir. Stoacı düşünceyi bir kurtuluş (*salvation*) düşüncesi olarak görmek ve okumak bu açıdan bakılınca mümkündür. Epikourosçular insanın kurtuluşunu kendi hazzı peşinde yaşamakta bulurken*, Stoacılar toplum içerisinde yaşamının mutluluğa götüren erdemli bir eylem olduğunu savunmuşlardır.⁴¹

Zenon'un “Devlet” isimli kitabında savunduğu tüm toplumları kapsayacak tek bir yasa fikri ve ussal olanın doğaya uygun olduğu fikri, akıl yoluyla ulaşılabilecek, evrene hâkim yasanın insanlarca bilinebileceği düşüncesini meydana getirmiştir. Bu müşterek epistemoloji tüm insanların tek bir şehrin, ama dünyayı kapsayan bir şehrin çatısı altında yaşayabileceği idealini gün yüzüne çıkarmıştır. Ayrıca

⁴⁰ Melissa Lane, Greek and Roman Political Ideas, Penguin Books, London, 2014, s. 217; George H. Sabine, A History of Political Thought, George G. Harrap & Co. Ltd., USA, 1939, s. 123.

* Epikouros'un hazlar arasında ayırım yaptığı, hazla erdem arasında ilişki kurduğu akıldaki tutulması gereken bir çekincedir.

⁴¹ Kıvanç Ertop – Çetin Yetkin, Sosyo Ekonomik Temelleriyle Siyasal Düşünceler Tarihi, Cilt 1, Say Yayınları, İstanbul, 1. Baskı 1985, s. 184-185.

Zenon'un Kiniklerden ve Epikouros'tan farklı olarak savunduğu, insanın insandan ve toplumdan kaçarak değil, yani Sinoplu Diogenes'in yaptığı gibi fıçısında yaşamadan, tam aksine insana ve topluma entegre olarak mutluluğa, Aristoteles'in en yüksek erek olarak tarif ettiği *eudaimonia* idealine ulaşmasının mümkün olacağıdır. İnsanın kendi başına ve kendi zatında mutluluğa erişilebileceği düşüncesi de insan hürriyeti meselesini maddi koşullardan bağımsız düşünmeyi olanaklı kılarak Stoacı düşüncenin daha sonraki zamanlarda köleci Roma'da benimsenmesine yol açacaktır.⁴²

Atina'nın kendi içerisinde yaşanan sınıf savaşlarına rağmen, *polis*'e dışarıdan gelen baskılar ve istilalar, şehrin sınıf ayrımı gözetmeksizin dışarıya karşı birleşmesine de yol açmıştır. Bunun yanında Perry Anderson'un belirttiği gibi Atina'nın ekonomisinin temelinde kırsaldan ve kolonilerden elde edilen tarım ürünleri ve bu ürünlerin deniz ulaşımı aracılığıyla ihracatı yatmaktadır. Atina'nın bu şekilde sömürmesinin devam etmesi sitenin devamlılığı açısından önemlidir. Ayrıca söz konusu ekonomik döngü tacirlerin çıkarları bakımından da son derece önem arz etmektedir. Atina'nın dışındaki bütün Yunan site devletlerinin de aynı dili konuşuyor olması, aynı Tanrılara inanıyor olması da Perslerin saldırısına karşı daha büyük bir birlik oluşturmak bakımından önemli olmuştur. Fakat site devletlerin çözülüşü, Makedon hakimiyetinin Büyük İskender'in geniş fetihleri aracılığıyla yaygınlaşması ticari menfaatin işine yaramış ve daha geniş bir coğrafyada alım-satımın yapılabilmesini olanaklı kılmıştır. Thukidides'in aktardığı Perikles'in söylevi önemini yitirmiş; artık Yunanların ataları gibi Helenlere ve Perslere karşı vatani savunmak ve vatan için ölmek yüce bir erdem olmaktan çıkmıştır. Bu nedenlerle kent devleti siyasi düşüncenin merkezinden uzaklaşmaya başlamıştır. Polis devletleri çözülsün de ekonomik düzen bundan bir zarar görmemiş ve kozmopolit ideallerin yayılması Makedon hakimiyeti ile daha kolay bir hal almıştır.⁴³

⁴² Ertop - Yetkin, Sosyo Ekonomik Temelleriyle Siyasal Düşünceler Tarihi, Cilt 1, s. 185.

⁴³ Thucydides, The Peloponnesian War, trans. Martin Hammond, Oxford University Press, New York, 2009, s. 90- 96; Ertop - Yetkin, Sosyo Ekonomik Temelleriyle Siyasal Düşünceler Tarihi, Cilt 1, s. 190.

Bu gelişmelerle* beraber Yunan düşüncesi de farklı bir istikamete yönelmeye başlamıştır. Bahsi geçen yüzyıllarda felsefenin bir doğa araştırması olmaktan ziyade bir yaşam öğretisi olma yolunda ilerlediğine şahit oluruz. Bu yüzyıllarda bir Yunanlı için devlet çözülmeye uğramış, artık kendisine yaslanılamayacak bir değere dönüşmüştür. Bu gelişmeler karşısında çözülme ve sarsıntı yaşayan Yunanlı için mutlu yaşam, ancak, doğayı ve insanı yeni bir perspektifle anlamlandıran bir yaşam görüşüyle mümkündür. Bu çağın gelişmelerinin sonucunda Aristoteles'ten sonra gelişen felsefe odağına yaşayış bilgeliğini yerleştirecek ve mutlu bir yaşam için gerekli dünya görüşünü hazırlamaya girişecektir.⁴⁴ Artık o kibirli ve Tanrılara

* Büyük İskender'in öncesinde babası II. Philippos tarafından İÖ 339'da Yunan askerleri bozguna uğratarak Yunan site devletlerinin bağımsızlığına son verilmiştir. Ancak Makedonlar da kendilerini Yunan olarak gördüklerinden ve Eski Yunanca'nın bir lehçesini konuştuklarından Yunan site devletlerinin Pers saldırılarına karşı birlik oluşturmada büyük bir menfaat görmüşlerdir. Bunun yanında Attika Yunanlılarının, şehirlerini istila etmesine rağmen, daha büyük bir tehdit olan Perslere karşı kendi birlik ve düzenlerini koruyabilecek güçte ve büyüklükte olan Makedon siyasi örgütlenmesine hayranlığı da yadsınamayacaktır. Hatta Yunanlı hatip (*rhetor*) Isokrates'in, İ.Ö. 346'da Makedon Kralı II. Philippos'a bütün Yunan ulusunu ve kentlerini bir araya getirerek Perslere karşı düzenlenecek seferi komuta etmesini istediği bilinmektedir. Ancak bir yandan da Yunan site devletleri arasında sürmekte olan iç savaş da son bulmamış, sitelerin Makedon hakimiyeti altına girmesi hızlı sonuçlanmıştır. II. Philippos, İ.Ö. 337'de bütün Yunan kentlerini bir araya getirerek Korinthos Birliği'ni teşkil etmiş ve bütün Yunanlıların sempatisini kazanabilmiştir. Bunun sonucunda Atina'da III. Aleksandros'un (Büyük İskender) Asya istilalarıyla da birlikte Yunan kültürü, farklı kültürlerle karşılaşma imkânı elde etmiştir. Bu karşılaşma sonucunda Yunanlıların barbar korkusu son bulmuş ve insan doğasının evrensel olduğu yönündeki düşünce yeni akım halini almıştır. W.W. Tanrı'nın deyimine göre bu dönemde Aristoteles ile birlikte sitenin parçası haline gelen politik hayvan (*zoon politikon*) olan insan ölmüş; Büyük İskender ile birlikte insan kozmopolit birey olarak ortaya çıkmıştır. Büyük İskender'in İ.Ö. 334 yılında Doğu seferlerine başlaması ve İ.Ö. 331 yılında Pers İmparatorluğu'nu yıkmasıyla artık Helen dönemi başlamış olacaktır. Büyük İskender'in İ.Ö. 334 yılında Anadolu'ya geçmesiyle Ege'nin iki yakasına da hâkim olan siyasi gücün Yunan-barbar ayırımına ve korkusuna son verdiği söylenir. Büyük İskender'e göre Troia Savaşı'nın sebebi Yunanlılar ile barbarlar arasındaki husumettir. Oysa Troialılar barbar değil, Asya topraklarında yaşayan Yunanlılardır. Bu sayede yıllar evvel terk edilen Troia yeniden bir bütüne dahil olmuş, Attika'nın Yunanlıları ile Asya'nın Yunanlıları ortak düşmana karşı savaşmaya başlamışlardır. Büyük İskender'in bugün Biga Çayı olarak bilinen Granikos'ta Persleri yenmesi ile Anadolu'nun kapıları artık bir kültüre ve Makedonlarla birlikte Yunanlılara da açılmaya başlamıştır. Büyük İskender'in bu Helenleştirme politikasında Doğu'da büyük şehirler kurmak, İmparatorluğun bütün topraklarında geçerli olacak ve Herakles ile Zeus yüzlerine sahip sikkeler bastırmak, İmparatorluğun başkentini Babil tayin etmek ve Perslerle Makedonların evlenmesiyle mozaik bir kültürün oluşmasını sağlamak bulunmaktaydı. Stoa felsefesi böylesine kozmopolit bir siyasal iklimde, Helen güneşinin aydınlattığı şehirlerde can bulmuş ve Akdeniz'in sıcak sularında yayılma imkanına sahip olmuştur. Bkz. Oğuz Tekin, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İletişim Yayınları, İstanbul, 12. Baskı 2018, s. 123-141; Mehmet Ali Ağaoğulları, Kent Devletinden İmparatorluğa, İmge Kitabevi, Ankara, 2. Baskı 2000, s. 361-363.

⁴⁴ Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, Kasım 2012, s. 83.

kafa tutan Yunanlı hali yerini Tanrılarla birlikte yaşamayı öğrenen, yazgısına boyun eğen Yunanlı halini alacaktır. Bu yönelime ideolojik zemini ise Stoacılar hazırlayacaktır.⁴⁵ İnsanların tamamının birbiriyle olan eşitliğinin maddi koşullardan bağımsız olarak ele alınır olması – *ister barbar ister Yunanlı; ister özgür ister köle* – doğal yasaı zorunlu kılmaktadır. Zira insanlar içgüdü gereği hemcinsleriyle bir arada yaşamaya ihtiyaç duymaktadırlar.* Bu ihtiyaç akla uygun bir ihtiyaç olup, insanı hem cinsleriyle birlikte yaşamaya sevk eden doğal bir yasanın sonucudur. Bu yasaya uymak ise akla uygun davranmak, yani doğaya uygun davranmaktır. Bir Stoacı için ancak bu şekilde davranarak mutluluğa erişmek mümkün hale gelecektir. Nihayetinde bütün insanlığı bağlayan mutlak bir yasa herkesi birbiriyle eşit konuma getirerek sosyal statüleri, ırkı, renk ve zenginlik farklarını önemsiz ve gri alanlar haline dönüştüreceklerdir.⁴⁶ Sitelerin çöküşüne ve Makedon hakimiyetinin yaygınlaşmasına denk düşen bu düşüncenin gücü tam da bu noktada kendini ortaya koymaktadır. Helen dönemi düşünce okullarından birisi olan Stoa felsefesinin genel eğilimi *polis*'in katı sınırlarının buharlaşması sonucunda meydana gelen insan karşılaşmasına yönelik olmuştur. İnsanlar bir

⁴⁵ Ertop - Yetkin, Sosyo Ekonomik Temelleriyle Siyasal Düşünceler Tarihi, Cilt 1, s. 186.

* Tezimizin konusuna dahil etmemiş olsak da Roma Stoacıları arasında en başı çeken filozof Seneca'dır. Eserlerinde Cicero'nun yaptığı gibi doğal hak meselesini bir hukuk kuramının oluşmasını sağlayacak şekilde ele almamış olsa da, onun Stoacılar tarafından hareketle geliştirilmiş olduğu insanların doğal yasa doğrultusunda eşit olduğu düşüncesi anılmaya ve örnek gösterilmeye değerdir: "...esirlerin ve parayla satın alınan kölelerin de esirgenmesini buyuran, **eşitlik ve doğrulukla ilgili doğal yasanın** sana ne dereceye kadar izin vereceğinin düşünülmesi gerekir. Bu doğal yasa özgür insanları, özgür doğumlu insanları, onurlu insanları, bir mal gibi kötüye kullanmayı değil, ama bir adım önlerinde olduğun ve köleler gibi değil, bakımı sana devredilmiş adamlar gibi kullanmayı ne kadar da haklı bir biçimde buyurur." Bkz. Seneca, De Clemantia: Hoşgörü Üzerine, çev. Bedia Demiriş, Doğu Batı Yayınları, 2015, İstanbul, s. 58.

* Daha sonra Cicero'da görülecek bu düşünce insanların, Hobbes'un ileride tasvirini yapacağı bir korku halinden hareketle toplumu meydana getirdikleri şeklinde anlaşılmamalıdır. Söz konusu birliktelik bir içgüdü (innate) sonucudur. Bu düşünce Platon'un Nuh tufanı telmihindeki felaket hikayesinden farklı olarak Aristoteles'in insanın doğası gereği bir arada yaşamaya meyyal olduğu savını doğrular. Buradaki temel ayrım bir aciz halinden ya da ihtiyaç halinden çok, insanın hemcinsine olan doğal yönelimidir. Grotius bunu daha sonra *appetitus societatis* olarak kavramsallaştıracak ve uluslararası toplum idealini bu kavram üzerine inşa edecektir. Stoacılarla aynı dönemler içerisinde Epikouros düşüncesinde toplum, sözleşmeciler ve insan hazzına yönelik bir temele dayandırılrsa da Stoacı düşüncenin yazgıcı tutumu, toplumun içinde doğulan ve ölünen doğal bir organizma biçiminde kabul edilmesi sonucunu doğuracaktır. Epikouros felsefesi ile Stoa felsefesinin toplum temeline dair ayrımı modern sözleşmeciler ile modern tabii hukukçular arasındaki ayrıma benzemektedir. Ancak her iki düşüncenin de hukuka dair kurgusal bir öykü niteliğinde olduğu ve gerçek güç ilişkilerini perdelediği sonucu göz ardı edilmemelidir.

⁴⁶ Ağaoğulları, Kent Devletinden İmparatorluğa, s. 400.

müddet sonra sitelerin içerisinde değil, Helen döneminin krallıkları içerisinde bir arada yaşamaya başlamışlardır. Makedon istilalarının Helen güneşini doğurması aynı zamanda Stoa düşünce okulunu da gün yüzüne çıkarmıştır. Bu karşılaşmanın Yunanlının zihninde yarattığı kaos ve kargaşa ortamı ancak felsefî bir teselli ve insanlığı kuşatacak bir dünya görüşü ile sükûnete erebilecektir. Stoacıların önerisi birlikte yaşamının (*convivencia*) insan için evrensel akla en uygun, bu sayede de insanı en yüksek erdeme taşıyan ve sonucunda insanı mutluluğa ulaştıran bir davranış olduğu yönündedir. Stoacıların bu dünya görüşüyle birlikte *polis*'in yurttaşları ve özgür olmayan köleleri ile sitenin düşmanı barbarlar yok olmuş, evrenin eşit yurttaşları ve insanların kardeşliği (*human fellowship*) fikri doğmuştur.⁴⁷

Daha ileride de anlatılacağı üzere Stoacılar, geliştirdikleri düşüncelerle Yunan site devletlerinin çözülüşünü bir Yunanlı gibi muhafazakâr biçimde algılamamışlardır. Ne de olsa Stoacı okulun kurucuları ve üç büyük temsilcisi sırasıyla Anadolu'dan, Kıbrıs'tan ve Fenike'den gelmişlerdir. Bu sıraya göre Zenon, Kleanthes ve Khrysippos Doğu düşüncesine yabancı olmayan ve Yunan site devletlerinin de siyasi ve kültürel tesiri altında yaşayan kişilerdir. Bu filozofların Attika felsefesi ile teması Stoacı dünya görüşünü doğurmuştur. İşte bu nedenlerledir ki tarihin akışını Stoacı filozoflar bir Atinalıdan daha sakin şekilde izleyebilmişler ve yeni oluşan siyasi düzen için gerekli dünya görüşünü oluşturabilmişlerdir. Stoacı düşüncenin içerisinde barındırdığı dünya devleti ideali onu Roma'da siyasi emelleri İmparatorluk kurmak olan siyasi iktidar sahiplerinin benimsediği bir düşünce haline getirecektir.* Stoacı düşüncenin bu potansiyelini kritik eden Plutarkhos (İS 45-120),

⁴⁷ Duygu Türk – Zafer Yılmaz, “Helen Güneşi Batıyor, Roma Güneşi Doğuyor”, ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler, İletişim Yayınları, İstanbul, 7. Baskı 2016, s. 153.

* İsa'dan önce 530'da öldüğü bilinen Pers Kralı Büyük Kiros (II. Kiros) ya da Keyhüsrev olarak bilinen İmparator, fetihleriyle bütün Ortadoğu'yu Pers egemenliği altında birleştirmiştir. Bu fetihler sayesinde Kiros, bütün Mezopotamya'ya hakimiyetini kurabilmiştir. Kiros'un bu fetihlerini meşrulaştırabilmesi için bir imparatorluk ve yayılma ideali oluşturması gerekmekteydi. Bu ideal Babil'in fethinde (İ.Ö. 539) sonra bir silindirin üzerine yazılarak ferman şeklinde yayımlanmıştır. Söz konusu fermana yer alan düşünceler Stoacı düşünceleri ve Roma İmparatorluk ideallerini birkaç yüzyıl önceden haber verir gibidir. Kiros, silindirinde Babil'in tanrısı Marduk'un kendisini şehrin ve insanların koruyucusu olarak tayin ettiğini dile getirir. Kiros, önceki kralların zorunlu

Stoacıların kozmopolit dünya görüşü ile Helen dönemi siyasi hedeflerinin birbiriyle daha önce de örtüştüğünü ve tarihi olarak kesiştiğini *Moralia* (Ahlak) adlı kitabında şöyle ifade etmiştir: ‘‘*Zenon, ‘Devlet’ başlıklı çok beğenilen bir kitap yazmıştır. Bu kitapta öne sürdüğü ilkeye göre, dünya üzerinde yaşayan insanlar başka başka yasalarla yönetilen birçok kent ve uluslara ayrılmamalıdır; -ortak bir yasa altında birleşmiş bir sürü gibi- insanlar için de tek bir yaşam ve tek bir kozmos olduğundan, insanların tümü birbirleriyle yurttaş sayılmalıdır. Zenon’un bir düş olarak yazdıklarını Aleksandros (Büyük İskender) gerçekleştirdi; ... dünyanın bütün halklarını bir krater içinde kaynaştırırcasına birleştirdi; ... herkesin dünyayı kendi yurdu olarak görmesini; ... insanlardan iyilerine akraba, kötülerine de yabancı olarak bakmasını istedi.*’’⁴⁸ Ünlü biyografi yazarı Plutarkhos’un kaleme aldığı bu tespit Stoacı tezlerin cihanşümul bir yönetim anlayışı için ne kadar besleyici olduğunu, büyük istilaların belirli bir siyasi elit tarafından nasıl meşrulaştırılabileceğini görmek bakımından değerli ve önemlidir. Stoacı siyasi düşünce İmparatorluk ideali için elverişli bir düşünce olup, Romalıların bu düşünceyle tanışmasından sonra İmparatorluk içerisinde soylularca benimsenen bir yaşam biçimi halini alacaktır.⁴⁹

1.2.2. Cicero Döneminde Roma’daki Siyasi ve Sosyoekonomik Gelişmeler

kıldığı ağır çalışma koşullarını ve köleliği tamamıyla kaldırdığını ilan eder. Bunun yanında Yahudilere büyük bir hoşgörüyle yaklaşır ve herkesin inancını özgürce yaşaması için bütün tapınakları, şehirleri tekrardan inşa eder. Yunan Xenophon’un aktardığına göre Kiroş bir *psuchen philanthropotaton*, yani insan seven, hayırhah ruha sahip bir kraldır. Stoacıların dünya devleti ve bütün insanların eşitliği fikirleri tarihin ilk insan hakları bildirgesi olarak değerlendirilen Pers Kralı Kiroş’un silindirinde birkaç yüzyıl önce arzı endam eder. Attika’da Stoa düşüncesinin yayılmasını sağlayan bütün filozoflar Büyük İskender’in fetihleri sonucunda Anadolu’dan gelmiştir. Bu bölgenin bir zamanlar Pers hakimiyetinde olduğu düşünülünce, Büyük Kiroş’un yaratmış olduğu hoşgörü ortamının düşünce tarihinin gelişiminde de rol oynamış olması muhtemeldir. Bkz. Nijssen Daan, "Cyrus the Great." Ancient History Encyclopedia. Ancient History Encyclopedia, 21 Feb 2018. Web. 10 Mar 2019, (https://www.ancient.eu/Cyrus_the_Great/), (Jackson, Wayne. "The Cyrus Decree." <https://www.christiancourier.com/articles/1287-cyrus-decree-the>), (https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=262857001&objectId=327188&partId=1).

⁴⁸ Aktaran: Ağaoğulları, Kent Devletinden İmparatorluğa, s. 402.

⁴⁹ Ağaoğulları, Kent Devletinden İmparatorluğa, s. 390.

Cicero'nun Stoacılıktan beslenerek savunduğu doğal hukuk düşüncesinin siyasi ve sosyal bir emele hizmet ettiği dönemin Roma'sında meydana gelen ekonomik ve siyasi gelişmelerle birlikte ele alındığında ortaya çıkar. Neal Wood'a göre Cicero'nun siyasi ve sosyal düşünceleri en iyi biçimde Cumhuriyet dönemine özgü aristokrat sınıfın krizi ile açıklanabilecektir. Cicero'nun kişiliği bahsinde gördüğümüz üzere onun Aristokrat sınıfa aidiyetini ve her zaman bu sınıfın menfaatini Roma'nın selameti ile birlikte değerlendirdiğini akılda tutmak onun düşüncelerinin daha açık bir şekilde izaha kavuşturulması bakımından önemlidir.⁵⁰ Roma siyasal örgütünde ve yönetici kadrolarında Stoa felsefesinin önem kazanması ve bir dünya görüşü haline dönüşmesi, söz konusu felsefenin Yunan site devletlerinin çözülüşü zamanında oynadığı fonksiyonun bilinmesi ile de anlamlı hale gelecektir. Makedon istilaları Yunanlıların zihninde ve düşünce ufkunda nasıl bir keşmekeş yaratmışsa, soyut düşünceye sahip olmayan ve yönetim gücünün (*Polybios*) gururuyla yaşayan Romalı için de Cumhuriyet döneminin buhranı aynı ölçüde bir kaosa yol açmıştır. Aslına bakılırsa Roma Cumhuriyet döneminin krizi de bir soylu krizi olmanın yanında, başka sınıflarla ve sömürülerek yersiz yurtsuz kılınan gezici insan nüfusuyla birlikte yaşayabilme sorununa ilişkindir. Roma'da Cicero ile görünür hal alan Stoa akımı, Seneca, Epiktetos ve Aurelius ile İmparatorluk döneminde de devam edecektir. Sayılan tüm bu düşünürlerin felsefesinde Stoacılığın kurucusu Zenon'un *kathekon* olarak adlandırdığı doğru eylem ve ödev kavramı yer almaktadır. Bu ödev doğrultusunda insan, Tanrı'nın kendisine vermiş olduğu rolü yerine getirerek aklın ve doğanın buyruğunu yerine getirmiş olur. Toplum içerisinde birbirinden tamamıyla farklı statü ve güçlere sahip olan insanlar aynı ödevi yerine getirerek, bir başka deyişle aynı doğru eylemi yaparak eşitlenmiş olurlar. Zira insanlar aynı tanrının/doğanın buyruğuna boyun eğerek bu emir doğrultusunda kendilerine verilen rolleri icra etmektedirler.⁵¹ Zenon'un ilk kez kullanmış olduğu *kathekon* kavramı ile gelişen Stoacı ödev

⁵⁰ Neal Wood, *Cicero's Social and Political Thought*, University of California Press, United States of America, 1991, s. 41.

⁵¹ Türk – Yılmaz, "Helen Güneşi Batıyor, Roma Güneşi Doğuyor", s. 163.

ahlakı* en güzel anlatımını Cicero'nun “*De Officiis*” isimli Yükümlülükler Üzerine adlı kitabında bulacaktır.

Roma'da Cumhuriyet döneminin siyasi ve sosyal sorunlarını aktarmadan ve Cicero'nun düşüncelerinin bu sorunlara Stoa felsefesinden ilhamla giriştiği çözüm arayışlarını anlatmadan önce Roma'da Krallık devrinden Cumhuriyet devrini de kapsar bir biçimde İmparator Augustus dönemine kadar süregelen siyasi yönetim teşkilatını ve toplumsal sınıf ayrışmasını kısaca aktarmak gerekecektir. Roma tarihinin siyasi bakımdan devrelere ayrılması genellikle dört ayrı safha olarak ele alınmaktadır. İ.Ö. 754 – İ.Ö. 509 dönemi Krallık dönemi olarak adlandırılır. Aristokrat sınıfın Roma'da son kral Tarquinius'u tahtan indirmesinden sonra Cumhuriyet dönemi başlamıştır. Bu dönemin de İ.Ö. 509 – İ.Ö. 27 dönemine tekabül ettiği kabul edilir. Ceasar iktidarından ve kurmuş olduğu *Triumvir*'liğin dağılmasından sonra Cumhuriyet döneminin son bulduğu kabul görür ve artık Augustus'un iktidarıyla *Principatus* dönemi (İ.Ö. 27 – İ.S. 284) ve ardından *Dominatus* (İ.S. 284 – İ.S. 565) dönemleri olmak üzere sırasıyla ilk ve son imparatorluk dönemlerinin yaşandığı kabul edilir. İlk üç devrin ortak yanı yönetim teşkilatlarıdır. İlk üç devrin tamamında *Magistra*'ları, *Senatus*'un yönetimdeki rolünü ve Halk Meclislerini (*tribunus plebis*) görmek mümkündür. Ancak Son İmparatorluk dönemi olan *Dominatus* dönemi mutlak hakimiyete dayalı ve gücün dağılmadığı otokratik bir yönetim anlayışını takip etmiştir.⁵²

Esasında tarihçi Patrick Le Roux'ya göre Roma siyasal yönetim olarak sınıflandırılması mümkün olmayan bir yapıdır. O, Yunan site devletlerinin dağılmasından sonra ortaya çıkan Helen krallıklarından olmadığı gibi, ne tarihsel olarak bir monarşi veya halk diktatörlüğü ne de ulusal bir güç olarak kategorize edilebilir.⁵³ Roma'nın kuruluş miti Romulus ve Remus kardeşlerin birbirleriyle

* Immanuel Kant'ın (18.yy) kozmopolit fikirleri ile geliştirmiş olduğu ödev ahlakının Stoacı tezlere yakınlığı akılda tutulması gereken bir bağlıdır.

⁵² Ziya Umur, Roma Hukuku, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1974, s. 3-4.

⁵³ Patrick Le Roux, Roma İmparatorluğu, çev. İsmail Yerguz, Dost Kitabevi, Ankara, 3. Baskı 2017, s. 9-10.

mücadelesinin sonunda Romulus'un Remus'u katlederek kurduğu ülkenin adına kendi ismini vermesi hikayesine dayansa da Roma'nın tarih boyunca sahip olduğu yönetim ve idare biçimleri onu her zaman kendine özgü, müstesna bir siyasal yapı kılmıştır. Bu yapının sırrı ve başarısı tarihçi Polybios ve Cicero'nun yazılarında sürekli olarak izah edilmeye çalışılmış, Cumhuriyet döneminin başarısının üç ağırlık merkezinin (*Magistra*'lar, *Senatus*, *tribunus plebis*) birbiriyle olan hassas dengesinde belirdiği savunulmuştur. Cicero'nun genel olarak eserlerinden anladığımız kadarıyla Cumhuriyet döneminin buhranı bir bakıma bu hassas dengenin *Senatus* aleyhine bozulması, *Magistra*'lık statüsünün değişen yapısı, Halk Meclislerinin genişleyen yetkileri sonucu meydana gelmiştir.

Latium bölgesini ellerinde bulunduran Etrüsklerin ticari sebeplerle Roma'yı da ellerinde tutmak istemeleri neticesinde İ.Ö. 7. yüzyılda Roma tamamıyla Etrüsklerin hâkim olduğu bir arazi haline dönüşmüştür. Bunun sonucunda da Roma kentine bir Etrüsk kral sülalesi olan Tarquiniuslar hâkim olmaya başlamışlardır. Son kral Tarquinius Superbus'un (İ.Ö. 535 – 510) soylularca tahtan indirilip Tarquinius sülalesinin Roma'dan kovulmasıyla Cumhuriyet devrinin başlamasına kadar Roma'da krallık (*regnum*) yönetimi hüküm sürmüştür. Bu yönetimin nihayete ermesinden sonra Roma'da güç kazanan idari organ *Senatus* olmaya başlamıştır. Bu organ soylulardan oluşan yurttaşların meydana getirdiği bir meclis görevini gördüğünden artık Roma'da idare soylularca yürütülen bir faaliyet haline dönüşecek ve Roma'nın yürütme erki diyebileceğimiz idari kısmı *Senatus*'un tayin edeceği *Consul*'ler tarafından meydana getirilecektir. Önce Etrüskler eliyle bir bataklıktan bütünüyle organize olmuş, kanallara ve kemerlere sahip bir kent haline gelen Roma, 500 yıl sürecek Cumhuriyet dönemi içerisinde de Akdeniz'in tamamıyla hâkimi olan bir imparatorluğa dönüşecektir.⁵⁴

Roma'nın Krallık döneminde idareye hâkim olan üç organ bulunmuştur. Bunlar kral (*rex*), *Senatus* (soylular meclisi) ve *populus*, yani halk olmuştur. Bu devirde

⁵⁴ Tekin, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, s. 188-189.

kral Roma’da tek başına *Magistra*’lık görevini yürütmüş ve bir yandan da *Magister populi* (halkın rehberi) unvanına sahip olmuştur. Roma’nın bu döneminde krallık hayat boyu süren bir görev olmuştur. Doğrusu krallığın irsiyet ile değil, kralın kendisinden sonra yerine gelecek kişiyi kendi tayin etmesi (*creat*) ile devam ettiği bilinmektedir. Kralın kendisinden sonra yerine gelecek kişiyi belirlememesi halinde de bu durumda *Senatus*’u meydana getiren *gens*’lerin (kabilelerin) başları devreye girerek kralı belirlemişlerdir. Kral seçilen kişi *imperium* yetkisi ile donanmakta olup devlet idaresine bütünüyle sahip olmanın yanında Roma’da dini liderlik (*pontifex maximus*) görevine de gelmektedir. Bu iktidar paylaşımı içerisinde *imperium* yetkisini haiz Kralın yetkileri genel olarak orduya kumanda etmek, harp ve sulh ilan etmek, kamuya ait toprakları (*ager publicus*) fakir Roma vatandaşlarına dağıtmak olarak özetlenebilir.⁵⁵

Krallık dönemine hâkim olan diğer güç *Populus* ise Roma şehrinin (*civitas*) içerisinde yaşayan geniş kavme verilen isimdir.⁵⁶ Roma soya dayalı şekilde örgütlenmiş bir siyasi yapı olup bu yapı içerisinde yurttaşlık haklarından yalnızca Roma halkı (*populus Romanus*) yararlanabilmiştir. Roma halkı ise kabileler (*tribus*), fratriler (*curia*) ve kavimler (*gens*) olmak üzere üçe bölünmüştür. Bir Romalı her zaman kendi isminin dışında mensup olduğu klanı ve o klan içerisinde ait olduğu ailesini işaret eden iki isme daha sahip olmuştur. Roma halkı ilk başta hayvancılıkla uğraşan ailelerin bir araya gelerek meydana getirmiş olduğu bir yapıdır. Bu yapı içerisinde her aile babasının *patria potestas* olarak adlandırılan ailesinin bütün üyeleri üzerinde yaşamlarına tasarruf edebilecek (*vitae necisque potestas*) mutlak hakları bulunmuştur. Babanın mutlak hakimiyetini simgeleyen bu hak Roma’nın yönetiminde ve siyasal ilişkilerin şekillenişinde her zaman etkili olmuştur. Michel Villey’e göre aile babasının sahip olduğu *patria potestas* hakkı Roma’nın tarıma dayalı ekonomisi ile anlaşılabilir bir kavramdır. İlerleyen

⁵⁵ Umur, Roma Hukuku, s. 15-17.

Hayatta ve görevinin başında olan kralın kendisinden sonra hüküm sürecek kralı tayin etmesi yoluyla değil de kralın *Comitia Curiata* tarafından ilan edildiğine dair görüşler de bulunmaktadır. Bkz. Türk – Yılmaz, “Helen Güneşi Batıyor, Roma Güneşi Doğuyor”, Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler, s. 167; Tekin, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, s. 193.

⁵⁶ Umur, Roma Hukuku, s. 18.

dönemlerde 12 Levha Kanunları ile bir nebze de olsa kısılacak babalığın mutlak yetkileri tarıma dayalı bir ekonominin gerektirdiği sıkı disiplinin ve aile bireylerinin oluşturduğu iş gücünün ekonomik olarak alım satıma konu edilebilmesinin rasyonalizasyonu işlevini görmüştür.⁵⁷

Klan başkanlarının kendilerini soylu olarak nitelendirmeleri *patricii* (patria'dan) sınıfını meydana getirmiştir. *Patricii*'lere tabi olan kişilere, sığınan, bağlanan anlamlarına gelen *clientes* denmiştir. Roma'da vatandaş olmanın sağladığı en önemli hak oy verme hakkıdır. Bir Romalının oy verebilmesi için vatandaş olması, vatandaş olabilmesi için de soylu olduğu kabul edilen klanlardan birisinin mensubu veya sığıntısı (*clientes*) olması gerekecektir. Bu anlamda Roma halkının soya dayalı aristokrasi ve bu aristokrasinin himayesinde yaşayan sınıflar şeklinde örgütlendiğini söylemek bir mahzur teşkil etmeyecektir. *Clientes* sınıfının dışında Roma'nın himayesinde ve boyunduruğunda yaşayan ve çoğunlukla çiftçilikle, zanaat ve küçük ölçekte ticaretle uğraşan bir sınıf da *plebs*'ler olmuştur. Bu sınıf özgür olmalarına ve mülk edinebilmelerine karşın gerçek bir Romalı gibi vatandaşlık haklarından istifade edememiş ve oy kullanamamıştır. Zira *populus Romanus* seçili bir gruptan müteşekkil olup, oy kullanma hakkına sahip seçkin bir kitleyi temsil etmiştir. Kabilelerin seçtiği kral bütün alanlarda tam yetkiye sahip bir yönetici konumu işgal etmiştir. Romalılar kralın (rex) bu yetkisini *imperium** olarak

⁵⁷ Villey, Le Droit Romain, s. 19.

* Roma'da ve siyaset felsefesinin genelinde etkili olacak bu kavram kralın ya da siyasi iktidar sahibinin elinde bulundurduğu bir hak olarak düşünülebilir. Bireylerin hakkı ise *dominium* olarak adlandırılır. Leon Duguit, bu hakların sübjektif haklar olmadığı, maddi ilişkilerin sonucunda doğduğu/olgusal olduğu kanaatindedir. Duguit'ye göre *imperium* feodal dönemin yönetim fikrinde dahi hiçbir zaman eksik olmamıştır. Orta Çağ'ın krallarının etki alanı mülklerinin sınırlarıyla genişledikçe *imperium* kavramının da kral egemenliği kuramı için kullanıldığına tanık oluruz. Bu egemenlik kuramı bölünmez, devredilmez ve sürekli devam eder şekilde krala bağlı sübjektif bir hak olarak kurgulanmıştır. Duguit'ye göre daha sonralarında bu teorisinin on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki savunucuları Jean Bodin gibi hukukçular olmuştur. Fransız devriminin gördüğü işlev ise bu sübjektif hakkı kraldan alıp millete vermek ve egemenlik hakkını milletin şahsında bölünmez, zaman aşımına uğramaz ve devredilmez şekilde kurgulamak olmuştur. Duguit'ye göre 1789 İnsan Hakları Bildirisi *imperium*'un millete verildiğinin en veciz ifadesidir. Egemenlik mutlak biçimde buyurabilme hakkına sahip devletin, yani belli bir arazinin üzerinde yaşayan ve devlet olarak şahsiyet kazanmış milletin sübjektif hakkı olacaktır. Duguit'ye göre Fransız ve Alman hukukçular bu sonuca kralın *imperium* hakkı ile şahsın *dominium* hakkı unsurlarının birbirine katılması sonucunda ulaşmışlardır. Bkz. Leon Duguit, Hak Kavramı ve Devletin Dönüşümü Üzerine Üç

isimlendirmiştir.⁵⁸ Krallık devrinin *Senatus*'u yalnızca *patricii*'lerden meydana gelmiş bulunmaktaydı. Bunun en önemli sebebi *Populus*'un, yani Roma nüfusunun tamamen bu sınıftan müteşekkil olmasında yatmaktadır. O dönemde *Senatus*'un altında bulunan halk meclislerinin almış olduğu kararlar *Senatus*'un onayından geçmedikçe geçerlilik kazanmamaktaydı. Bunun sebebi de *Senatus*'un üyelerinin gens'lerin liderleri olması ve halk meclislerinin ise o gens'lerin üyelerinden oluşmasıdır.⁵⁹

Roma'da ilk üç devirde varlığını gösteren *Senatus* ile birlikte, Krallık döneminde ailelerin bir araya gelerek oluşturduğu klanlar (*curia*) tarafından meydana getirilen bir meclis (*Comitia Curiata*) de olmuştur. Curiata Meclisi vatandaşlık haklarının tamamına sahip *patricii*'lerin meydana getirdiği bir meclis mahiyetinde olmuştur. Krallık döneminin sonunda Cumhuriyet devrine geçme aşamasında bu meclis yerini içerisinde sadece soyluların yer almadığı, vatandaşlık haklarının tamamına sahip olmayan *plebs*'lerin de içerisinde bulunacağı Yüzler Meclisi'ne (*Comitia Centuriata*) bırakacaktır. Bu sayede bütün Roma halkı (*cives Romani*) tek meclis çatısı altında toplanmaya başlayacaktır. Ancak bu meclis içerisinde de servet miktarına göre sınıflaşma olduğundan, *patricii* sınıfının menfaatlerinin karşısında bir karar çıkmasının olanağı bulunmayacaktır. Roma halkının (*populus Romanus*) toplumsal yapısı Krallık döneminin sonu itibariyle *patricii* ile *plebs*'den oluşmuştur. Tam yurttaşlık hakkına sahip olan *patricii*'ler geniş toprak arazilerine sahipken, sınırlı haklara sahip olan *plebs* sınıfı ise *patricii* sınıfı ile evlenme, oy kullanma, kamu görevlerine atanma ve askere çağrılma gibi haklara sahip olmamışlardır. Gene *plebs* sınıfının içerisinde değerlendirilen köylüler ise toprak arazilerine sahip soylu ailelerin sığıntısı (*cliens*) durumundaydı. Bu sınıfın ise bir siyasal hakkından bahsetmek mümkün değildi.⁶⁰ Roma'nın Krallık döneminde mevcut olan bu sosyal ve siyasi yapı Cumhuriyet devrinde Roma sınırlarının

Konferans, çev. Edip Serdengeçti, Sadeleştiren: Emre Partalcı, Pinhan Yayıncılık, 2019 İstanbul, s. 38.

⁵⁸ Türk – Yılmaz, “Helen Güneşi Batıyor, Roma Güneşi Doğuyor”, Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler, 167-168.

⁵⁹ Umur, Roma Hukuku, s. 22.

⁶⁰ Tekin, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, s. 192-193.

genişlemesi ile birlikte *plebs* sınıfının askere kabul edilmesi, yapılan savaşlar sonucunda Roma'ya getirilen kölelerin köylü işgücünün yerini alması ile büyük bir değişime uğrayacaktır.

Roma'da Cumhuriyet devrinin başlaması aynı zamanda *Senatus* iktidarının pekişmesi ve asıl vasfını kazanması anlamına gelecektir. Kral Tarquinius Superbus'un yönetimden düşürülmesi ve Etrüsk sülalesi olan Tarquiniuslar'ın Roma'dan kovulmasından sonra *Senatus* en büyük hâkim güç haline gelmiş ve Roma soylularca idare edilen aristokratik bir kent yönetimi halini almıştır. Önceden kralın sahip olduğu *imperium* Cumhuriyet dönemi ile birlikte *Comitia Centuriata* tarafından seçilecek olan yalnızca iki konsüle devredilmiştir. Roma'nın kamu hukukunda yaşanan bu değişim "*Cum potestas in populo auctoritas in senatusit*" ("*İktidar halktan, otorite Senato'dan gelir*") ile ifade edilecektir. Bundan sonra *Senatus*, *senatus consultum* denilen tavsiye niteliğinde kararları ile düşüncelerini duyurmaya başlamıştır. Hatta hiçbir yasa tasarısı *Senatus*'ta tartışılmadan halk meclislerine intikal etmez olmuştur.

Roma'da Krallık devrine bir son verilmesinden sonra her ne kadar Cumhuriyet olarak adlandırılan döneme geçilmiş olsa da siyasi yapının tamamıyla soylular eliyle yönetildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Zira *Senatus*, *patricii*'lerden müteşekkildi ve *Senatus* tarafından atanan *Consul*'ler soyluların belirlediği kişiler olmaktaydı. Haliyle *imperium* yetkisini haiz olacak *Magistra*'lar da *patricii* sınıfına mensup kişiler tarafından seçilmekteydi. Roma'da söz konusu bu durum *plebs* sınıfının menfaatlerinin ve yaşam alanının, bunun yanında sahip olmayı arzuladığı yurttaşlık haklarının önünde bir tehdit olarak durmaktaydı. Borçlarını ödeyemedikleri için köle statüsüne geçmek riskiyle karşı karşıya kalan *plebs* sınıfı İ.Ö. 494 ve 287 yılları arasında toplamda beş kez ayaklanmışlar ve bu ayaklanmalar sonucunda *plebs* sınıfının borçları silinmiş, köle durumuna düşenlere özgürlükleri yeniden verilmiş ve *plebs* sınıfı *Concilium Plebis* adı verilen kendi meclislerini kurabilmişlerdir. *Plebs* sınıfı bu meclis vesilesiyle *tribunus plebis* seçebilecek ve Roma toplumunun yönetiminde etkin olabileceklerdir. Daha sonrasında *patricii*

sınıfı ile *plebs* sınıfının bir arada olacağı yasama gücüne sahip *Comitia Tributa* adından bir meclis oluşturulmuştur. Cicero da *De Legibus* (Yasalar) adlı kitabında *tribunus*'luğa karşı çıkararak *Senatus*'un yetkilerinin daraldığından ve aristokratlarla halk sınıfını eşit konumlara taşıdığından yakınan kardeşi Quintus'a karşı halkın kendisinin bu haklara sahip olması yerine *tribunus*'ların birtakım yetkilere sahip olmasının daha iyi olacağını, kargaşanın durulması ve bu yatışmanın Roma'nın selameti olacağını ifade etmiştir. Daha sonraki zamanlarda *plebs* sınıfı ile *patricii* sınıfının evlenmesini yasaklayan yasa ilga edilmiş ve her iki sınıfın birbirine karışmasının yolu açılmıştır. *Plebs* sınıfının zenginlerinin *patricii* sınıfına mensup kişilerle evlenmesinin sonucunda *optimates* denen ve *patricii*'lerle birlikte idareye hâkim olacak bir sınıf doğmuştur. Aslında *Magistra*'lık olan yüksek kamu görevlerinin ücret karşılığında yapılmıyor oluşu bu görevlere sürekli olarak malvarlığı bakımından varlıklı olan kişilerin gelmesine yol açmıştır. *Plebs* sınıfına mensup olanlarla *patricii* sınıfından olan birisinin birlikte aile kurmasını yasaklayan yasanın kalkması ile zengin *plebs* sınıfı mensupları yönetime bu şekilde dahil olabilmişlerdir. Fiiliyatta *plebs* ile *patricii* mücadelesinin durulmasından kazançlı çıkan zengin *plebs* sınıfı mensupları olmuştur.⁶¹

Roma toplumunda yaşanan siyasi ve sosyal çalkantıların altında yatan en önemli sebep Roma'nın yürütmüş olduğu yayılmacı askeri politikadır. Montesquieu bu durumu “Romalıların Büyüklük ve Çöküşünün Nedenleri Üzerine Düşünceler” adıyla dilimize çevrilen meşhur incelemesinde Roma'yı yanardağa benzeterek tasvir etmiştir. Ona göre Roma, içerisinde alevlerin kaynadığı ancak dışardan bakıldığında heybetli şekilde duran bir dağa benzer. Montesquieu'ye göre dünyayı fetheden Roma'nın içerisinde bir kargaşanın başlaması belli bir ısıya ulaşan ve yoğunluğa gelen maddenin fermantasyona uğramasıyla eş değerdirdi.⁶² Roma'nın

⁶¹ Türk – Yılmaz, “Helen Güneşi Batıyor, Roma Güneşi Doğuyor”, Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler, s. 168-169; Pelin Atayman Erçelik, Cicero'da Doğal Hukuk Anlayışı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı Latin Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008, s. 52-53.

⁶² Ed. J. Ravenel, Ouvres Complètes De Montesquieu, s. 144.

kazanmış olduğu zaferler sonucunda Roma'nın nüfusu artmış, bir yandan genişleyen tarım arazileri ile daha fazla iş gücüne ihtiyaç duyulmuş ve yurttaşlığın sınırlarının genişletilmesi yönünde talepler daha fazla duyulur hale gelmişti. Roma'da *Consul*'ler daha fazla askere ihtiyaç duymaktayken, halkların taleplerini dillendiren *tribunus*'lar ise zorla asker toplanmasına karşı çıkmaktaydı. Bir yandan da fetihler sonucunda elde edilen geniş topraklar satın alınmayı bekliyordu. Roma bir yandan zenginleşirken bir yandan da kendi köle sınıfını yaratmaktaydı. Uzun askerlik süreçleri sonunda toprağıyla ilgilenemeyen köylülerin karşısında asker olmak ya da toprak sahiplerinin tarım arazilerinde köle olarak çalışmaktan başka seçenek kalmamıştı. Bu durum Cumhuriyet döneminin krizini meydana getiren başlıca etken olmuştur.⁶³ Roma, Montesquieu'nün tasviriyle fermante olup çürümeye yüz tutmuş bir toplum halini almaktaydı.*

“Pendant que Rome conquérirait l'univers, il y avait dans ses murailles une guerre cachée; c'étaient des feux comme ceux de ces volcans, qui sortent sitôt que quelque matière vient en augmenter la fermentation.”

⁶³ Türk – Yılmaz, “Helen Güneşi Batıyor, Roma Güneşi Doğuyor”, Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler, s.171-172.

* Roma'da Cumhuriyet döneminde yaşanan *Patricii* ve *Plebs* mücadelesine bakarken 12 Levha Kanunları ile Gracchus kardeşlerin reform girişimlerini de aktarmak gerekecektir. Bugün elimizde On İki Levha Kanunları'nın bir metni bulunmamaktadır. Ona dair bilgilerimiz genellikle Padova'lı tarihçi Titus Livius'un aktardıklarına dayanmaktadır. Livius'un belirttiğine göre yazılı hukuka geçme talebi *plebs* sınıfının ısrarlı talepleri doğrultusunda gerçekleşmiştir. Cumhuriyet döneminin başlamasından sonra İ.Ö. 450 yıllarında Roma Forumuna asılarak duyurulan yasa, Atina'da Solon'un, Sparta'da Likurgus'un koymuş olduğu yasalar gibi artık Roma'nın da yazılı yasaları olacak, bu sayede *plebs* sınıfı için hukuki öngörülebilirlik sorununun çözülmesinde en güçlü adım atılmış olacaktır. Bu yasa ile Roma yurttaşlarının görev ve sorumluluklarının sınırları belirlenmeye çalışılmıştır. Ancak söz konusu yasa *patricii* ve *plebs* mücadelesinin son bulmasına yol açmamış, On İki Levha yasalarının oluşturulması için kurulan *decemvir*'lerden *plebs* sınıfının şikayetleri sürekli olarak devam etmiştir. Zira *decemvir*'ler *patricii* sınıfına mensup on kişilik bir heyetten oluşturulmuştur. Gracchus Kardeşlerin reformlarına gelince ise bu kardeşlerin reformcu karakterleri, ama aynı zamanda soylu aile aidiyetlerinin olması onları farklı ve dikkate değer kılıyordu. Roma'nın ilerleyişi ve yayılma politikası kendi içerisinde yaşayan köylü sınıfını iyice yoksullaştırmıştı. Bunun sonucunda Roma'da emek ve mülkiyet sorunu baş göstermeye başlamıştı. Daha önce *plebs* sınıfından olanların şehri terk etmek tehdidiyle kendi meclislerini kurduklarını ve bunu *patricii*'lere kabul ettirdiklerini tez metnimizde de belirtmiştik. Kurulan bu meclisin tayin ettiği halk *tribunus*'luğuna İ.Ö. 133 yılında Roma'nın soylu bir ailesinden olan Tiberius Sempronius Gracchus seçilmişti. Bilindiği üzere Cumhuriyet idaresi ile birlikte *ager publicus* (kamu arazileri) üzerindeki yetki *imperium*'a da sahip olan *Consul*'lerin elindeydi. Tiberius'un ise reforme etmek istediği husus *imperium* yetkisinin doğrudan alanına girmekte ve Roma'da soylu egemenliğini tehdit etmekteydi. Gene Montesquieu'nün incelemesinde Tiberius Gracchus'un soylulara hitaben söylediği sözlerle ve sorduğu sorularla karşılaşırız. Gracchus'un bu sözleri Montesquieu tarafından Yunan tarihçi Appianus Alexandrinus'un (yak. İ.S. 95 – yak. İ.S. 165) “Roma Tarihi” adlı kitabından kalan “İç Savaş” başlıklı bölümünden alıntılanmıştır: “hangisi daha değerlidir? Yurttaş mı, ebedi bir köle mi? Bir asker mi, yoksa savaşta işe yaramayan bir erkek mi? ... bize vermeyi

Roma'nın temel sorununun ülkenin sınırlarının genişlemesiyle artan insan nüfusu olduğunu belirtmiştik. Roma fethettiği topraklarla Akdeniz halklarını sömürüyor ve bu sayede de zenginleşiyordu. Roma'nın sahip olduğu geniş topraklar *latifundia* sisteminin gelişmesine sebebiyet veriyordu. Fethedilen topraklarda yaşayan insan kitlelerinin yaşayabilmek için tek çareleri yeni edinilen geniş toprak arazilerinin sahipleri haline gelen seçkin Romalıların köleleri olmaktan ibarettir. İşgücünün bu şekilde ucuzlamasıyla Romalı köylü için tek yaşam imkânı toprağını satmak olmuştur. Köylünün tarımı terk etmesi sonucunda Roma kentinin gıda ve tahıl ihtiyaçları boyunduruğu altına aldığı eyaletlerden (*municipium*) karşılanmaya başlanmıştır. Fakat bu eyaletlerde yaşayan insanlar Roma için savaşıp Roma için üretmelerine rağmen yurttaşlık haklarından faydalandırılmıyordu. Bu nedenlerle Roma bir yandan mülksüzleşen köylüler sorunuyla karşı karşıyayken bir yandan da yurttaşlık hakkına sahip olmak isteyen İtalya yarım adasındaki eyalet sakinlerinin ısrarlı talepleriyle karşı karşıyaydı. Roma uzun süren ve birer iç savaş niteliğine dönüşen köle isyanları ve eyaletlerle süren savaşlar neticesinde İ.Ö. 90'da *Consul*

reddettiğiniz bu toprakların düşmanlar tarafından elimizden alındığını görme tehlikesiyle karşı karşıya kalmak mı istiyorsunuz?'' Tiberius'a göre Roma'nın İtalya'da fethettiği toprakların çiftçilikle uğraşan köylülere dağıtılması gerekirdi. Bunu hayata geçirmek için bir kanun hazırlığı içerisinde olan Tiberius, *Senatus*'un görüşüne (*consultum*) başvurmadan bu yasa tasarısını Halk Meclisi'ne sunması sonucunda geniş toprak arazileri (*latifundia*) üzerinde yatırımları olan *Senatus* azalarının öfkelenmesine sebebiyet vermiştir. Ancak, Halk Meclisi'nde Tiberius'un toprak reformunun kabul edilmesi ve İ.Ö. 133 yılında ölen Pergamon Kralı III. Attalos'un ülkesinin topraklarını vasiyet yoluyla Roma'ya bırakması ve bu toprakların da köylülere dağıtılmasını öngören yasa tasarısının Halk Meclisi'nce kabul edilmesi karşısında *Senatus*'un ve Baş Rahibin (*Pontifex Maximus*) başını çektiği kargaşalar neticesinde Tiberius öldürülmüştür. Ancak daha sonra Halk Meclisi, halk *tribunus*'luğuna Tiberius'un kardeşi Gaius Sempronius Gracchus'u seçmiştir. Bir diğer Gracchus kardeş olan Gaius'un yapmak istedikleri ise kardeşinin toprak reformlarını tekrardan hayata geçirmek ve bunun yanında Roma'nın savaşlar sonucunda elde ettiği tahılların bir kısmını, topraksız kalan köylülere ucuz bir bedelle dağıtmaktan ibaretti. Gaius Gracchus'un bir isteği de Roma'yı düşmanlarına karşı koruyan, seferlerde askeri kaynak sağlayan İtalyalı müttefiklerine vatandaşlık hakkı vererek onları *cives Romani* halkasına dahil etmek olmuştur. Ancak, *Senatus*'un bu şekilde devlet hazinesinin zorlanmasına, yurttaşlık haklarının ayrıcalıklarının başkalarıyla paylaşılmasına rıza göstermemesi neticesinde *Senatus*'un görevlendirdiği *Consul* Opinius eliyle son Gracchus olan Gaius da İ.Ö. 121 yılında öldürülmüştür. Bunun sonucunda *Senatus*, kendisine karşı güçlenen Halk Meclisi'ne karşı eski gücünü tekrardan elde etmiş, Gracchus kardeşlerin çıkarmış olduğu yasaları yürürlükten kaldırmıştır. Fakat İ.Ö. 98-91 yılları arasında Roma'nın müttefikleri olan İtalikler Roma'ya karşı yurttaşlık talepleriyle ayaklanmış ve Roma'ya karşı mağlup olsalar da uzun süren *Bellum Italicum* neticesinde isteklerine ulaşarak Roma yurttaşı haline gelmişlerdir. Bkz. Villey, *Le Droit Romain*, s. 16; Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 197-199-207-209-211; Montesquieu, *Romalıların Yücelik ve Çöküşünün Nedenleri Üzerine Düşünceler*, çev. Berna Günen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Şubat 2019, s. 17-18.

Iulius Caesar tarafından hazırlanan yasayla birlikte bütün müttefik eyaletlerde yaşayan insanlara yurttaşlık ve oy kullanma hakkı tanınmış oldu. Bu yasanın sonucunda ise İtalya yarımadası geniş bir Roma kentine dönüştü ve Roma'nın imparatorluk yolunda ilerleyen ilk siyasi adımı atılmış oldu.⁶⁴

Fransız Annales tarih okuluna mensup Fernand Braudel, ileride Roma Barışı olarak adlandırılacak *Pax Roma* döneminin oluşumunu çok öz biçimde açıklar. Braudel'e göre İÖ 148'de Makedonya'nın bir Roma eyaleti haline gelmesiyle başlayan süreç Korinthos'un yakılıp yıkılmasıyla devam etmiş ve Akha'ların başlattığı isyan bastırılmıştır. Bu süreç sonunda Yunanistan, eskinin deyiimiyle Attika, tamamıyla bir Roma eyaleti halini almıştır. İtalya ve Yunan bölgelerinin tamamı üzerinde hakimiyet kuran Roma'nın yayılması, İsa'dan önceki yüzyılın sonlarına doğru Suriye'nin ve Mısır'ın ilhak edilmesiyle devam etmiştir. Bu sayede Akdeniz'in tamamı Roma egemenliği altına girmiş ve Romalıların daha geniş sınırlar içerisinde hareket etmesi mümkün olmuştur. Artık Akdeniz bir Romalının evim ya da "bizim deniz" (*mare nostrum*) dediği bir iç deniz halini almıştır. Romanın bu ilerlemesinin sonucunda Braudel'e göre bütün kargaşalar Roma barışının altında sessizliğe bürünür, bütün Helen krallıkları iddialarını kaybeder ve Roma, Büyük İskender'in ve o Helen güneşinin gerçek taşıyıcısı olarak Akdeniz sahnesine kurulur. Bu ilerlemenin fikri planda tesiri mağlup Yunan'ın göçlerle birlikte Roma'ya ilerlemesiyle ve Horatius'un Augustus'a yazdığı mektupta ifade ettiği biçimde mağlubun yabancı muzaferinden intikamını almasıyla sonuçlanır.⁶⁵

Roma'nın Anadolu coğrafyasında bir Helenistik krallıkla ilk karşılaşması da İkinci Kartaca Savaşı ile olmuştur. Romalı komutan Scipio Africanus'un Hannibal'i yenmesi sonucunda (İ.Ö. 202) Roma Küçük Asya'ya girmeye başlamış ve Roma'nın Mithradates savaşları sonucunda bir Helen krallığı olan Pontos Krallığı da yıkılarak Roma'nın Küçük Asya'da tek rakibi ve *Pax Romana*'nın önündeki tek

⁶⁴ Ağaoğulları – Köker, İmparatorluktan Tanrı Devletine, s. 39-46.

⁶⁵ Fernand Braudel, Bellek ve Akdeniz: Tarihöncesi ve Antikçağ, çev. Ali Berkay, Metis Yayınları, İstanbul, 3. Basım 2006, s. 312-313.

engel olarak Ptolemaios Krallığı kalmıştır. Actium Savaş'ı (İ.Ö. 31) sonunda Roma karşısında son Helenistik krallık olan Ptolemaios da yıkılmış ve Roma, Akdeniz dünyasının İ.Ö. 27'den başlamak ve Augustus'un (İ.Ö. 27 – İ.S. 14) yaklaşık 40 yıllık iktidarı boyunca güçlendirilecek tek hâkimi haline gelmiş ve bu sayede bütün Küçük Asya'da ve Akdeniz'de *Pax Romana* olarak kavramsallaştırılan bir barış süreci ve hakimiyeti başlamıştır.⁶⁶

Perry Anderson'a göre Roma Cumhuriyeti, Roma İmparatorluk sistemini kurmak için işgücü açısından Akdeniz'in tamamını yağmalamıştır.⁶⁷ Akdeniz'in Roma denizine dönüşmesinin bir sonucu da köle işgücünün artması olmuştur. Roma o dönemde her ne kadar bir cumhuriyet olarak anılsa da köle tedarikinin genişlemesiyle *latifundia* adı verilen büyük çiftliklerin sayısı artmaya başlamıştır.⁶⁸ Bu durum Roma'da köle isyanlarının ve mülkiyet dağılımdan kaynaklı toplumsal eşitsizlik sorununun baş göstermesine sebebiyet verecektir.* Roma'nın egemenlik sahasının tüm Akdeniz'e teşmil olmasından sonra ülkede toprak sorunu, köle nüfusunun fazlalığı, toprak reformları konuşulmaya başlamıştır. Cicero'nun da toprak reformlarına ve bu yöndeki önerilere ciddi şekilde muhalefet ettiğini bilmekteyiz. Cicero, “Yükümlülükler Üzerine” üzerine adlı kitabında toprak reformunu savunup, kamu topraklarının (*ager publicus*) yoksul pleblere dağıtılmasını önerenleri devletin ve insan birlikteliğinin temellerini sarsmakla itham etmiştir. İlerleyen başlıklar altında görüleceği üzere Cicero, devletin ve insan

⁶⁶ Tekin, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, s. 176.

⁶⁷ Anderson, Antikiteden Feodalizme Geçişler s. 89.

⁶⁸ Ertop – Yetkin, Sosyo Ekonomik Temelleriyle Siyasal Düşünceler Tarihi 1, s. 203.

* İ.Ö II. yüzyılın ikinci yarısında başlayan köle ayaklanmaları Roma'da bir iç savaş vasfına bürünmüştü. Bu ayaklanmalardan Roma'yı en çok uğraştıranları İ.Ö 134'te Sicilya'da başlayan ve iki yıl süren köle ayaklanması ile İ.Ö 73'te başlayan Spartaküs isyanı idi. Bunların yanında İ.Ö. 91'de İtalyan kentleri de Roma'ya karşı yurttaşlık talepleriyle ayaklanmışlardı. İsa'dan önce ilk yüzyılın bitiminde Roma'nın nüfusu 6 milyon civarındaydı ve bu nüfusun yaklaşık olarak 2 milyon kadar kısmı kölelerden oluşmaktaydı. Roma imparatorluk yolunda yeni fetihlerle ilerlerken nüfusu da bir yandan artmakta ve bu artan nüfus yoğunluğu içerisinde de savaşlardan elde edilen esirlerin köle yapılması ve Roma'ya getirilmesi sonucunda köle nüfusu da hızla artış göstermekteydi. Cicero'nun döneminde kölelerin ev hizmetlerinde, tarım arazilerinde iş gücü olarak kullanılmakta olduğunu biliyoruz. Bkz. Ertop – Yetkin, Sosyo Ekonomik Temelleriyle Siyasal Düşünceler Tarihi 1, s. 206; Anderson, Antikiteden Feodalizme Geçişler, s. 69; Wood, Cicero's Social and Political Thought, s. 15; Wood, Cicero's Social and Political Thought, s. 20.

birlikteliğinin temelini Stoacılar­dan esinlenerek geliştirdiği doğal hukuk düşüncesi ile açıklama yoluna gidecektir.⁶⁹

Neal Wood'un iddiası, Roma'nın uzun ömrünün yarısını dahi köleci bir toplum olarak geçirmediğidir. Wood'a göre Roma'nın köleci bir siyasal sistem olarak genellemeye tabi tutulması hatalıdır. Şayet Roma bu kategoride değerlendirilecek olursa, bu tasnifin coğrafi ve zamansal açıdan bir sınırlandırmaya tabi tutulması gerekmektedir. Roma'nın köleci bir sisteme dayandığı en önemli tarih aralığı İ.Ö. 200 ile İ.S. 300 dönemleri arasıdır. Köleci Roma sınıflandırmasından da coğrafi olarak anlamamız gereken toprak alanı İtalya yarım adasıdır. Zira Roma egemenliği altında sistematik köleci üretim biçimi yalnızca Sicilya'da, batı Avrupa olarak adlandırılan Galya bölgesinde ve İspanya'da işletilmiştir. İmparatorluğun Afrika topraklarında ve Makedonya ile Yunan topraklarında köleci üretim biçimi zirai üretim için hayati bir öneme sahip olmamıştır.⁷⁰ Neal Wood'un coğrafi ve zamansal tasnifi Stoa düşüncesinin Roma'da yayılışına tekabül etmekte ve Cicero'nun siyasi ve entelektüel bir figür olarak belir­diği yılları içerisine almaktadır. Bu nedenlerle Cicero'nun ve geç dönem Stoacıları olan Romalı Stoacıların genellikle kölecilik ve insan hürriyetinin maddi koşullarla ilişkisi üzerine düşünmelerinde yaşadıkları döneminin sosyal ve ekonomik koşullarının büyük etkisinin bulunduğu­ndan söz edilebilecektir. Perry Anderson'un aktardığına göre Roma Cumhuriyeti büyük tarımsal mülkiyetleri, kırsalda yaşayan büyük köle topluluklarıyla bir araya getirmiştir. Oysa Helen uygarlıkları arazi mülkiyetlerinin hanedanların ve soyluların elinde toplanmasına tanık olmuşken, yaygın tarımsal köleliğe sahip olmamıştır. Köleliğin kitlesel biçimde bir üretim modeli olarak belirmesi Roma uygarlığının klasik evresinin, yani siyasal tanımla Cumhuriyet devrinin belirleyici özelliği halini almıştır.⁷¹ Gene Perry Anderson'un belirttiğine göre Roma medeni hukukunun bütünüyle kendine has halinin ortaya çıkışı ve Marksist manada bir üst yapı kurumu halini alması Roma Cumhuriyeti'nin İsa'dan önce son iki yüzyılda

⁶⁹ Aktaran: Ertop – Yetkin, Sosyo Ekonomik Temelleriyle Siyasal Düşünceler Tarihi 1, s. 205.

⁷⁰ Wood, Cicero's Social and Political Thought, s. 20-21.

⁷¹ Anderson, Antikiteden Feodalizme Geçişler s. 71.

bütün Akdeniz'e yayılması ve aristokrat sınıfın ekonomik menfaatinin genişlemesi sonucunda olmuştur.⁷² Gerçekten de Romanın, çok geniş bir imparatorluk halini almasının altında yatan en dinamik etkenin *Plebs* sınıfının lehine ileri sürülen her türlü toprak reformuna ısrarla karşı çıkan *Patricii* ve *Optimates* sınıfı mensuplarının kendi topraklarından elde ettikleri ürünler için daha fazla dış pazar ve güvenli ticaret imkanı bulmak arzusu olduğunu söyleyebiliriz.⁷³

Roma, daha geniş dış pazar bulabilmek arzusu ile sınırlarını genişletip askeri seferlerini sürdürürken bir yandan da siyasi hakimiyet sahasını ilerletmekteydi. Roma'nın siyasi hakimiyet sahasının genişlemesi büyük bir göç hareketini doğurmuştur. Attika'nın yabancısı olan ve Anadolu'nun uçlarında yaşayan, kötü bir Grekçe konuşan insanlar ilk önce İskender'in fetihleriyle Yunanistan'a gelmişken, Roma muzafferiyetinden sonra da Yunanistan'dan Roma'ya doğru göç etmişlerdir. İlk etapta Yunanlının "barbarı" buharlaşırken, şimdi Romalının "cives romani", yani Roma yurttaşı kavramı buharlaşmaya başlamıştır. Bundan böyle Atina ve Roma yabancı etkilere açık ve kozmopolit merkezeler haline gelmeye başlayacaktır. Stoacı bilge, Diogenes'i fişisından çıkartarak topluma sokmuş ve artık Platon'un kovarı dünya, arıları ise bütün dünya insanları halini almıştır. Plutarkhos'un bizlere aktardığı Zenon'un hayali artık gerçek olmaya başlar ve bütün insanlar tek bir yasanın tahtında tek bir şehrin yurttaşları gibi yaşayabilirler. Artık insanlar Zeus'un devletinin eş yurttaşları olup, bir çoban tarafından ortak bir yasayla yönetilen sürü gibidirler. Madem bütün olaylar, kainattaki bütün hareket birbiriyle etkileşim halindedir ve insan, yazgısının yorulmaz kolları tarafından

⁷² Anderson, Antikiteden Feodalizme Geçişler s. 77.

⁷³ Ağaoğulları – Köker, İmparatorluktan Tanrı Devletine, s. 23. Roma'da cumhuriyet döneminin son kral Tarquinius'un tahtan indirilmesiyle başladığını belirtmiştik. Ziya Umur'un aktardığına göre Tarquinius'un tahtan indirilmesinin sebebi *plebs* sınıfını korumak veya halkın yönetimini gerçekleştirmek için değil, tam aksine *patricii* sınıfına mensup soyluların menfaatlerini güvence altına almak, kralın keyfi ve müstebit idaresinden emin olmak içindi. *Patricius*'lardan oluşan sınıfın oligarşik bir yönetim kurması sonucunda ihtiyacını duyduğu askeri gücün *plebs* sınıfından karşılanması sonucunda *plebs* sınıfına vatandaşlık ve oy verme hakkı tanınmıştır. Cumhuriyet devrinin uzun bir dönemi oligarşik idareyle geçse de bu devir bütünüyle *patricii* ile *plebs* sınıfının mücadelesine tanık olmuştur. Roma'nın sosyal ve siyasi gelişmeler tarihinde en önemli yeri *Patricii* (soylular) ve *Plebs* (soylu olmayan halk) olarak adlandırılan sınıflar arasındaki sert çekişme ve mücadelenin tuttuğunu söylememizde hiçbir beis yoktur. Bkz. Umur, Roma Hukuku, s. 25.

çepeçevre sarmalanmıştır, o halde insanlar ortak yazgıya boyun eğerek *metik** veya *peregrini** olup olmadığı fark etmeksizin bir arada yaşamalıdır. Jean Brun, Stoacılığın bu kozmik perspektifinin siyasi düşüncede devrimci nitelikte olduğunu ileri sürmüştür.⁷⁴

Polybios, yaklaşık iki bin yıl önce Roma'nın “bilinen dünyanın” (*terra cognita*) tamamını nasıl hakimiyeti altına aldığını ve bu yayılmaya olanak tanıyan siyasal örgütün ne gibi özellikler taşıdığını sormuştur. Bu işlerin kısa bir süre içerisinde (İ.Ö. 220-167) nasıl başarıldığı tarihçi ve anayasacı Polybios için hayret uyandırıcı bir konudur.⁷⁵ Polybios'un anayasal gelişme tezi Cicero'nun karma anayasa kuramına çok büyük ölçüde tesir etmiştir. Her ikisinin de Roma geleneklerini öne çıkaran ve bu gelenekleri Stoacı ahlak öğretisiyle birleştiren tutumu Roma yayılmacılığına hem teorik bir meşruiyet kazandırmış hem de Helen dönemi içerisinde Roma'nın en büyük siyasal örgüt olarak “bilinen dünya”da (*terra cognita*) ya da Akdeniz'de hakimiyet kurabilmesine izah getirmiştir.

* Yunanca “*metoikos*”tan gelmektedir. Bu kavram Atinalıların, Atina yurttaşı olmayan ama belirli bir vergi karşılığında Atina'da yaşamasına müsaade ettiği kişilere verdiği isimdir. *Metik* statüsünde olan kişiler Atina meclisinde bulunamayacağı gibi Atina sınırları içerisinde mülk edinmeleri ve bir Atinalı ile evlenmeleri de yasaktır. *Metikler* bir Atina vatandaşının yararlandığı hakların çok azından istifade etmişlerdir. Aristoteles Atina'ya sonradan yerleşmiş *metik* statüsüne sahip en meşhur kişiliktir. Bkz. David Sacks, *Encyclopedia of the Ancient Greek World*, Facts On File, In., USA, 2005, s. 208-209.

* Atinalılarda olduğu gibi Romalılar da ister Latium bölgesinde olsun ister Latium bölgesinin dışında kalan kişiler olsun *cives romani* olmayan kişileri bu isimle nitelendirmektedir. Her ikisinin de vatandaşlık haklarına sahip olmadığını söylemek mümkündür. Romalılar işgal ettikleri toprakların üzerinde yaşayan kişilere *peregrini* statüsü vermiştir. Buna göre bu kişilerin davaları *ius civile* ile değil, Roma'nın tayin ettiği *praetor peregrinus*'lar tarafından çözülmekteydi. Aslına bakılırsa Roma nüfusunun büyük çoğunluğu *peregrini* statüsüne sahip insanlardan meydana gelmekteydi. Ancak, *peregrini* olanlar politik haklardan mahrumdu. Bununla birlikte Roma, hükmü altında tuttuğu topraklardan herhangi birisinde yaşayan insanlara vatandaşlık hakkı vermesi halinde bu kişilerin bir *cives Romani* gibi muamelede bulunmak hakları oluşmaktaydı. Ancak, zamanla ticari ilişkilerin genişlemesiyle *peregrini* tasnifi önemini yitirmiş ve yerini *ius gentium* anlayışına bırakmıştır. Bkz. Matthew Bunson, *Encyclopedia of Roman Empire*, Facts On File, In., USA, 2002, s. 419; Adolf Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, The American Philosophical Society, Philadelphia, September 1953, s. 626.

⁷⁴ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, çev. Medar Atıcı, İletişim Yayınları, İstanbul, 5. Baskı 2016, s. 107-108.

⁷⁵ Tunçay, *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi: Eski ve Orta Çağlar*, s. 266; “*After all, is there anyone on earth who is so narrow-minded or uninquisitive that he could fail to want to know how and thanks to what kind of political system almost the entire known world was conquered and brought under a single empire, the empire of the Romans, in less than fiftythree years—an unprecedented event?*” Bkz. Polybios, *The Histories*, trans. Robin Waterfield, Oxford University Press, 2010, s. 3.

Montesquieu, Roma'nın tarihini determinist bir açıdan ele alır ve onun sonunu hazırlayan gelişmelerin kaçınılmaz olduğunu savunur. Ona göre Roma özgürlüğünü, hedefine çok erken ulaştığı için kaybetmiştir. Caesar ile Pompeius arasındaki güç çekişmesi yaşanmasa ve her ikisi de Roma geleneklerine bağlı kalsaydı, başka birileri çıkacak ve Roma'yı uçuruma sürükleyecekti. Zira Cumhuriyet'in yıkılması artık bir zorunluluk halini almış, geriye kalan bütün mesele yıkıcı son hamlenin kim tarafından yapılacağı olmuştur.⁷⁶ *Imperium*'un kademeli bir biçimde önce krallardan *Consul*'lere, *Consul*'leri tayin eden *Senatus*'tan da tedrici biçimde halka geçişi Roma tarihinden çatışmayı hiçbir zaman eksik etmemiştir. Montesquieu'nün tabiriyle kendi duvarları arasında sıkışmak tehlikesiyle karşılaşan Roma, dünyayı zincire vurmak için kullandığı eller olan bütün İtalyalı müttefiklerine ve ardından da bütün herkese yurttaşlık unvanını bahsetmiştir. Doğrusu Roma yurttaş olamamak, dünyada hiçbir yere gidememeye yol açmaktaydı. Bu nedenle İtalya halkı için var olmanın tek yolu Roma yurttaşlığını elde etmekten geçmekteydi. Ancak insanlar bir varsayımın ve fermanın sonucunda yurttaş ilan edildiklerinden ve Romalılık adına hiçbir değer ve düşünce kalmadığından vatan sevgisi (*amor patriae*), sadakat (*fides*) ve görev bilinci (*officium*) yitirilmiştir. Roma'nın yeni yurttaş nüfusu gerçek bir Romalı ile aynı tanrılara inanmıyor, aynı tapınakları inşa etmiyor ya da aynı tapınakları ve surları korumuyordu.⁷⁷ Bunun sonucunda yitirilen Romalı duyusun yeri Romalı Stoacıların çabasıyla Stoa ahlakı ve felsefesiyle ikame edilmeye çalışılmıştır. Roma'nın aktardığımız bu sosyal ve siyasi ikliminde Stoacıların evrensel yasa, insanların kardeşliği ve dünya kenti idealleri daha fazla anlam kazanmaktadır. İlerleyen bölümlerde Hugo Grotius'un düşüncelerini aktarmadan önce tekrar benzer yöntemle Grotius döneminin siyasi ve sosyal gelişmelerine temas etmeye çalışacağız.

⁷⁶ Ed. J. Ravenel, *Ouvres Complètes De Montesquieu*, s. 149-153.

⁷⁷ Ed. J. Ravenel, *Ouvres Complètes De Montesquieu*, s. 146-148.

1.3. Cicero'nun Düşüncelerinin Ana Hatları ve Bu Düşüncelerdeki Stoacı İzler

Friedrich Nietzsche, Platon öncesi filozofları anlattığı elyazmalarında, Yunanları diğer bütün halklardan ayıran özelliğin birden fazla filozof tipini yaratabilmiş olmasında belirlediğini ifade eder. Nietzsche'ye göre Sokrates ve öncesindeki tüm filozoflar karakterlerinde ve felsefelerinde eklektik olmayan saf tipleri temsil etmektedirler. Nietzsche nazarında Platon, eski Yunan'da karma filozof tipolojisine uygun ilk isim olma önemini taşımaktadır. Örneğin Platon'un idealar fikri özgün bir kavrayış olmayıp, Sokrates, Pythagoras ve Herakleitos gibi filozofların öğelerini içermektedir. Nietzsche, Sokrates'in son temsilcisi olduğunu belirttiği bu "saf" filozoflar dizisinden sonra felsefe yapmanın kolay bir hal aldığına, mitten doğa yasalarına, imgeden kavrama, dinden bilime giden yolun bu filozoflar sayesinde görünür ve ulaşılabilir hal aldığına inanmaktadır. Bereket ki, Platon'un aktarmış olduğu bir miras vardır ve Friedrich Nietzsche için Sokrates öncesi filozoflara dair nesir yoksunluğu yalnızca Stoacılar, Epikourosçular ve Cicero yazınlarıyla* giderilmek mecburiyetinde değildir.⁷⁸

Nietzsche, Platon'u antik Yunan felsefesi içerisinde nasıl eklektik bir düşünür olarak tarif ediyorsa, bizler de Marcus Tullius Cicero'yu aynı biçimde eski Roma'nın ilk eklektik düşünürü olarak tanımlayabiliriz. Ancak eski Roma'nın, eski Yunan gibi bir felsefeciler geleneğine hiçbir vakit sahip olmadığı çekincesini de hemen belirtmemiz gerekir. Gerçekten de Roma'da Cicero'nun ve Stoacıların belirmesinden önce bir felsefecinin yaşadığını söylememiz mümkün değildir. Romalı şairler Vergilius'un (İÖ 70-19) ve Ovidius'un (İÖ 43-İS 17) eserlerinde de görebileceğimiz üzere Roma toplumu için en büyük iki uğraş alanı çiftçilik ve askerlik olagelmıştır. İşte bu nedendir ki Roma daima pratik yaşama yönelmiş, eski Yunan'ın soyut düşüncesi gibi bir düşünceye sahip olamamıştır. Fakat Cicero

⁷⁸ Friedrich Nietzsche, Platon Öncesi Filozoflar, çev. Nur Nirven, der. Paolo D'lorio & Francesco Fronterotta, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 84-86.

* Nietzsche'nin bu tespitinden hareketle Cicero'nun Yunan düşüncesine ilgi ve merak duyduğu, bu düşünceyi Roma'ya aktarmak çabasında olduğu sonucunu da çıkartabiliriz.

ile başlayan Yunan felsefesini Latince'ye çevirme girişimi antik Yunan'ı Hristiyan Avrupa'ya bağlayan bir geçiş görevini de görmüştür.⁷⁹ Hatta Hristiyan düşünür Lactantius (İS 240-320), Zenon'u Hristiyan öğretinin bazı özelliklerini önceden bulan düşünür olarak nitelendirmiştir.⁸⁰

1.3.1. Cicero Düşüncesinin Ana Hatları

Aristoteles'in bahsini ettiği evrensel yasa fikri Yuna site devletlerinin çözülüşünden sonra Stoacılar tarafından pratik bir kullanışlılıkla doğal hukuk düşüncesine dönüştürülmüştür. Bu sayede Makedonya İmparatorluğu'nun genişleyen sınırlarıyla beraber sınır tanımayan bir ortak yasa fikri kabul edilmeye başlamıştır. Stoacıların akıllı olduğu varsayılan insan doğasından elde ettiği kurallarla kurmuş olduğu evrensel insan ahlakı düşüncesi kozmopolitan bir dünya görüşünü meydana getirmiş ve insanların akıl dışı/irrasyonel tutkularını, milliyetçilik ve kavmiyetçilik gibi hislerini bastırma görevi görmüştür. Stoacılığın akla dayalı evrensel ahlak anlayışı Cicero tarafından Roma'nın hukuk ideolojisini kurması için elverişli bir zemin sağlamıştır. Roma'nın bütün Akdeniz'de ve yakın Asya'da genişleme iddialarını akıl temeline oturtmaya çalışan Cicero, Stoacıların akıl ve doğa uyumundan türettiği *orthos logos* düşüncesini Roma'ya *recta ratio* olarak ithal etmiştir. Bu kavram sayesinde Cicero da kendinden önceki Stoacılar gibi birçok hukuk kuralının geçerliliğini evrensel ilkeler ile açıklamıştır. İlerleyen başlıklar altında da göreceğimiz üzere, Stoacıların düşüncelerinden yola çıkarak Cicero tarafından türetilen doğal yasa fikri Sofistlerin, Platon'un ve Aristoteles'in doğal yasa fikrinden farklılık arz etmeye başlamıştır. Nitekim Cicero'da ve onun aktardığı Stoacılarda göreceğimiz doğal yasa düşüncesi tamamıyla dünyaya yayılan ve kaynağını doğaya içkin olan ilahi akıldan alan bir yasadır. Stoacılar ve bu okulun düşüncelerini savunan Cicero, doğanın kurallarının zıtlıklar üzerinden ilerleyen diyalektik bir karşılaşmadan ziyade ifşa ve temaşa sürecinden ortaya çıkacağını düşünür. Stoacıların başlattığı doğal ve ortak yasa geleneği Cicero üzerinden

⁷⁹ Ağaoğulları – Köker, İmparatorluktan Tanrı Devletine, s. 13-15.

⁸⁰ E.H. Blakeney, M.A., The Hymn of Cleanthes, The Macmillan Company, New York, 1921, s. 4.

Roma'ya taşınır, Roma üzerinden de Hristiyan düşünceye aktarılır. Bu sayede modern insan hakları düşüncesine çağlar öncesinden bir hazırlık niteliğinde olarak hakkın sübjektif şekilde ele alınabilmesi için gerekli zemini oluşturmuş olur.⁸¹

Romalı Cicero'nun “Yasalar” (*De Legibus*) adlı kitabı Rönesans'ın ve erken dönem modern doğal hukuk düşüncesinin şekillenmesine büyük katkıda bulunmuştur. Ona göre kâinat akli bir öngörü ile idare edilmektedir. Yıldızların devinimi, gece ve gündüzün değişimi, mevsimlerin düzenli birbiri ardına gelmesi ve tabiatın bizlere sunmuş olduğu meyveler, tüm bunlar evrenin bir sistem içerisinde idare edildiğinin göstergeleridir. İnsan her ne kadar hayvanlar aleminin bir parçası olsa da ona verilmiş bulunan akli meleke sayesinde erdeme erişebilir ve tanrılar katına yükselebilir. İnsan bu sayede toprağı işler ve diğer hayvanları kendi yararı doğrultusunda istihdam eder. İnsan tabiatın yasalarına uyarak kendini yaratan yaratıcıya öykünür. Cicero'ya göre bu haslet hayvanlar aleminde bir tek insana mahsustur. Akli melekedeki yoksun olan hayvanlar arasında bir adalet anlayışı da söz konusu olamayacaktır.⁸²

Cicero'nun bir diğer kitabı olan “Devlet”te (*De Republica*) ise devletin tanımının halk kavramı üzerinden yapıldığını görürüz. Ona göre halk, çoğunluğun hukuk birliği ve yararda ortaklık üzerine bir araya geldiği kitledir. Cicero'ya göre halkın bir araya gelmesi şüphesiz ki belli bir değer etrafında ve hukuk ile yarar ortaklığı sayesinde olacaktır. Cicero'ya göre insanların bir araya geliyor olması bir aciz halinin ifadesi olmaktan çok, tabii bir insiyaka işaret eder. Bu tabii insiyak da doğanın yasasıdır. Bu yasaya göre insanlar evrenin tek yasasının çatısı altında bir arada yaşayacaklardır. Bu noktada Platon'un ve Aristoteles'in Cicero üzerindeki derin etkilerini görmek mümkündür. Toplumun ve devletin oluşum nedeni olarak insanın insana duyduğu ihtiyaç düşüncesi köklerini gerçekten de Sokrates'in

⁸¹ Costas Douzinas, İnsan Haklarının Sonu, çev. Kasım Akbaş – Umre Deniz Tuna, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s. 63-66.

⁸² Jonathan Powell – Niall Rudd, “Introduction”, Cicero, The Republic and The Laws, trans. N. Rudd, Oxford University Press, New York, 1998, s. xxvii.

öğrencisi Platon'da ve Aristoteles'te bulur.⁸³ Ancak Cicero'nun ‘*De Republica*’ ile zihinlere soktuğu düşünce, halkın bir araya gelişinin hukuki bir anlamı taşıdığı, bu sayede de devletin ve hukukun birlikte düşünülmesi olmuştur.

Evrenin bir doğal yasayı ihtiva ettiği fikri Presokratik düşünürlerden Herakleitos’a kadar dayandırılabilir. Zira onun *Logos* kavramı bütün varlığı ve evreni kuşatan bir kavram olup, ilk emri (*logos spermatikos*), ilk yaratıcı gücü, bir başka deyişle ateşi tarif eder. Hem Sokrates’in *Apologia*’sında hem de Platon’un çeşitli diyaloglarında ve en önemlisi Aristoteles’in *Nikomakhos’a Etik* ve *Retorik* adlı eserlerinde, değişmeyen, göksel niteliği olan ve insan yapımı yasaların mihengi olan bir doğal yasa fikri kendini gösteregelmiştir. Bu yasanın yaratıcısı ve mutasarrıfı ister gökleri ve dağları dizen bir Tanrı olsun isterse doğaya mündemiç sonsuz bir güç olsun, doğal yasa fikri insan topluluklarını- *Stoacılar için hayvan sürülerini de-* idare eden insanlar ve de hayvanlar tarafından üretilmiş bütün davranış kodlarının ve yasaların temelini teşkil eder.

Bu nedenle de Cicero'nun zihin dünyasını etkileyen tarihçi Polybios (İÖ. 200- İÖ. 122 veya 120) da dahil olmak üzere bütün düşünürler Platon'un Akademiasını sürdüren, Aristotelesçi geleneği devam ettiren Theophrastus (İ. Ö. 371 – İ. Ö. 287) ve Dicaearchus (*yak.* İ. Ö. 320) gibi Peripatetik okul düşünürleri ve Helen dönemi içerisinde yer alan Stoacılar ile Epikourosçular olmuştur. Cicero kendisini Akademik Septik okuluna mensup olarak görse de onun pek çok siyasi ve sosyal düşüncesi Stoacılardan mülhemdir.⁸⁴ Cicero'nun bu eklektik karakteri Nietzsche'nin Platon için kullanmış olduğu karma filozof tiplemesini ödünç almamızı bizler için olanaklı kılmaktadır. Nitekim Cicero'yu bütün uğraşı ve düşüncesi felsefe olan bir düşünür olarak nitelendirmektense, onu felsefeye meraklı (*dilettante*) birisi olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Zira Cicero'nun

⁸³ Cengiz Çevik, Cicero'nun Devleti: De Re Publica Yazıları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Nisan 2017, s. 29-30.

⁸⁴ Lane, “Ancient Political Philosophy”, son erişim tarihi: (https://plato.stanford.edu/archives/win2018/entries/ancient-political/ 05.05.2019).

kendisi de amacının felsefeyi Romalılara tanıtmak olduğunu ifade eder ve bütün çalışmalarında köklerini Platon'un felsefe geleneğine ulaştıran bir Akademik Septik olduğunu dile getirir. Akademik Septiklere göre mutlak bilginin ve hakikat bilgisinin imkânsız olduğu bilinmektedir. Ancak Cicero'nun kişiliği bahsinde de gördüğümüz üzere Cicero'nun yaşadığı coğrafya ve dönem itibariyle yaşanan siyasi ve sosyal olaylar karşısında geliştirdiği tutum onun ahlak anlayışını pragmatik bir biçimde Stoa felsefesinin yönüne sevk etmiştir. Cicero için bütünlüklü olarak bir felsefe okuluna veya geleneğine mensuptur denilmesi olanaklı gözükmemekle birlikte, onu eklektik bir düşünür, bir felsefe meraklısı olarak nitelendirmek en sağlıklı yöntem olacaktır.⁸⁵ Tüm bu nedenlerle bir filozof olarak Cicero, kendinden önce yaşamış Platon ve Aristoteles gibi bir sisteme sahip düşünür olmadığından onu Karl Jasper'in "*die grossen Philosophen*" (Büyük Filozoflar) olarak adlandırdığı kategorisine dahil etmek mümkün değildir. Eklektik vasfa sahip olduğunu düşündüğümüz Cicero, Helen felsefesinin beslendiği Platon, Aristoteles ve Stoacılık gibi çeşitli düşünceleri kendi öğretisi içinde birleştirmiş ve her birini yeniden yorumlamıştır.⁸⁶

Felsefe tarihçileri arasında Cicero'nun bir felsefeci mi olduğu, yoksa sadece bir felsefe tarihçisi mi olduğu konularında da mutabakat oluşmamıştır. Hayatının bir döneminde, Roma'nın dışına çıkarak felsefe eğitimi almış olduğu bilinen Cicero'nun düşünceleri Romalı Stoacı düşünürler için ilham kaynağı olmuştur. Cicero'nun Yunan felsefecilerden ödünç alarak Romalılara tanıttığı felsefe kavramlarıyla Stoacı okul Roma'da yeni bir form kazanmıştır. Bu nedenle Cicero'nun düşüncelerinde ve yazılarında Stoacı bir temanın oluştuğunu gözlemek ve savunmak mümkün olacaktır. Cicero'nun sosyal ve siyasi düşüncelerini aktardığı kaynaklara yönelmiş olduğumuzdan, bu eserlerde düşünürümüzün en çok Stoacı felsefeden etkilendiğini ve Stoacı tezlerden hareketle adalet ve doğal hukuk düşüncelerini geliştirdiğini görmekteyiz. Cicero'nun adalet ve doğal hukuk

⁸⁵ James E. Holton, "Marcus Tullius Cicero", Leo Strauss – Joseph Cropsey ed. History of Political Philosophy, The University of Chicago Press, USA, 1987, s. 155-156.

⁸⁶ Fernando H. Liano Alonso, "Cicero and Natural Law", Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy, vol. 98, no. 2, 2012, pp. 157-168, s. 158. (<http://www.jstor.org/stable/24769084>).

düşüncelerini tam manasıyla aktarabilmek için kısa da olsa Stoa felsefesinin genel hatlarını ve özelliklerini aktarmak gerekecektir. Cicero’yu bütünüyle Stoacı bir düşünür olarak nitelendirmek güçtür. Ancak Cicero’nun benimsediği Stoacı idealler ve görüşler Roma’da bir Stoacı ekolü meydana getirmiştir. Bilindiği üzere bu ekolün önde gelenleri İmparator Nero’nun eğitmeni ve danışmanı Seneca, köle Epiktetos ve İmparator Marcus Aurelius’dur. Ancak tezimizde bu düşünürleri ayrı olarak ele almayacağız. Cicero’nun Stoacı görüşlerini ve o görüşlere Stoacı vasfını kazandıran özellikleri anlatmaya çalışırken Romalı Stoacıları örnek vermekle yetineceğiz.

1.3.2. Stoacı İzler

*“All the world’s a stage,
And all the men and women merely players.”**
(William Shakespeare, As You Like It, Act 2, Scene 7)

Stoa okulu esasında Roma menşeli bir okul değildir. Bu düşünce okulunun kurucusu Kıbrıslı Zenon’dur. Zenon’nun düşüncelerinin Kinik felsefe ile Herakleitos düşüncesinin karışımı olduğu, bu nedenle Zeno’nun da eklektik bir düşünür olduğu değerlendirilir. İlk başlarda materyalist bir düşünce olan Stoacılık, Platon felsefesinin etkisiyle etik ve teolojik bir nitelik kazanmaya başlar.⁸⁷ Aslına bakılırsa Stoa felsefesi, tam anlamıyla bir Helen dönemi felsefesidir. Stoa felsefesi de tıpkı Kinik felsefe gibi düşüncesinin merkezine insanın bağımsızlığı fikrini oturtmuştur. Fakat onu Kinizmden ayıran başlıca özellik de insan doğasını, onun varoluşundan kaynaklanan sosyal içgüdüleri ile uyumlu hale getirme girişimidir. Bu nedenle Stoa, insanı merkeze olan Kinik eğiliminin yanında, insanı toplum halinde yaşayan bir canlı olarak tahayyül etmesi ile de Sokrates ve Platon felsefesine temayül göstermektedir. Stoacıların bu eklektik görünümleri

* William Shakespeare, As You Like It, Cambridge University Press, UK, 2000, s. 124.

⁸⁷ Bertrand Russell, The History of Western Philosophy, Simon and Schuster, 4th Printing, New York, 1945, s. 252.

neticesinde felsefelerindeki en belirgin ve önemli tema en yüce erdem olarak değerlendirilen “doğaya uygun yaşama” düşüncesi olacaktır. Stoa felsefesinde doğa ile aklın eş görülmesi sonucunda da Stoacı yaşam ideali aklı esas alan bir düşünce sistemi haline gelecektir. Stoacılara göre aklın mahiyeti doğanın işleyişinde bulunmaktadır. Doğayı akıl olarak değerlendiren Stoa, tanrıyı da en yüce aklın sahibi olarak gördüğünden bu düşünce ekolü panteist bir nitelik de kazanacaktır. Stoacıların evreni bu şekilde kavraması neticesinde doğanın yasalarına boyun eğmek en yüce iyi ve en büyük erdem olarak ortaya çıkacaktır.⁸⁸

İlk ve orta dönem Stoa felsefecilerinden günümüze bozulmadan ve kaybolmadan gelen bir eser maalesef ki yoktur. Bu nedenle bu düşünürlerle dair bilgilerimiz çoğunlukla Romalı Stoacıların yazılarına, Arius Didymus (İ. Ö. 1. yy), Diogenes Laertios (İ. S. 3. yy) ve Plutarkhos (İ. S. 46- 120?) gibi felsefe tarihçilerinin aktardıklarına dayanmaktadır. Arius Didymus, Augustus’un hocalığını yapmış Stoacı görüşlere sahip bir filozoftur. Ancak, onun Stoacılar hakkında yazdıkları da fragmanlar halinde çeşitli yazarların eserlerinde bulunduğu ve bu fragmanlar yalnızca Stoacı evren, tanrı ve tabiat görüşlerini aktarıp, doğrudan Stoacı isimleri işaret etmediğinden bizim ilgi alanımıza girmeyecektir. Bu nedenlerle en başta Laertios’un, daha sonra da Plutarkhos’un aktardıklarıyla yetinmek Stoacı görüşleri anlamak bakımından yeterli olacaktır kanaatindeyim. Laertios’a göre Stoacılar felsefe konularını fizik, etik ve mantık olmak üzere üç bölüme ayırmışlardır. Onlara göre bu üç alan birbiriyle bütünleşiktir ve birlikte öğretilmelidir.⁸⁹ Ancak tezimizin konusu Cicero’nun ahlaki ve siyasi konularını ihtiva ettiğinden Stoacıların da yalnızca ahlak konularındaki görüşlerine değinmekle yetineceğiz.

Stoa felsefenin etik hakkındaki görüşlerini de Romalı hatip Cicero’nun, biyografi yazarı Diogenes Laertios’un ve Augustus’un öğretmeni olan Stoacı Arius

⁸⁸ Gökberk, Felsefe Tarihi, s. 92-94.

⁸⁹ Diogenes Laertios, Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 7. Baskı 2017, s. 313.

Didymus'un yazdıklarından* öğrenmekteyiz.⁹⁰ Stoacı felsefeciler için ahlak alanının konusu içgüdü, iyi ve kötü şeyler ile arzular, erdem ve en yüksek değerlerden oluşmaktadır. Khrysippos, günümüze ulaşmayan fakat Laertios'un aktardığı şekliyle "*Erekler Üzerine*" isimli kitabında her canlının sahip olduğu ilk içgüdünün kendi yaratılışını korumak olduğunu ileri sürer.⁹¹ Bu yaklaşımla beraber Stoacılar ile insanın ilk dürtüsünün hazza yönelik olduğunu savunan Epikourosçular arasındaki fark belirgin hale gelir. Khrysippos'un bu yaklaşımı, Romalı doğal hukuk savunucusu Cicero'da ve daha sonra Rönesans dönemi düşünürü Hugo Grotius'un doğal hukuk düşüncesinde kendini görünür kılarak⁹², Stoacıların *oikeiōsis* olarak kavramsallaştırdığı, toplumun temelinde yattığı ileri sürülen insanın ilk önce kendini korumaya alma içgüdüğü olarak belirecektir. John Sellars'a göre Stoacıların geliştirdiği *oikeiōsis* kavramını doğrudan tercüme etmek mümkün değildir. Ancak bu kavramın neye karşılık geldiğini bilmek Stoacıların fizik ve ahlak öğretilerinin birlikte okunmasıyla mümkün hale gelecektir. Stoacıların ahlak doktrini köklerini felsefesinin fizik kavrayışında, yani bütün canlıların doğasında bulacaktır. Buna göre doğanın insanı yanlış yöne, yani ahlaka ve erdeme aykırı bir tercihe götürmesini beklemek mümkün değildir. Doğaya uygun yaşamış olmak Zenon'un tarif ettiği gibi erdemli olmak değerini ifade edecektir. Diogenes Laertios'un Khrysippos'tan aktardığına göre bir canlı için en değerli şey (*prōton oikeion*) kendi vücudu (varlığı) ve bilinçli olma durumunu sürdürmek istemesidir. Buradan çıkarabileceğimiz sonuç insanları da kapsayacak şekilde bütün canlıların ilk arzusunun Epikourosçuların savunduğu şekliyle hazza ve zevke yönelmek değil, kendi mevcudiyetini ve canlılığını koruyarak sürdürmek olduğudur. Bu nedenle insanlar kendi varlıklarını koruyan ve geliştiren şeyleri tercih eder, varlıklarını tehdit eden şeylerden ise kaçınırlar. John Sellars'ın

* "...The world is also called the habitation (*oikêtêrion*) of gods and men, and the things created for their sake... They are members of a community because of their participation in reason, which is law by nature (*phusei nomos*); and everything else is created for their sake." Arius Didymus'tan aktaran Eusebius, Eusebius'un *Praeparatio Evangelica*'sından aktaran: Vogt, Law, Reason, and the Cosmic City, s. 91.

⁹⁰ John Sellars, *Stoicism*, University of California Press, California, 2006, s. 107.

⁹¹ Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* s. 329.

⁹² Sellars, *Stoicism*, s. 145.

aktardığına göre bu bencil/ben merkezli yaklaşım Stoacı ahlak öğretisinin temelini meydana getirir ve insan kavrayışında neyin iyi neyin kötü olduğuna dair ayrımın oluşmasına yol açar.⁹³

İskoçyalı filozof Adam Smith (1723 -1790), “Ahlaki Duygular Kuramı” başlıklı kitabının son bölümünde Stoacı öğretiyi ele almıştır. Onun aktarımına göre Stoacı öğretiyi kuran Zenon için her canlının sahip olduğu başlıca özellik kendini korumak içgüdüsüdür. Hayvanların tamamında bulunan kendini sevmek ilkesi her canlıya bahşedilmiş bir yönelimdir. İçerisine insan türünün de dahil edildiği hayvan, bu içgüdü ve yönelimi sonucunda doğasının bütün parçalarını korumayı ister. Bu nedenle insan zihni de insan varlığının muhafazası ve kusursuz biçimde devamlılığı için çalışır. Stoacılara göre insanı kusursuz bir biçimde yaratan doğa ona, varlığının kusursuzluğunu korumasını sağlayacak şeyleri tercih etmesini, varlığını yıkabilecek şeylerden de uzak durmasını telkin eder. Stoacılara göre insanların bir arada yaşamadığı, otorite eksikliğinin olduğu durum insan varlığının kusursuzluğunu yıkan hastalık, hantallık, fakirlik, bedenin ıstırapı gibi durumlara bir örnektir. Stoacılara göre doğanın insan soyundan seçmesini beklediği davranış, onun doğasına ve varlığına uygun bir eylem olan ailesini, akrabasını, dostlarını, ülkesini, insanlığın ve genel itibarıyla tüm evrenin refahını gözetmektir. Adam Smith’in aktarımıyla Stoacılara göre doğa, insanlığa birden çok ikinin, birkaçtan ziyade herkesin sonsuz refahını istemeyi öğretmektedir.⁹⁴

⁹³ Sellars, Stoicism, s. 107-108.

⁹⁴ Adam Smith, Ahlaki Duygular Kuramı, çev. Derman Kızılay, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 397-399. Smith’e göre, Stoacıların insanın bütün evrenin refahını düşünmesi gerektiği görüşü, Stoa düşüncesinin ortaya çıktığı tarihsel koşullarla açığa çıkarılabilecektir. Smith’e göre eski çağ felsefesinin şubelerinin ortaya çıktığı dönemde bütün Yunan site devletleri Peloponez Savaşları’nın yıkımlarıyla sarsıntı geçirmektedir. Bir yandan Pers istilaları da *polis*’in güvenliğini sarsmış, insanlarda bağımsızlık mücadelesi için gereken mecali bırakmamıştır. O dönemin savaş algısında işgal edilen yer toprak üzerinde egemenlik kurmak düşüncesi bulunmamakta, bunun yerine işgal edilen yer tamamıyla yakıp yıkmak düşüncesi bulunmaktaydı. Kadınların, çocukların ve esir alınanların öldürülmesi ya da en iyi ihtimalle köle pazarlarında satılması neredeyse genel bir kural haline gelmişti. Yunan *polis*’lerinin güçsüz ve kırılgan durumları bütün halkalarda esir düşme korkusuna sebebiyet vermekteydi. Bir komşu sitenin başına gelen felaketler, diğer site için yakın gelecekte başına gelecek felaketlerin habercisi niteliğindedir. Adam Smith’e göre Stoa felsefesi, bu felaket ve kargaşa yüzyılına getirdiklerine zihni bir hazırlık görevi görmek için ortaya çıkmıştır. Bkz. Smith, Ahlaki Duygular Kuramı, s. 409-410.

Doğa, bir Stoacı için uygunluk kriteridir. İnsanın iki zıtlık karşısında uygun olanı tercih etmesi, iki şey arasında tüm insanların refahına uygun olanı yeğlemesi doğaya uygun bir yaşam için gereklidir. Stoa felsefesinin son dönem temsilcileri olan ve Roma’da bu düşünce geleneğini sürdüren Seneca’da, Epiktetos’ta ve Marcus Aurelius’da daha belirgin bir biçimde görülebilecek, ancak tezimizde inceleme konusu etmeyeceğimiz doğaya uygun yaşam biçimi (*naturam sequi*), Diogenes Laertios’un aktarımına göre Zenon’nun ‘‘İnsan Doğası Üzerine’’ adlı kitabında köklerini bulur. Zira Zenon için doğaya uygun yaşam erdeme uygun yaşamaktadır. Doğanın kendisi insanı erdeme taşımaktadır. Kleanthes, Khrysippos ve Poseidonios gibi Stoacı düşünürlere göre insan evrenin bir parçası olduğundan, evrenin en büyük idarecisi olan ve aynı zamanda doğru akılın (*recta ratio*) kendisi olan Zeus’un* yasak ettiklerini yapmaktan kaçınılarak hem insan doğasına hem de evrenin doğasına uygun şekilde davranılmış ve yaşanılmış olunacaktır.⁹⁵ İnsan evrenin bir parçası olduğundan doğalar arasında uyum söz konusudur ve insan doğasının evrenin doğası ile çatışması mümkün değildir. John Stuart Mill’e (1806-1873) göre de ‘‘doğaya uygun yaşam’’ (*naturam sequi*) biçimi antik düşüncenin gerilemeye başladığı dönemde tüm ahlak öğretilerinin tabi tutulduğu bir sınav olmuştur. Hatta, Stoacıların ve Epikourosçuların üzerinde ittifak ettiği tek nokta benimsedikleri davranış ilkelerinin doğanın buyrukları ile uyumlu olması gerektiği düşüncesi olmuştur. Mill’e göre bu düşünce ileride Bizans İmparatoru I. Jüstinyen’in (İ. S. 482-565) hazırlatacağı Institutiones’te hukukçu Ulpianus’un yapmış olduğu ‘‘doğal yasa, doğanın tüm hayvanlara öğrettiği yasadır’’ şeklindeki *ius naturale* tanımını hazırlayacaktır.* Stuart Mill, bu düşüncenin geçerlilik kazanmasında onu uluslararası hukuk alanında kullanan Hugo Grotius’un büyük ölçüde etkisi olduğu fikrindedir. Zira uluslararası hukuk gibi bir alanda üzerine

* Zeus, Olympos Dağı’nın en yüksek doruğunda oturan, diğer tanrıların ve bütün insanların yöneticisi olan tanrıdır. O, adalet, barış, kader ve yaşamın döngüleri gibi konularda diğer tanrıları görevlendirerek bütün evrende düzeni sağlar ve kaos ortamını önler. Bkz. Kathleen Sears, Mitoloji 101: Eski Yunan ve Roma Mitolojisi Hakkında Bilmeniz Gereken Her Şey, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul, 2018, s. 54-55.

⁹⁵ Laertios, Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, s. 330.

* Helen dönemi felsefesi olan Stoa felsefesinin Roma Hukuku’nun kodifikasyon (*tedvin*) çalışmaları sonucunda meydana *Digest*’te yer alan doğal hukuk tanımlarını etkilediği konusunda benzer görüş için bkz. Michel Villey, Le droit et les droits de l’homme, PUF, Paris, 2016, Bölüm 5-6-7.

konusulabilecek ve yazılabilecek pozitif bir yasa bulunmamaktadır. Antik çağ düşüncesinin gerilemesi ve Helen düşüncesinin “doğayı izleme” felsefesinin etki kazanması sonucunda ahlaki görüşlere hukuki otorite kazandırmanın yolu doğaya başvurmak olmuştur. Stuart Mill’in tahliline göre Stoa felsefesinin oluşturmuş olduğu bu düşünce, tez çalışmamızın ikinci bölümünde ele alacağımız modern dönemde Grotius gibi yazarlar tarafından gün yüzüne çıkarılmış ve güçlendirilmiştir.⁹⁶

Stoa okulunun Zenon’dan sonra gelen ikinci ismi ise Kleanthes’dır. Bu filozofumuz Asos kökenlidir. Kleanthes Zeus için yazmış olduğu ilahi ile bilinir. Kleanthes’in bu ilahisi İsa’dan sonra 5. Yüzyılda yaşamış ve Yunan felsefecilerin eserlerini derlemiş Joannes Stobaeus tarafından muhafaza edilmiştir.⁹⁷ Bertrand Russell bu metnin Hristiyan düşüncesinin çok öncelerden habercisi olduğu fikrindedir.⁹⁸ Stobaeus’un aktardığı Kleanthes’in bu ilahisi Stoacılığın tanrı fikrini anlamak bakımından da önemlidir:

*“Invoked by many a name, O sovran King
Of universal Nature, piloting
This World in harmony with Law,-all hail!”*⁹⁹

İlahi ya da şiir, yukarıda paylaşılan ilk kısımdan anladığımız evrendeki her şeye hâkim olan ve onu bir yasayla idare eden, pek çokları tarafından egemen kral olarak adlandırılan bir Tanrı vardır. İlahi’nin ilerleyen kısımlarında:

*“..Under its dreadful blow
All Nature reels; therewith Thou dost direct
The Universal Reason which, commixt*

⁹⁶ John Stuart Mill, Din Üzerine Üç Deneme, çev. Özgüç Orhan, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 81-83.

⁹⁷ Arslan, İlkçağ Felsefe Tarihi Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular, Stoacılar, Septikler, Cilt 4, s. 192.

⁹⁸ Russell, The History of Western Philosophy, Simon and Schuster, s. 257.

⁹⁹ Blakeney, M.A., The Hymn of Cleanthes, s. 8.

*With all the greater and the lesser lights,
Moves thro' the Universe''¹⁰⁰*

İlahi'nin bu kısmından Stoacı din öğretisinin özünde tek tanrıci bir ideale yaslandığı ve tanrıyı doğa ile uyum halinde (*natura naturans*) anladığı ortaya çıkmaktadır. Bütün doğa Tanrının nefesi ile dönmekte, nefesin sirayet ettiği her şey evrensel akıldan nasibini almaktadır. Şiirin son kısmında ise Kleanthes'in duasını görmek mümkündür. Tanrı'dan tüm insanlara doğru bilgiyi bahşetmesini diler:

*“Oh, scatter it
Far from their souls, and grant them to achieve
True knowledge, on whose might Thou dost rely
To govern all the World in righteousness”¹⁰¹*

Kleanthes bu ilahiyle birlikte Stoacı öğretinin tanrı anlayışını* en net biçimleriyle tarif etmiştir. Ona göre Tanrı, insanları koruyan, insanlara babalık eden bir varlık olup, tüm kâinatı aklıyla ve bilgeliğiyle yönetmektedir. Ancak, gene de Stoa inancında Tanrı'nın, Hristiyan öğretilde olduğu gibi kişisel bir varlık olarak değil, doğaya içkin, doğanın gerektirdiğini yapan (*natura naturans*) bir varlık olarak anlaşılması gerekmektedir.¹⁰² İnsanların da adaletle ve doğrulukla dünya işlerini yürütebilmesi için bu akıl ve bilgelik kayrasına sahip olması gerekir.

Kleanthes'den sonra Stoacıların üçüncü temsilcisi olarak Khrysippos gelmektedir. Khrysippos'a göre doğa yasası tanrısal ya da insani olan her şeye egemendir. Bu yasa toplum içerisinde yaşamak durumunda olan insan için iyi ile kötünün, doğru

¹⁰⁰ Blakeney, M.A., The Hymn of Cleanthes, s.8.

¹⁰¹ Blakeney, M.A., The Hymn of Cleanthes, s. 9.

* Diogenes Laertios, VII, 147: “Tanrı ölümsüz bir varlıktır, akıllıdır, mutluluk içinde kusursuz ya da zekidir, ona hiçbir kötülük bulaşmaz; dünya ve dünyadaki şeylerle yakından ilgilidir, ama insan biçimli değildir. Evrenin yaratıcısıdır ve hem genel olarak hem de her şeyin içine yayılan özel bir parçası olarak her şeyin babasıdır; çeşitli güçlerine göre birçok adla adlandırılır.” Laertios, Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, s. 350.

¹⁰² Blakeney, M.A., The Hymn of Cleanthes, s. 12.

ile yanlışın ayrımını yapmayı sağlayan otorite niteliğindedir.¹⁰³ Khrysippos'un tanımına göre doğal yasa, insan için neyin iyi neyin kötü olduğunun ölçüsünü ortaya koyan yasadır diyebiliriz. Ancak, Stoa Felsefesi'nin Roma'da yayılması ve Cicero üzerinde etki etmesi erken dönem Stoacılarının doğrudan tesiriyle değil de, Poseidonios ile birlikte orta dönem Stoacı olarak nitelendirebileceğimiz Panaitios aracılığıyla olmuştur. Panaitios, Platonculuğu Stoacılığa eklemleyen kişi olarak bilinmektedir ve aynı zamanda Scipio Aemilianus'un (İ. Ö. 185 - İ. Ö. 129) arkadaşısıdır. Scipio'nun daha sonralarda Cicero üzerindeki etkisi, Cicero'nun eserlerinde gözlemlenebilecektir. Bu etkileşimin yanında Cicero'nun, Rodos'ta Poseidonios gözetiminde felsefe çalıştığını, Poseidonios'un da Panaitios'un öğrencisi olduğunu belirtmemiz gerekir.¹⁰⁴ Sonuç olarak Helenistik Yunan karakteri taşıyan Stoa felsefesi, orta dönem Stoacıları olarak nitelendirilen Panaitios ve Poseidonios aracılığıyla Roma'da yer edinmiştir.¹⁰⁵ Nitekim Roma, İ. Ö. 148 yılında dördüncü Makedon Savaşı (İ. Ö. 150 - İ. Ö. 148) neticesinde Makedon Krallığı'nı tamamen yıkmış ve Büyük İskender'in mirasını kendi üzerine geçirmiştir. Makedon Krallığının yıkılmasından sonra Helen dünyası tamamen Roma'nın tesiri altına girmiş ve Makedonlardan savaş ganimeti olarak alınan Kraliyet kütüphanesi Roma'ya getirilmiştir. Roma, bu kütüphane sayesinde Yunan metinlerini inceleme imkânı bulmuştur. Scipio Aemilianus'un kurmuş olduğu çevre (*circulus*) bu sayede oluşmuştur. Aemilianus'un Stoacı Panaetius ile kurmuş olduğu şahsi münasebet ileride Scipio çevresi olarak anılacak *circulus* içerisinde Stoacı düşüncenin merakına ve yayılmasına yol açacaktır.¹⁰⁶ 19. yüzyılda yaşamış antik dönem tarihçisi Theodor Mommsen, Roma'nın bu entelektüel çevresini Almanca şekliyle “*Scipionischer*” olarak adlandırmıştır. Mommsen'in değerlendirmesine göre bu çevrenin başlıca mensupları Scipio Aemilianus, Gaius Laelius, Lucius Furius Philus, Gaius Lucilius gibi isimlerdir. Bu isimlerin birçoğu da ister Zetzel'in

¹⁰³ Ludwig Edelstein, *The Meaning of Stoicism*, Harvard University Press, Massachusetts, 1966, s. 83.

¹⁰⁴ Russell, *The History of Western Philosophy*, s. 258.

¹⁰⁵ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular, Stoacılar, Septikler*, s. 166.

¹⁰⁶ C. Cengiz Çevik, *Roma'da Siyaset ve Felsefe: Cumhuriyet Dönemi*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2019, s. 61.

değerlendirdiği gibi edebi kurgusallığı yansıtır olsun isterse gerçek diyalogların rivayetlerinden meydana gelsin Cicero'nun eserlerinde yer alan diyalogların konuşmacılarıdır.¹⁰⁷ Cicero'nun geliştirmiş olduğu doğal hukuk doktrinin temelinde derin bir Stoa tesirinin olduğunu, onun Scipio'nun entelektüel çevresine olan bağlılığı ile tespit edebiliriz. Roma'nın Helen dünyasını ele geçirmesiyle birlikte Helen kültürü Roma'yı tesiri altına almıştır (*“Graecia capta ferum victorem cepit”*). Roma'nın genişlemesiyle birlikte başlayan dahili sorunlar Romalı entelektüel çevrelerde Stoa merakını uyandırmıştır. Scipio çevresi bu merakın en somut tezahürüdür. Bu *circulus* sayesinde Stoacılar ile Cicero arasında bir köprü kurulmuş, Roma'da Cicero ile birlikte kök salan Stoacı görüşler de içlerinde Seneca, Aurelius ve Epiktetos gibi filozofları bulunduracak Roma Stoacılarını meydana getirmiştir. Cicero'nun doğal hukuk görüşlerini anlamak bakımından döneminin siyasi ve sosyal özelliklerini bilmek yüksek önem arz ettiği gibi, Stoa felsefesinin öğretilerini anlamak da önem arz etmektedir.

Stoacılar doğa felsefelerinde Herakleitos'tan etkilendikleri gibi ahlak felsefelerinde de Sokrates'ten etkilenmişlerdir. Sokrates'in erdem ve mutluluk arasında kurmuş olduğu ilişki ile insan ruhunun özünün akıl olduğu savunusu Stoacılarda çok sarıh biçimde kendini belli eden düşüncelerdir. Stoacıların ahlak felsefelerinde temel ilke teşkil eden doğaya uygun yaşama prensibi ve dünya yurttaşlığı fikri de Kinik felsefeden, özellikle Sinoplu Diogenes'ten alınmış kavramlardır. Stoacıların yaratıcı ideali ise Platon'un diyaloglarından Timaios'da yer alan Demiourgos anlatısını hatırlatır. Düzen içerisinde, bir yaratıcının gözetiminde işleyen kozmos ideali Stoacılarda tanrı ve evren birlikteliği olarak karşımıza çıkar. Aristoteles'in hayatın ereğinin (*telos*) mutluluk (*eudaimonia*) olduğu fikri Stoacılarda görünür olan bir başka düşünce tarzıdır.¹⁰⁸ Stoa felsefesinde yer alan kendi kendine yeten bilge idealinin onu bireyci ve kinik bir düşünce tarzına yakınlaştırdığını daha önce belirtmiştik. Ancak, Stoa düşüncesinin doğanın buyruğuna itaat etmeyi en yüce

¹⁰⁷ Mommsen'in "The History of Rome" kitabından ve Zetzel'in "Cicero and the Scipionic Circle" adlı makalesinden aktaran: Çevik, Roma'da Siyaset ve Felsefe: Cumhuriyet Dönemi, s. 67-68.

¹⁰⁸ Arslan, İlkçağ Felsefe Tarihi Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular, Stoacılar, Septikler, s. 180-183.

erdem olarak düşlemesi onun bireyci düşüncesiyle de denge kuran bir ağırlık unsurudur. Bu ağırlık unsuru sayesinde kendi kendine yeten Stoacı bilge, diğer insanlarla aynı yasaya bağlı olduğunu, aynı doğanın parçaları olduğunu fark edecektir. Bu fark ediş sonucunda doğaya uygun yaşama erdemi aynı zamanda insanın diğer insanlarla birlikte yaşaması sonucunu doğurmaktadır. Zenon'a göre insanın diğer insanlarla birlikte yaşaması doğaya ve akla uygun bir davranıştır. Bu davranış sonucunda da Stoa felsefesinin kozmopolit yönü ortaya çıkacaktır. Stoacı bilge doğaya uygun yaşayarak doğada mündemiç olan, bir bakıma doğa ile özdeş olan akıl sayesinde kendi kendine yetecek, devletlere/site yönetimlerine ve onların himayesine gereksinim duymadan dünya yurttaşlığını kazanacaktır.¹⁰⁹

Diogenes Laertios (DL), Stoacıların Tanrı hakkında düşündüklerini de işlemiştir. Doğrusu bir ahlak düşüncesi sırtını kozmogonik bir öyküye yaslamazsa olmaz. Stoacıların fikri gelişimine bakıldığında göze çarpan bir hususiyet de bu okula mensup düşünürlerin kendi kitaplarına verdikleri isimlerin gene aynı okula mensup bir başka düşünür tarafından kendi kitabına verilmiş olmasıdır. Örneğin Zenon *Devlet Üzerine* başlıklı bir kitap yazmışken, Khrysippos da bu isimde bir kitap yazmıştır. Aynı şekilde Zeno, Khrysippos, Poseidonios ve Cicero da *Kader Üzerine* başlıklı kitaplar yazmışlardır. Stoacıların ahlak öğretisini anlamak için fizik öğretilerine biraz daha yakından bakmak gerekir. Stoacılar için evren etkin ve edilgin olmak üzere iki ilke üzerine bina edilmiştir. Etkin ilke bir zamanlar tek başına yaşayan Tanrıdır. Tek başına olan, akıl, kader veya Zeus* olarak adlandırılan Tanrı, daha sonra ateş, su, toprak ve havayı yaratarak dört edilgen maddeyi var etmiştir*. Stoacılar edilgin maddeleri töz olarak nitelendirmiştir. Diogenes Laertios oldukça ayrıntılı bir biçimde Stoacı kozmogoniye anlatır. Ancak belirttiğimiz üzere

¹⁰⁹ Gökberk, Felsefe Tarihi, s. 96-97.

* “Yağmuru yağdıran, göğü gürleten, şimşegi çakıp savuran Zeus’tur...Odysseus salına binmiş, tam vatan toprağına kavuşacakken, düşmanı deniz tanrı Poseidon bir fırtına salar üstüne, bahtsız Odysseus yakını: *Kalkanlı Zeus, engin gökyüzünü/nasıl da kaplıyor kara bulutlarla! /Allak bullak etti denizi/tekmil kasırgaları koptu çeşitli yellerin, /ölüm uçuşumu açılıyor önümde, besbelli!*” aktaran: Azra Erhat, Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 18. Basım 2011, s. 294.

* Sokrates öncesi filozoflardan olan ve eski Yunan filozof Empedokles’in düşüncelerine bir ekleme gibi gözükmektedir.

ahlak dışındaki alanlara fazla temas etmeyeceğiz. Bu nedenle çok yüzeysel biçimde Stoacılar için Tanrı etken neden, evreni yöneten akıl olarak nitelendirilebilir. Bu nitelendirmenin Stoacıların kozmos tanımından da elde edilmesi pek tabii mümkündür. Onlara göre kozmosun üç anlamı mevcuttur. Bu tanımlardan ilkinde göre kozmos Tanrı'nın bizatihi kendisidir. Bu yaklaşım Stoacılığa panteist nitelik kazandırır. Stoacıların kozmosa yüklediği ikinci mana ise yıldızların devinimini belirleyen düzen olduğudur. Bu tanımda akla gelen Cicero'nun doğal hukuk/evrene hâkim olan yasa fikrini yıldızların dönüşü, mevsimlerin değişimi olgusundan çıkartmasıdır. Üçüncü yaklaşım ise kozmosun her iki tanımın birleşimi olduğu fikridir. Üçüncü yaklaşımın niteliği kozmosun bir bütün olarak tanrı idaresinde olduğu, içerisinde gök, yer küre gibi varlıkların bulunduğu genel bir töz özelliğinde olduğudur. Diogenes Laertios, Poseidonios'un *Tanrılar Üzerine* adlı eserinde dünyanın öngörü ve akılla yönetildiğini, tanrısal aklın kozmosun her yerine dağıldığını belirtir.¹¹⁰

Stoacıların ahlak öğretileri ve bu öğretinin dayandığı kozmogoni ya da fizik doktrini Herakleitos'un her şeyin sonsuz bir ateşten meydana geldiği fikrine benzer. Herakleitos'un *Logos* kavramı Stoacı düşünceden çok farklı değildir. Herakleitos'ta *logos* ateşken, Stoacılar da esir veya eter olarak anlaşılmıştır.¹¹¹ Aynı zamanda Herakleitos'un bilge tasviri Stoacı tasvir ile birebir örtüşür demek de mümkündür. Zira Herakleitos evren ve insan hakkında bir öğreti geliştirmiş Sokrates öncesi ilk filozoftur.¹¹² Her zaman *Logos*'un takipçisi olan Herakleitos'un bilgisi, Nietzsche'ye göre Sokrates ile harmanlanarak Stoacı bilgenin ideal imgesi halini almıştır.¹¹³ Herakleitos için bilgelik, tüm dünyayı her yerde yöneten düşünceyi bilmektedir.¹¹⁴ Stoacılara göre evrensel yasa insanların algısına açıktır. Evrenin bir parçası olan insan, evrenin her yerine yayılmış olan akı taşımaktadır. Bu sayede

¹¹⁰ Laertios, Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, s. 345-347.

¹¹¹ James Adam, *Vitality of Platonism And Other Essays*, ed. Adela Marion Adam, Cambridge University Press, Cambridge, 1911, s. 77.

¹¹² Ahmet Arslan, İlkçağ Felsefe Tarihi, Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Cilt 1, 8. Baskı, s. 180.

¹¹³ Nietzsche, Platon Öncesi Filozoflar s. 188.

¹¹⁴ Herakleitos, Fragman 41, Aktaran: Laertios, Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, s. 416.

insanın kozmosun işleyişini anlaması ve doğanın yasasını düşünebilmesi mümkün olacaktır. Bu eylemin pratik sonucu erdemli yaşamdır. Stoacı bilgeye bu yolun Herakleitos tarafından açıldığını söylememiz mümkündür. Herakleitos'un her şeyin belirli bir akış ve değişim içerisinde olduğu kuramı kozmosu insan tarafından keşfedilebilir ve anlaşılabilir kılmıştır.¹¹⁵ Bunun sonucu da Nietzsche'nin belirttiği gibi Stoacı bilgeyi hazırlamıştır. Herakleitos değişimin yasasına *logos* der. Ona göre ilk madde ateştir. Bu ateş, Stoacıların etkin maddesini andırır biçimde sürekli yanar ve bitmeyen bir süreci temsil eder. Filozofumuza göre bu ateş belli bir ölçü içerisinde ve *logos*'un evrensel buyruğu ile yanar. Yasanın evrensel oluşu onun her şeye nüfuz etmesine, her şeyi idare etmesine imkân tanır.¹¹⁶ Herakleitos *logos* kavramından evrene şamil ilahi bir aklı anlamaktadır. Aynı zamanda bu *logos* tüm insanlarda ortaktır. Hatta insan yapımı yasalar, kentlerin yasaları daima bu ortak yasadandır, yani *logos*'dan gücünü almalıdır. Bu sayede aklın yoluna, bir başka deyişle Tanrı'nın buyruğuna uyulmuş demektir.¹¹⁷ Herakleitos, doğanın yasasını tanrının iradesi ile açıklayan ilk düşünürdür denebilir.¹¹⁸ Daha sonra bu düşünce Cicero'nun eserlerinde kendisini açıkça belirgin kılacaktır.¹¹⁹

Zenon'dan sonra gelen Kleanthes ve Khrysippos gibi düşünürler ise Stoa felsefesini, Sinoplu Diogenes tarafından savunulan ve aynı zamanda Zenon'a ilham kaynağı olduğu söylenen Kinik felsefeden ayrı bir görünüme ulaştıran kişiler olmuşlardır. Cicero'nun eserlerinde erken dönem Stoacılarından Kleanthes ve orta dönem Stoacılarından Posidonius atıflarını görmek mümkündür. Stoacıların ve en

¹¹⁵ Cevizci, Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a, s. 42.

¹¹⁶ Cevizci, Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a, s. 44.

¹¹⁷ Samih Rifat, Herakleitos: Bir Kapalı Söz Ustasıyla Buluşma Denemesi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 4. Baskı 2012, s. 31, 75. “Bu *logos* ki vardır her zaman insanlar uslarıyla yabancısıdır ona, duymadan önce de, bir kez duyduktan sonra da. Her şey bu *logos*'a göre olup biter oysa...” (1); “*Logos* ortak da olsa, sanki kendilerine özgü bir düşünceleri varmış gibi yaşar insanlar” (2); “Akıllıca konuşmak için her şeyde ortak olandan güç almak gerekir, yasalarına sırt veren kent gibi ve belki daha da güçlü biçimde. Çünkü insanların tümü yasaları tek bir yasadandır beslenir: tanrısal olandan. Çünkü her şeye istediğince egemendir o ve her şeye yeter ve her şeyi aşar.” (114).

¹¹⁸ Blakeney, M.A., The Hymn of Cleanthes, s. 11.

¹¹⁹ “Marcus: Yasa ne insanların zihinlerinde tasarlayarak oluşturduğu ne de halkların kararı olan şeydir, aksine genel olarak evreni yönetme ve yasaklama bilgeliğiyle idare eden bir olgudur.” Bkz. Cicero, Yasalar Üzerine, çev. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2. Baskı 2017, s. 37.

temelde Cicero'nun ahlak öğretisini anlayabilmek için bu felsefe okulunun 'doğa' kavrayışına da bakmamız son derece önemlidir. Zira Stoacılar için mantık ve fizik, ahlak felsefeleri için birer hazırlık mahiyetindedir.¹²⁰ Ahlak felsefelerinin özü ise Stoa düşüncesinin Kinik felsefeden aldığı en önemli kavram olan 'doğaya uygun yaşam' ilkesinde saklıdır.¹²¹

Diogenes Laertios (DL), Stoacıların üç tür doğa kullanımından bahseder ve söz konusu insan olunca, onun sahip olduğu aklın, onu diğer canlılardan farklı kıldığını ve insanın doğasına uygun yaşamasının ancak akla uygun yaşamakla mümkün olacağını söyler. Çünkü akıl, insana içgüdüsünü yönlendirebilmesi için bahşedilmiştir. Hayvanın doğasına göre davranması içgüdülerine uygun hareket etmesi anlamına gelecek ve canlılığını koruyup geliştirecek besinin peşine düşmesini sağlayacaktır. Stoacılara göre bitkiler ise her ne kadar bir içgüdüye sahip olmasalar da doğa onlara canlılık vermektedir.¹²² Özetle Stoacılar bitkilerin, hayvanların ve insanların doğası olmak üzere olarak üç tür 'doğa' kategorisini kullanmışlardır. Örneğin Stoacılar, özel olarak doğa kavramını bitkilerin 'birlik', 'hayat' ve 'hareket ilkesi' olarak ele almaktayken, evreni meydana getiren herhangi bir varlığın kendi özelliğini de doğa olarak nitelendirebilmişlerdir. Ahmet Arslan'a göre bu ikinci kullanıma örnek hayvanların doğası, yani 'ruh'u örnek verilebilecektir. Ancak söz konusu insan olunca, insana atfedilebilecek doğa kavramı da 'akıl'la birlikte kullanılmıştır.¹²³ Zira Stoacıların insan kavrayışı, akılla donatılmış ve içgüdülerini yönlendirerek doğaya uygun davranan, diğer canlılardan üstün olan bir varlıktır.

¹²⁰ Arslan, İlkçağ Felsefe Tarihi Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular, Stoacılar, Septikler, s. 367.

¹²¹ Diogenes Laertios, VII, 87-88: "Zenon *İnsan Doğası Üzerine* adlı eserinde ereği doğaya uygun yaşama olarak saptayan bir filozoftur, bu aynı zamanda erdeme uygun yaşamaktır; çünkü doğa bizi erdeme yöneltir...Gene Khryssippos'un *Erekler Üzerine* adlı eserinin birinci kitabında söylediğine göre, erdeme uygun yaşamak, doğal olayların deneyimine uygun yaşamakla aynı şeydir; çünkü bizim yapımız evrenin bir parçasıdır. Bu nedenle erek, yani evrendeki düzenin başı Zeus ile aynı şey olan, tüm evrene yayılmış doğru aklın yasaklayageldiği şeyleri yapmadan hem insan doğasına hem evrenin doğasına göre yaşamaktır." Laertios, Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, s. 330.

¹²² Laertios, Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, s. 330.

¹²³ Arslan, İlkçağ Felsefe Tarihi Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular, Stoacılar, Septikler, s. 368.

Gene DL'nin aktardığına göre, Kleanthes doğa kavramını ortak ve evrensel olarak kullanmaktadır. Khrysippos ise doğanın hem insan hem de evren doğası olduğu kanaatindedir. Khrysippos için insan, Zeus ya da Tanrı tarafından yaratılmış olduğundan, yaratıcının doğası ile insanın doğası aynıdır. Bu nedenle doğasına uygun davranan insan, aynı zamanda bütünün ve evrenin doğasına da uygun davranmış olacaktır [VII, 87].¹²⁴ Bizce her iki doğa kavrayışı da aynı sonuca ulaşmaktadır. John Sellars'ın belirttiği gibi Stoacılar için bir insanın kendi doğasına aykırı birçok şey olabilirken, bir bütün olarak Doğa'ya, yani her şeyin onun birer parçası olduğu bütüne aykırı hiçbir şey meydana gelmeyecektir. Zira Cicero'nun "*Tanrıların Doğası*" adlı kitabında belirttiği gibi doğanın haricinde onun hareket ve eylemlerini kısıtlayabilecek hiçbir etken bulunmamaktadır.¹²⁵ Zenon'un geliştirmiş, Khrysippos'un devam ettirmiş olduğu, Kinik öğretisi temelinden ortaya çıkan Stoa felsefesi, orta dönemlerinde Panaetius gibi filozoflar sayesinde Aristotelesçi öğretiye daha fazla yaklaşacaktır. Bu düşünce birikiminin sonucunda da Stoacı doğa tasarımı bir ideal olmaktan çıkarak içi doldurulan ve tamamlanan bir tasarım halini alacaktır. Bu sayede insan doğası da Stoacı ideale dayanan doğanın bir parçası, bir bütünleyeni haline gelecektir. Stoacılara göre insan doğasının sosyalliği içinde barındırır olması, toplum halinde yaşamayı doğanın bir buyruğu olarak düşünmeyi sağlamaktadır. Stoacılar, bir Kinik gibi bütün sosyal ve hukuki kurumları elinin tersiyle itmektense, sosyalliği doğa yasasının ışığında iyi ile kötünün ayırt edileceği yer olarak tasarlamışlardır. Bu sayede de gerek Roma dönemi düşüncesi gerek geç dönem Stoası, doğada bulunan ortak yasayı ilk dönem Stoacılarının ideal doğa ve yasa tasarımıyla daha somut ve kurallar koyan doğal hukuk formuna taşımışlardır.¹²⁶

Stoacı felsefenin geliştirdiği *oikeiōsis* kavramı belirttiğimiz üzere siyasi bir okumaya açık olup, bir hak kuramı için gereken kuramsal zemini oluşturmaya

¹²⁴ Laetios, Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, s. 330.

¹²⁵ Sellars, Stoicism, s. 126.

¹²⁶ Roderick T. Long, "Hellenistic Philosophers of Law", "A History of the Philosophy of Law from the Ancient Greeks to the Scholastics" A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence (e-book içinde), ed. in chief Enrico Pattaro, Fred. D. Miller – Carrie-Ann Biondi, vol 6, Springer, 2nd Edition, 2007, s. 130.

yeterlidir. Bu kavram sayesinde insanın kendi erdeminin ve içsel durumunun harici durum ve koşullardan önce geldiği bilinmektedir. Kişinin doğa ile uyum halinde yaşaması gerektiği, ancak kendi doğasının da asli ve en büyük bütün olan doğanın bir parçası olduğunu bilmesi kişinin kendisine dair yönelim ve uyumunun (*oikeiōsis*) da netice olarak doğa ile uyum halinde yaşamak olduğu fikrini meydana getirmektedir.¹²⁷ Plutarkhos'un "*Ahlak*" adlı kitabında aktardığına göre Zenon, "*Devlet*" adlı kitabında yurttaşların ve komşuların sadece içlerinde yaşadığımız sınırları yasalarla çevrili şehirlerde ikamet edenler olmadığını, bütün dünyanın bir tek devlet ve yeryüzünde yaşayan bütün insanların birer komşu gibi düşünülmesi gerektiğini salık verdiğini aktarmaktadır. Bu düşünceden hareketle Stoacılığın siyasi fikri kozmopolit bir nitelik kazanmaya başlar ve şehirlerin yasalarının değil, evrenin yasalarının gerçek yasalar olduğu fikrine ulaşılır. Stoacı ahlak öğretilerinde yer alan temel kavram *oikeiōsis* aynı zamanda Stoacıların siyasal düşünceleri için de temel teşkil eder. İnsanın alaka ve ilgi bağına şehrin dışına çıkararak bütün yeryüzüne teşmil etmesi sonucunda bütün insanların birbiriyle alakadar olduğu, insan kardeşliği düşüncesi meydana gelir. Nasıl bir baba çocuğunun varlığını kendi varlığı dahilinde düşünür ve onunla ilgilenirse, aynı şekilde bir insan da tüm insan kardeşleriyle aynı ilgi bağına kurar. Aristoteles'in ifade ettiği gibi insan, politik bir hayvandır. Ancak Stoacılar sayesinde bu politik hayvan şehrin bir sakini olmaktan çıkıp dünyanın bir sakini halini almıştır. *Oikeiōsis* insanın bütün ilgisini kendisine/nefsine yöneltmesini söylemez. İnsanın maddi varlığını geliştirebilmesinin en önemli yolu da toplum halinde yaşamasıdır. Canlılığın içgüdüsel olan *oikeiōsis* gereği insan birlikteliği ve sosyalliği de doğal bir yönelim olarak anlaşılmalıdır. Buna göre Stoacılar için klasik şehir devletlerinin sınırları doğal değil, keyfi bir uygulamanın sonucudur. Stoacı ütopyaya göre her birey birer bilge konumunda olup, doğa yasasına uygun yaşayarak bütün insanlarla birlikte müşterek yaşam biçimine göre yaşamaktadır. Ancak Stoacı bir ütopyada yaşanmadığının farkında olan geç dönem Romalı Stoacı Seneca'dır. Seneca'ya göre doğum yoluyla içinde yaşanan toplumun yurttaşı olunur, ancak aynı zamanda da

¹²⁷ Sellars, Stoicisim, s. 129.

insanların ve tanrıların içinde yaşadığı ve herkesin onun yasasına boyun eğmekte olduğu evrenin de yurttaşı olmaya devam edilir.¹²⁸ Geç dönem Stoacı Seneca'yı da fikirleriyle etkileyen Cicero'nun, erken dönem ve orta dönem Stoacılarının geliştirmiş olduğu ortak yasa ve *oikeiōsis* kavramlarını geliştirerek ve kullanarak modern doğal hukuk düşüncesinde de etkisini izleyebileceğimiz doğal hukuk düşüncesini oluşturma şeklini eserlerine bakarak izleyeceğiz.

1.4. Cicero'da Doğal Hukuk (Ius Naturale) Düşüncesi

*‘‘How hard it is to hide the sparks of nature!’’ **
(William Shakespeare, Cymbeline, Act 3, Scene 3)

Kendi zamanlarına kadar çoğunlukla birbirine zıt anlamlarda kullanılan *nomos* ve *physis* sözcüklerinin birbirleri için zıt manalara gelmediğini kabul eden ve her iki sözcüğü de bir arada (*nomos physeos*) yeni bir anlam teşkil edecek şekilde kullananlar ilk defa Stoacılar olmuştur.* Evrensel yasayı doğanın işleyişi ile eş ve

¹²⁸ Sellars, Stoicism, s. 129-132. Tezimizin konusunu her ne kadar Cicero özelinde tutmuş olsak da, Stoa düşüncesinin en sıkı taraftarı olması ve düşüncesinin tamamını Stoa felsefesinin doktrinleri doğrultusunda inşa etmiş olması cihetleriyle Roma Stoacılığının bahsedilmeye değer filozofu Lucius Annaeus Seneca'dır (İ. Ö. 4- İ. S. 65). Onun Stoacılar tarafından ilhamla geliştirdiği kozmopoliten görüşlerine en güzel örnekler şunlardır: *‘‘İki devlet olduğunu aklımızda tutalım: Biri büyüktür ve gerçekten umuma ait olup tanrıları ve insanları kapsar, şu ya da bu köşede görmediğimiz, aksine, sınırlarını Güneş’le ölçtüğümüz devletimizdir. Diğeri ise doğum gerçekliğimizin bizi bağlı kaldığı devlettir. Bu Atinalıları, Kartacalıları ya da tüm insanları değil, sadece bir kesimi içeren başka bir kentin devleti olacaktır.’’* Bkz. Seneca, Bilgelik Sarsılmazlığı Üzerine & İnziva Üzerine, çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası, İstanbul, Eylül 2017, s. 37; *‘‘Bir vatandaş olarak görevlerini mi yitiriyor? Bir insan olarak görevlerini yerine getirirsin. Bu sebeple biz yüce bir ruhla kendimizi tek bir kentin duvarları içinde hapsedmedik, ama bütün dünya ile bağlantı içine girdik ve erdemimize daha geniş alan tanıdık diye, dünyayı kendimiz için vatan ilan ettik.’’* Bkz. Seneca, De Tranquillitate Animi: Ruh Dinginliği Üzerine, çev. Bedi Demir, Doğu Batı Yayınları, 2015, İstanbul, s. 93.

* *‘‘Doğanın kıvılcıklarını saklamak ne kadar da zordur.’’* Bkz. William Shakespeare, Cymbeline, çev. Özdemir Nutku, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 71; (<http://shakespeare.mit.edu/cymbeline/cymbeline.3.3.html> son erişim: 24.08.2019, 19:00).

* Yasa ve doğa sözcüklerinin ilk kez zıt anlamlarda kullanıldığına Platon'un *Gorgias* diyalogunda şahit oluruz. Diyalogun taraflarından sofist Kallikles'e göre tabiat güçlüsün güçsüz üzerinde tahakküm kurmasına izin verirken, yasalar tabiatın kurallarına karşı gelerek aslında eşit olmayanları eşit yapmaya çalışmaktadır. Kallikles, tabiat ve yasayı birbirine zıt olarak görür. O, söylevcileri eleştirerek onların yasalar işlerine gelmediğinde tabiat kurallarına başvurduğunu, tabiatın kuralları işlerine gelmediğinde de yasalara geri döndüklerini söyler. Oysa Kallikles'e göre tabiat eşitsizlik örnekleri ile doludur. Hayvanlar arasında en güçlü nasıl daha güçlü olduğu üzerinde üstünlük kuruyorsa, bütün devletlerde zenginler fakirleri, güçlüler düşkünlere yönetmektedir. Kallikles bu hiyerarşik ilişkilerin tabiatın kaynaklandığını söylemektedir. Kallikles'in yasa ve tabiat arasında

kurduğu mutlak zıtlık antik Yunan düşüncesi içerisinde *physis* ile *nomos* kavramlarının birbirine zıt olduğunu savunan Sofist ve Kinik geleneği oluşturmaktadır. Sofistlere göre bir yasa (*nomos*), insan yapımı olup aslında tabiata (*physis*) aykırı bir durum oluşturmaktadır. Kiniklere göre ise doğaya uygun bir yaşam sürmek bütün ahlak kurallarından ve yasalardan özgürleşmek anlamına gelmektedir. Kinikler için insan, çok kolay biçimde hataya düştüğünden hayvanlar kadar iyi şekilde kendi doğal durumunu koruyamamıştır. Bu nedenle de Kinik Diogenes/Sinoplu Diogenes, medeniyeti ve toplumsal hayatı reddetmiştir. Fakat aynı dönem içerisinde bir zıt görüş de *physis* ile *nomos* kavramlarının uyumlu olduğunu savunan Sophokles'in aktarımlarına dayanmaktadır. *Physis* ile *nomos* arasındaki uyum Aristoteles tarafından *Retorik*'te ele alınacaktır. Aristoteles'e göre özel ve genel olmak üzere iki türlü yasa vardır. Özel yasa, belli bir topluluğun yaşamını düzenleyen yazılı yasayken, genel yasa, her yerde bilinmesi gereken yazılmamış ilkelerdir. Aristoteles, kitabının bir başka bölümünde de yasayı özel ve evrensel yasa olmak üzere ikiye ayırır ve evrensel yasanın herkes tarafından bir dereceye kadar sezildiğini, birbirleriyle anlaşması ve birlikteliği olmayan insanları bile bağladığını söyler. Aristoteles'e göre evrensel yasa adalet ve adaletsizlik fikridir. O, Sophokles'in Antigone tragedyasından örnek verir ve Antigone'nin Polyneikes'in gömülmesinde esas aldığı yasaların yazılı olmayan evrensel yasalar olduğunu söyler. Aristoteles, Antigone'nin Kreon'un yasalarına itaat etmeyerek doğaya uygun bir eylem gerçekleştirdiğini söyler. Aristoteles, yazılı yasanın eldeki davayı desteklemediği durumda konuşmacının evrensel yasayı işaret etmesi gerektiğini ve evrensel yasanın üstün hakkaniyet ve adalet ilkelerinde ısrarcı olmasını salık verir. Zira evrensel yasa, hakkaniyetin ve adaletin ilkelerine dayanmaktadır. Bu ilkeler ise hiçbir zaman değişmemektedir. O, bu ilkelerin de değişmez doğa yasalarından kaynaklandığını belirtir. Cicero da Aristoteles'in görüşüne paralel şekilde gençlik dönemi eseri olan *De Inventione*'de doğal hukuku (*ius naturae*), Aristoteles'in konuşma sanatında bir strateji olarak belirlediği şekilde kullanır. Cicero'ya göre kaynağı tabiattan türeyen yasaya başvurmak bazı durumlarda ikna için avantajlı olabilecektir. Cicero için söylevlerde stratejik olarak başvurulabilecek kaynağı doğada olan yasa bizlerin içine işlenmiş, bizlerin fikri olmayan ama doğuştan sahip olduğumuz bir sezgidir [*De. Inv.* 2. 65]. Aristoteles'in *Retorik*'te konuşmacıya verdiği örnek Antigone'nin Kreon'un acımasız ve katı yasaları karşısındaki tutumudur: Antigone, sadece Kreon'un yasalarını çiğnemiş ama doğanın yasasına (*physei dikaion*), yani yazılı olmayan yasaya uymuştur. Sophokles'in (İ. Ö. 497 – İ. Ö. 406) tragediyaları gerçekten de arkaik Yunan düşüncesini yansıtmaktadır. Onun sadece Antigone tragedyası değil, aynı zamanda Kral Oedipus tragedyası da anılmaya değerdir. Babası olduğunu bilmeden Laius'u öldüren Oedipus, gene bilmeden annesi Iocasta ile evlenir. *Patricida* (baba katili) olan Oedipus, bir yandan da ensest suçunu işlemiştir. Kral Oedipus'un başına gelen felaketler ilahi yasaların çiğnenmiş olmasından kaynaklandığına inanılır ve olaylar tragedyada bu şekilde tasvir edilir. Benzer bir olaya Xenophon'un *Memorabilia* adlı eserinde bahsettiği Sokrates'in Sofist Hippias ile olan diyalogunda da rastlarız. Sokrates bu karşılıklı konuşmada ensest ilişki yaşayanların ilahi yasayı ihlal ettiğini söyler. Ancak, Sokrates'e göre tanrılar tarafından konulmuş ilahi yasayı ihlal eden birisi insan yapımı yasaların yaptırımından kaçtığı gibi tanrıların gazabından kaçamayacaktır. Sokrates'in (İ. Ö. 469 – İ. Ö. 399) Sofist Hippias ile olan diyalogunda da Sophokles çizgisinin sürdürüldüğünü fark etmek ve aynı olaya dayalı korkuların aktarıldığını izlemek mümkündür. Tüm bu nedenlerle de gerek Cicero'nun gerekse onun ilham kaynağı olan Stoacıların öncesinde arkaik bir ilahi yasa anlayışı olduğunu ileri sürebiliriz. Bu yasayı ihlal edenler ilahi yaptırımdan kaçamazlar. Yazılı olmayan yasaların var olduğuna dair bu fikrin ilahi bir gazabın korkusundan kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bkz. Brad Inwood, Reading Seneca: Stoic Philosophy At Rome, Oxford University Press, 2005, USA, s. 224; Platon, Diyaloglar, Remzi Kitabevi, çev. Teoman Aktürel, İstanbul, Eylül 2015, s. 88-89; Aristoteles, Retorik, çev. Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 14. Baskı, Ocak 2016, s. 70, s. 82-83, s. 87; Anna Taitlin, "Intellectualism versus Voluntarism, and the Development of Natural Law from Zeno to Grotius", PHD, University of Tasmania, 2004, s. 15-17; Fernando H. Liano Alonso, "Cicero and Natural Law", s. 160; Cicero, De Inventione, De Optimo Genere Oratorum, Topica With An English Translation, trans. H. M. Hubbell, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1949, s. 229-231.

benzer kabul eden Cicero'nun da doğal hukuk düşüncelerini Stoa felsefesinin doktrinlerinden hareketle geliştirdiğini görebiliriz. Stoa okuluna göre bilgenin sahip olduğu ortak akıl (*orthos logos*) doğaya yayılmış evrensel aklın (*logos*) tezahürüdür.¹²⁹ Stoacılar göre doğa, yasanın mekanıdır. Bir sitenin yasaları nasıl o sitenin tamamına nüfuz ediyorsa, doğanın yasası da bütün evrene nüfuz eder. Bu sayede evreni bir şehir, bir kent olarak tahayyül etmek olanaklı hale gelir.¹³⁰ Sınırlı bir dünyanın, yani site devletlerinin olduğu bir dönemde yaşayan Platon'un ve Aristoteles'in yaklaşık 300 yıl ilerisinde, Roma'nın Cumhuriyet'ten İmparatorluğa geçiş döneminde yaşamış, onun toprak olarak genişlemesi ve içerde de kurumsallaşmasıyla birlikte kargaşalarına şahit olmuş hatip, bazen savunma, bazen iddia kürsüsünü tutmuş olan düşünürü Cicero'nun (İÖ. 106- 43) doğal hak ve doğal hukuk üzerinde düşündüklerini aktarmak isteyen çoğu araştırmacı, hiç geç kalmadan onun *De Republica* ve *De Legibus* adlı iki eserini ele alır. Bu iki eser içerisinde atıf yapılan pasajlar oldukça bilinir ve yaygındır. Roma Stoacılığı'nda doğal hukuk fikrini ele alan bütün kitaplarda Cicero'nun düşüncelerine yer verilen kısımlarda bu iki kitabın belirli bölümlerine atıf yapıldığı hemen göze çarpar. Biz de kuşkusuz, tezimizde en fazla göndermeyi söz konusu bu iki kitaba yapacağız; ancak hem genelden bir farklılık ve özgünlük arz etmesi bakımından hem de Cicero'nun yasa ve hukuk fikrine doğrudan giriş yapmadan evvel bir ön hazırlık olarak onun hümanist duyusunu ele almak gerekmektedir.

Cicero'nun hayatının sonlarına doğru yazmış olduğu "*De Finibus*" adlı eseri de onun toplum ve yasa fikirlerini anlamak bakımından elimizde bulunan önemli kaynaklardan bir tanesidir. Cicero bu eserinde ahlak felsefesinin temel sorunlarını, bir kişinin hayatında rehber edinmesi gereken ilkeleri ve uyması gereken ödevleri tartışır. Farklı görüşleri ele aldığı bu eserinde kendi ahlak anlayış ve kavrayışını Stoacı görüşlerin üzerine oturtur. Ona göre insanları birbirine bağlayan ilahi bir yasanın varlığı Stoacı bilge tarafından bilinmesi gereken en önemli gerçektir. Buna

¹²⁹ Taitslin, "Intellectualism versus Voluntarism, and the Development of Natural Law from Zeno to Grotius", s. 17-18.

¹³⁰ Vogt, Law, Reason, and the Cosmic City, s. 71.

göre bir Stoacı, ebeveynin evlatları için duyduğu sevginin ve yakınlık hissinin aynısını bütün insanlar için hisseder. Bütün insanlar bir bedenın uzuvları gibidir. Ellerin ve ayakların vücuttan ayrılması, vücuda vücut olma niteliğı veren özelliklerin kaybolmasına yol açacaksa, aynı durum insan toplumu için de geçerli olacaktır. Cicero, anne ve babanın evlatlarına olan yöneliminin bir Stoacının insan toplumunun başlangıç izlerini süreceğı yer olduğı kanaatindedir. İnsanın kendi türünden gelenleri sevmesi acıdan kaçınmaya yönelen insan doğasının açık bir sonucudur. Hayvan toplumlarında bile birlikte yaşama ve birbirini koruma itkisinin olduğı gözlemlenebilecektir. Cicero'ya göre arılar ve leylekler bunun en güzel örneğidir. Her zaman diğerkâm biçimde hareket eden bu hayvanlar arasında mevcut olan doğal çekim ve sempati Cicero'nun Stoacı anlayışına göre insanlar arasında çok daha etkili ve kuvvetli bir bağ ile var olmaktadır. Bunun sonucunda da insanların meydana getirdikleri topluluklar ve devletler aslında doğal bir sonuçtur.¹³¹

Cicero'ya göre insanlar vücutlarındaki uzuvların varlıklarının gerçek sebeplerini öğrenip bilmeden önce onları kullanmaya başlarlar. Aynı şekilde insanlar toplumun gerçek mahiyetini de bilmeden bir araya gelerek toplaşırlar ve toplumu (*civitas*) meydana getirirler. Tüm bu eylemlerin arkasında insanın farkında olmadığı doğal bir itki yatmaktadır. Şayet insanlar birbirlerini hakir görüp, birbirlerine yardım etmek istemeselerdi tanrılardan koruma ve yardım beklemek büyük bir ahmaklık ve çelişki olacaktı. Bu nedenlerle insanları birbirine bağlayan ilahi yasa doğanın yönelimlerinde kendisini göstermekte ve insan soyuna birbirine bağlı kalarak birbirini kollamasını emretmektedir. Cicero, bu ilahi yasanın Stoacılar tarafından nasıl ele alındığını örnek gösterir. Khryssippos'a göre bütün varlıklar insanlar ve tanrılar için yaratılmışlardır. İnsanların ve tanrıların yaratılma sebebi ise kendi toplulukları içindir. Bu nedenlerle Cicero'ya göre insanın doğasında bir yasa vardır

¹³¹ Cicero, On Moral Ends, ed. Julia Annas, trans. Raphael Woolf, Cambridge University Press, UK, 2001, s. 84-85.

ki, kim bu yasaya uygun davranırsa adil vasfını kazanacak, kim bu yasaya boğun eğmeyi reddederse doğaya karşı gelmiş ve adaletsiz davranmış olacaktır.¹³²

Stoacıların mantık ve fiziğe verdiği önemin neyin iyi, neyin kötü olduğunu ayırt etmek bakımından önemli olduğundan daha önce de bahsetmiştik. Doğaya uygun yaşamak isteyen birisi için ilk mesele bir bütün olarak evren ve onun idare edilişidir. Arkadaşlık bağlarını korumak ve adaleti güçlendirmek bakımından fizik bilgisi önemlidir. Bu bilgi olmaksızın kendini bilmek, Tanrı'nın buyruğunu izlemek mümkün olmayacaktır. Bu nedenlerle doğaya uygun yaşamak isteyen bir kişi için sahip olunması gereken ilk bilgi evrenin ve onun yönetilişinin bilgisi, yani fizik bilgisidir. Daha önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz üzere fizik ve mantık bilgisi Stoacılar için ahlak kuramlarına bir hazırlık niteliğindedir. Cicero, *De Finibus*'ta fizik, mantık ve ahlak bilgileri arasındaki ilişkiyi ve geçişi incelemektedir. Ona göre insanların ortak menfaatleri ve karşılıklı etkileşimleri doğumla birlikte başlar. Yeni doğan bir çocuk ebeveyni tarafından sevgi ve gözetimle nasıl korunuyorsa bir aile de evlilik bağlarıyla aynı şekilde korunur. Ebeveyn ile çocuk arasında başlayan sevgi çekimi (*affectio*) aile bağlarının dışına çıkarak sırasıyla akrabalara, komşulara, aynı şehirde birlikte yaşayan insanlara ve sırasıyla bütün insanlığa yayılır. Bunun sonucunda bütün insanlar bir fauna içerisinde birlikte yaşar (*symbiosis*) şekilde tahayyül edilir. Bu tahayyül doğanın ve doğa bilgisinin bütün insanların zihnine yerleştirdiği bir tahayyüldür. Adalet, açık kalplilik ve iyi niyet tamamıyla bu bilgiden ortaya çıkar. Bu erdemlerin tamamıyla uyum içerisinde olan bir insan yaşamı doğaya uygun yaşam örneği olarak gösterilebilecektir.¹³³ Fizik bilgisi olmadan doğa bilgisi, doğa bilgisi olmadan da ahlak ve erdem duyuşu gelişemeyecektir. Cicero'nun *De Finibus*'u onun Stoacı ahlak ve toplum görüşlerinin en güzel ve doğrudan şekilde ifade edildiği, kuramsal tartışma biçiminde ele alındığı eseridir.

¹³² Cicero, On Moral Ends, s. 86.

¹³³ Cicero, On Moral Ends, s. 139-140.

Cicero, İ. Ö. 56'da Romalı Senatör Publius Sestius için yaptığı savunma konuşmasında da insanlık ve hukuk arasındaki ilişkiye dair ileride yazacağı eserlerinden bizlere ip ucu vermektedir. Cicero bu savunmasında doğal hukukun ve *ius civile*'nin öncesinde kurulu hiçbir düzenin olmadığını belirtir. Ancak, insanın eğitilebilir doğası sayesinde bilge insan, kendi gibi bütün insanları da yabaniyetten adalete ve ölçülülüğe taşıyabilecektir. Cicero bu savunmasında önce ilahi yasanın, sonrasında beşerî yasaların doğduğunu, ardından da devletlerin ve sitelerin kurulduğunu belirtir. Cicero, insanlık düşünceleriyle yükselmiş bir yaşam (*vitam perpolitam humanitete*) ile vahşiliğin arasındaki farkın şiddet ile hukuk arasındaki farkla aynı olduğunu savunur. Cicero'ya göre şiddet ortamının kaldırılabilmesi için yasa olmalı, bu nedenle de yasalara dayanan mahkemelerin olması gerekmektedir. Richard Bauman'a göre Cicero, bu konuşmasında yer alan *humanitas* kavramını Stoacı biçimde ele almaktadır. Ona göre insanlık ancak yasaların var olması halinde mümkün olacaktır.¹³⁴ Cicero, evrenselci görüşlerini ömrünün sonlarına doğru yazdığı *De Officiis*'te toplamıştır. Ona göre doğa, insan birliktelikleri ve toplumları için ilkeler yaratmıştır. İlk prensip bütün insanlarda ortak bulunan akıl (*ratio*) ve konuşma (*oratio*) yetisidir. Bu iki yeti sayesinde bütün insanlar doğal bir birliktelikte bir araya gelmiş olurlar. Cicero için insanları hayvanların doğasından ayıran tek özellik onların konuşabilir, bu sayede de tartışarak karar alabilir varlıklar olmasıdır. Hayvanlara cesaret, güç ve dayanıklılık atfedilebilirken onlara adil olma, eşit ve iyi olma gibi sıfatlar yöneltemeyiz. Zira adalet erdemi, akıl ve konuşma yetisine sahip olduğundan, sadece insan denen canlıya mahsustur. Doğa, herkes kullansın diye yarattığı şeyler sayesinde insanlar arasında da tabii bir birliktelik inşa etmiş olmaktadır. Bu nedenle kimse bir başkasına zarar vermediği ve kendisini zarara sokmadığı sürece, devletin veya sitenin yabancıları da olsa bir akarsudan mahrum edilmemeli, herkesin ateşten ateş alması sağlanmalı, her isteyene de nasihat verilmelidir. Bütün bunların, alan için faydalıyken, veren için bir zararı bulunmamaktadır [*De Off.* 1. 50-52]. Bu halde de doğanın vermiş olduğu bu şeylerin müşterek kullanıma açılması gerekmektedir. Cicero'nun sürekli biçimde

¹³⁴ Richard A. Bauman, *Human Rights in Ancient Rome*, Routledge, London, 2003, s. 47.

kullandığı *humanitas* vurgusuyla doğal hukuk düşüncesini de temellendirdiğini söyleyebiliriz.¹³⁵ Doğal hukuk düşüncesini ele alacağımız Cicero'nun geliştirdiği fikirlerle bir hümanist olarak değerlendirilmesi mümkündür.

1.4.1. De Republica'da Doğal Hukuk

İlk başlarda bir kent devleti olarak kurulan Roma gerek sosyal ve kültürel olarak gerek ekonomik ve askeri alanlarda her zaman diğer Yunan site devletlerinden farklılık arz etmiştir. Kısa sürede Italia yarım adasının tamamına hâkim olan Roma, ilerleyen yüzyıllarda Akdeniz'in ve o yüzyıl itibarıyla bilinen toprakların (*terra cognita*) büyük çoğunluğunda hüküm sürer hale gelmiştir. Bu süreç Roma'nın dünyanın başı, yani *caput mundi* olarak adlandırılmasına yol açmıştır. Polybios tarafından bu başarının *Historia*'sında anlatıldığını, ele alındığını daha önce aktarmıştık. Buna göre Roma'nın başarısı, Krallık devrinde temelleri atılan gelenekler (*mos maiorum*) sayesinde. Roma'nın sahip olduğu aristokratik karar verme mekanizmaları, monarşi yönetimini andırır güçlü *Consul*'lük rejimi, demokratik rejimlere benzer halk *tribun*'leri onun karma yönetim/karma anayasa geleneğine sahip olmasına yol açmıştır. Doğrusu bu yönetim geleneği Platon'un Devlet adlı eserinde idealize etmiş olduğu bir anayasa ve yönetim anlayışıdır. Polybios'un düşüncelerinden büyük ölçüde etkilenen Cicero'nun da, *Republica*'yı yazmasındaki en büyük gaye, Platon'un önceden idealize ettiği, Polybios'un Roma özelinde tarihsel anlatımla açıklığa kavuşturduğu Roma'nın başarısını, siyasi ve sosyal çalkantıların yaşandığı yüzyıl olan Cumhuriyet devrinde tekrardan gündeme getirmek ve bir reçete halinde sunmak; bir bakıma Platon'u gökyüzünden yeryüzüne indirebilmektir. Cengiz Çevik'e göre Cicero'nun Devlet adlı eseri, Roma'nın kuruluşundan başlayarak krallık devrinden Cumhuriyet devrinin nihayet bulduğu yüzyıla değin süren kolektif hafızanın ve bilincin tarihsel ve teorik bir hikayesidir.¹³⁶

¹³⁵ Bauman, Human Rights in Ancient Rome, s. 37; Cicero, Yükümlülükler Üzerine, s. 24-25.

¹³⁶ Çevik, “Önsöz”, Cicero, Devlet Üzerine, s. 10-11; Powell – Niall, “Introduction”, Cicero, The Republic and The Laws, s. xvii.

Bu eser selefleri Platon ve Aristoteles'in yazma biçimi şeklinde farklı görüşlerin farklı temsilciler üzerinden diyalog formunda aktarılması esasına dayanarak kaleme alınmıştır. En âli/yüce iyi (*summum bonum*) 'erdem'se, Cicero'ya göre bu en yüce iyiyi, yani 'erdem'i' hayata ve uygulamaya geçirmek gerekecektir. Bu nedenlerle Devlet adlı eserin bir Romalının görev şuuruyla yazıldığını ve devletin esenliğinin önem sıralamasında ilk sıraya konulduğunu söyleyebiliriz.¹³⁷ M. Morford, Caesar'in diktatörlüğü döneminde Cicero'nun adeta inziva halinde önce *De Republica*'yı, ardından da *De Legibus*'u kaleme almış olmasını Stoacı bir tavır olarak yorumlar. Stoacı ilkeye göre bilge, elinden geldiğince siyasetin içerisinde olmalı, ancak kendisinin engellemeye muktedir olmadığı kısıtlayıcı nedenlerin baş göstermesi halinde de vatanına hizmetini inzivada (*otium*) sürdürmelidir.¹³⁸

Devlet, Cicero tarafından İ.Ö. 54 ilâ 51 yılları arasında sürgünden döndüğünde yazılmıştır. Bu dönemde Cicero, *augur*'luk görevine getirilmiştir. Roma devleti Gracchus kardeşlerin çıkarmış olduğu yasalar ve bu yasaların bedelini canlarıyla ödemelerinden sonra büyük bir kargaşa ve karışıklığın içerisinde girmiştir. Bu kargaşanın temelinde mülkiyet sorunu yer almaktadır. Bu nedenlerle Cicero'nun ideal yönetim arayışında olduğu ve *De Republica*'yı da bu doğrultuda yazdığı bilinmektedir. Mehmet Ali Ağaoğulları'na göre Cicero'nun eseri meydana getirmekteki siyasal amacı zamanı geri çevirmek ve Cumhuriyet anayasasını Tiberius Gracchus'un halk tribünlerinin desteklerine dayanan yönetiminden önceki hale getirmek olmuştur.¹³⁹ Biz bu kitabın "adalet" ve "insan doğası" gibi kavramların ele alındığı bölümlerine eğileceğiz.

Cicero, *De Republica*'yı altı bölüme ayırarak yazmıştır. Eserin bazı kısımları kayıp olmakla birlikte, bizim odaklanacağımız birinci bölüm, ikinci bölüm ve üçüncü bölüm anlam bütünlüğünü korumuş durumdadır. Kitabını altı bölüme ayıran

¹³⁷ Çevik, "Önsöz", Cicero, Devlet Üzerine, s. 11.

¹³⁸ Aktaran: Çevik, "Giriş", Cicero, Devlet Üzerine, s. 42.

¹³⁹ Ağaoğulları – Köker, İmparatorluktan Tanrı Devletine, s. 51.

Cicero, diyalog halinde kaleme aldığı eserini kurgusal şekilde üç güne yaymıştır. Birinci ve ikinci bölümlerde yer alan kurgusal diyaloglar ilk günde, ikinci günde üçüncü kitapta yer alan kurgusal diyaloglar ve son günde de dördüncü, beşinci ve altıncı kitaplarda yer alan kurgusal diyaloglar meydana gelmiştir. Son üç kitabın büyük çoğunluğu ne yazık ki elimizde bulunmamaktadır. Bu nedenle kitabın tamamından tutarlı bir anlam elde etmek mümkün değildir. Cicero'nun eserinin birinci ve ikinci kitaplarında anayasal tartışmalar ele alınmıştır. İlk kitapta Platon ve Aristoteles tarafından da incelenmiş olan karma yönetimlerin bir değerlendirmesi varken, ikinci kitapta ise bu teorilerin Roma'ya uygulanması sorunu ele alınmıştır. Karşıt görüşleri diyaloglar üzerinden mukayese ettiren Cicero, ikinci kitapta sözü Scipio'ya, Romulus zamanından Cumhuriyet'in restorasyonuna dek gelen sürece kadar oluşan yönetim geleneğinin karma anayasa fikrinin en güzel ve en iyi örneği olduğunu savunması için verir. Üçüncü kitap, aynı zamanda ikinci gündür. Burada da Cicero, karşıt argümanları bir araya getirir. Bu kısımda da Stoacı tezleri ileri süren Laelius'a göre, insanların doğaları kozmosun da yapısını ve işleyişini oluşturan doğal yasaya itaat etmeye, uymaya yönelmiştir. Bu yönelme doğal bir çekimin sonucudur. Laelius doğal hukuku doğru akıl (*recta ratio*) olarak savunur. Scipio, Laelius'un bu görüşlerini adil olarak vasıflandırılmayı hak eden ve ikinci kitapta tanımlanan Roma anayasasına uygular ve doğal yasaların en uygun şekilde tatbik edildiği anayasanın Roma anayasası olduğunu savunur.¹⁴⁰ Zetzel'e göre Cicero'nun Devlet adlı eseri, bir Romalı tarafından cumhuriyet yönetiminin ve imparatorluk idaresinin incelendiği, ele alındığı ilk ve belki de tek eserdir. *De Republica*, Cumhuriyet idaresinin ve yönetiminin fiilen kapanmasına yol açan Caesar ve Pompeius iç savaşının patlak vermesinden hemen önce yazılmış bilinen son yazılı ve felsefî çalışmadır. Bu nedenlerle Cicero, kitabında idealize ettiği Cumhuriyet idaresinin de çökmekte olduğunu farkındadır. Platon'un ve Aristoteles'in teorileri küçük, kendi kendine yeten ve görece homojen bir toplumun, yani *polis*'in selametine ilişkin, Cicero'nun analiz ettiği yapı, sınırları oldukça genişlemiş, yönetilmesi zor hale

¹⁴⁰ James E. G. Zetzel, "Introduction", Cicero, *On the Commonwealth and On the Laws*, ed. James E. G. Zetzel, Cambridge University Press, USA, 1999, s. xv-xvi.

gelmiş ve heterojen yapıda bir toplumun selametine dairdir. Cicero, Platon'un ve Aristoteles'in görüşleri üzerine Stoacı kozmopolitan anlayışı yerleştirerek bir yandan geleneksel değerlerle Cumhuriyet'in kurumlarını sağlamlaştırmak, bir yandan da Aristotelesçi yurttaşlık anlayışı ile Stoacı kozmopolitan kavrayışı birleştirmek istemiştir.* Bu sayede devletin idaresi sadece Platon'un elitlerine mahsus olmayıp, evrenin yasasını anlayan tüm akıl sahiplerine açık hale gelmiştir. Kozmik bütünün birer parçası olan insanlar, kendi ahlaki kapasiteleri ölçüsünde toplumun selameti ve sürekliliği için çalışabilir hale gelmişlerdir. Bu halde söz konusu toplum, gerçekten de evrenin kuralları ile işleyen doğal/tabii adaletin tecessüm etmiş hali olacaktır.¹⁴¹ Cicero, *De Republica*'nın önsözünde siteler kurmanın ya da hâlihazırda kurulmuş olanı korumanın insanları tanrıların kutsal iradesine yakınlaştıran bir erdem olarak görür (VII 12).¹⁴²

Cicero kitabına ismini Platon'un Devlet'inden (*Politeia*) esinlenerek vermiştir. Düşünceleri Platon ve Peripatetik ekseninde olsa da onun devlet tanımı özgün bir tanımdır. Nitekim Cicero, *De Republica*'nın başındaki diyalogda Scipio'ya "... göksel konuları da çok yoğun bir şekilde araştıran dostumuz Panaetius da burada bizimle birlikte olsaydı" diyerek Stoacı temayı ve Scipio çevresi ile Stoacı Panaetius yakınlığını en başta belirgin hale getirir.¹⁴³ Cicero'nun Stoacı temayı görünür kılmasının sebebi Roma'da görülen Yalancı Güneş hadisesinin Tubero tarafından Scipio'ya sorulmasıdır. Tubero'ya göre bu olayın gerçekleştiği *Senatus* tarafından kaydedilmiştir; üstelik şahitler de ne az ne de önemsizdir. Diyalog

* Bu noktada Aristoteles'in 'yurttaş' kavramından ne anladığını görmek faydalı olabilecektir. Aristoteles, *Politika*'nın 3. Kitabında 'yurttaş' tanımını ortaya koyar. O, devleti yurttaşların toplamı olarak görür. Aristoteles'e göre en genel manasıyla 'yurttaş', yönetime katılan kişilere verilebilecek bir sıfattır. Döneminin bütün anayasalarına yurttaşlık sıfatı değişiklik gösterse ve bir başka siyasi yönetimde yapılan yurttaş tanımı bir başka siyasi yönetimde geçerli olmasa da, Aristoteles'e göre yurttaş, yargı yetkisine katılabilen, kamusal görevlerde makam işgal edebilen ve kendi kendine yetebilen, bir diğer ifade ediş şekliyle köle veya yabancı olmayan kişilere verilen sıfattır. Kendi kendine yeten bu kişilerin, yani yurttaşların bir araya gelmesinden *polis* denen oluşum meydana gelir. Stoacıların yurttaşlık ve polis ufkunun bu tanımları aşarak kozmik bir vasa sahip olduğunu bilmekteyiz. Aristoteles'in yurttaşlık anlayışı için bkz. s. Aristotle, *The Politics*, trans. T. A. Sinclair, Penguin Books, London, 1992, s. 169-171.

¹⁴¹ Zetzel, "Introduction" Cicero, *On the Commonwealth and On the Laws*, s. xvii-xix.

¹⁴² Cicero, *Devlet Üzerine*, s. 121-122.

¹⁴³ Cicero, *Devlet Üzerine*, s. 123.

esnasında bu hadisenin araştırılmasına verilen önem ise Stoacı fizik ve ahlak anlayışını ortaya koyacaktır. Önceden de belirttiğimiz gibi Stoacılar için fizik, doğanın yasalarını anlamak ve bu yasalardan ahlak kurallarına ulaşabilmek için vardır. Diyaloğa sonradan dahil olan Laelius, o esnada Tubero, Scipio ve Philus arasında geçen konuşmaya dahil olur ve ne üzerine konuşulduğunu sorar. Philus, Scipio'nun kendisine, Romalılar tarafından aynı anda görülmüş olan iki güneş hadisesi hakkında ne düşündüğünü sorduğunu Laelius'a cevaben söyler. Laelius da bir tepki şeklinde Philus'a hitaben “yurtlarıyla ve devletleriyle ilgili meseleleri yeterince inceledikten sonra, sıranın da gökyüzünde ne olup bittiğini araştırmaya mı geldiğini?” alaycı bir biçimde sorar. Philus, Laelius'a cevaben yurtlarının kendilerini çevreleyen surlarla sınırlı olmadığını, aksine tüm dünyanın yurtları olduğunu, tanrıların onlara bir ev ve vatan vererek kendilerine insanları ortak edindiğini söyler. Philus'a göre bu durumda dünyada olup biten hadiseler aynı zamanda insan yurdunda olup biten hadiselerdir ve bir bilge nesnelerin doğasını araştırmaya kayıtsız kalamaz.¹⁴⁴ İnsanın yurdunu bağlı olduğu siteyle sınırlı tutmayıp tüm dünya olarak görmek Stoacı muhakemenin bir ürünüdür. Bu sonsuz yurt tanrılar tarafından insan soyuna verilmiş olduğundan, kehanetlerin açığa çıkmasıyla tanrıların insan soyuna vermiş olduğu mesajlar da ortaya çıkmış olur. Özü itibarıyla tanrılar, insan soyunu koruyabilmek için onlara gelecekte haberler verir. Cicero da kehanetin Stoa felsefesi için önemini bilincindedir.¹⁴⁵ Hatta onun *De Natura Deorum* adlı (Tanrıların Doğası başlığıyla tercüme edilen) kitabında da çift güneş gözükmesi hadisesinden bahsedilir. Cicero tarafından bu hadise “bizim filozof” tabiriyle bahsettiği Stoacı filozof Kleanthes'in Tanrı görüşü çerçevesinde ele alınır ve izah edilir. Cicero'ya göre her ulustan her insan tanrıların var olduğu konusunda hem fikirdir. Tanrı fikri insanların zihnine doğuştan kazınmış haldedir. Kleanthes'e göre tanrı fikri dört nedene dayanmaktadır. Bunlardan ilki gelecekte olanların önceden sezilebilmesi içindir; ikincisi ılıman iklim ve bereketli toprak sayesinde insanların elde ettiği zirai ürünler nedeniyledir; üçüncü neden insanın başına gelen ve onun tüm yaptıklarını yerle bir eden doğal afetlerin ve salgın

¹⁴⁴ Cicero, Devlet Üzerine, s. 123-124.

¹⁴⁵ Çevik, “Giriş”, Cicero, Devlet Üzerine, s. 82.

hastalıkların insan ruhuna verdiği korkudur. Cicero, çift güneş hadisesini de üçüncü neden içerisinde mütalaa eder ve Romalı General Publius Africanus'un aynı yıla tekabül eden ölüm hadisesini bu olaya bağlar. Cicero'ya göre bu olay sonucunda Romalıların göksel ve tanrısal bir gücün (*esse caelestem et diviam*) varlığına olan inancı daha çok artmıştır. Kleanthes'e göre insanların tanrısal bir gücün var olduğuna inanmalarının temelinde yatan dördüncü etken ise gökyüzünün tek tip hareketi ve seyridir. Buna göre, Güneş, Ay ve sayısı bilinemeyecek kadar fazla yıldızın birbirlerinden farklı ama güzel görünen hallerinin, bunların bir yasaya göre hareket ederken sergilediği bu güzel manzaranın rastlantı sonucu değil, bir akıl sonucunda meydana geldiğine olan inanç, Cicero'ya göre sonuncu ve en önemli etkidir.¹⁴⁶

Diyaloğun taraflarından olan Scipio'nun Tubero'ya vermiş olduğu başka bir cevapta da Stoacı bilgenin doğa yasasını bilen kişi olduğuna şahit oluruz. Tubero ile Scipio arasında kamu görevine gelen kişilerin erdem ve ahlakı hakkında konuşulurken, kendilerine *Consul*'luk görevi verilen kişiler için Scipio, bu görevin arzulanması bir nesne olmadığını ve kişilere ödül ve şöhret için verilmediğini anlatmak için Stoacı bilge idealine başvurur. Scipio'ya göre, topraklardan, altın ve gümüşlerden edineceği yararı değersiz sayan, bu metallerin kullanımlarının önemsiz olduğunu düşünen ve bu nesnelere sahip olunmasını ise rastlantısal görerek onlara değer atfetmeyen kişiler gerçekten talihli sayılmalıdırlar. Nitekim, bu metaller genelde değersiz insanlar tarafından mülk edinilmektedir. Oysa bir şeyin, Roma halkının belirlemesinden veya bir toplum yasasının kısıtlamasından hareketle değil de, bilgelerin yasası olan doğa yasasından hareketle, o şeyi kullanmayı ve o şeyden yararlanmayı bilen dışında kimseye ait olmadığını söyleyebiliriz.¹⁴⁷ Scipio'nun bu tanımından da Cicero'nun kişilerin mülkiyetini ifade eden *dominium*'u doğa yasasına referansla meşrulaştırdığını görebiliriz.

¹⁴⁶ Cicero, Tanrıların Doğası, çev. Çiğdem Menzilioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 177-179.

¹⁴⁷ Cicero, Devlet Üzerine, s.131.

Cicero'ya göre insan evrensel aklın, yani bütün insanlarda ortak olan bir aklın taşıyıcısıdır. Tanrılarla birlikte aynı yurdun yurttaşları olan insan, aynı zamanda onlarla da aynı aklın taşıyıcısıdır. Bu sayede yurt/evren/kozmos yasalarını tanrılarla birlikte anlayabilmektedir. Bu müşterek epistemoloji sayesinde insan soyu ve tanrılar arasından bir akrabalık kurulmuş olur ve insan, yeryüzünde ekosistem dahilinde olup birlikte yaşadığı diğer canlılardan soyutlanarak tanrılar katına terfi eder. Cicero, insanların ortak yöntemlerle düşündüğünü anlatabilmek için Scipio'ya Platon'a atfedilen yolunu kaybeden gemi örneğini söyler. Bu örneğe göre, haşin bir fırtınaya kapılıp yolunu kaybeden ve nihayetinde bir kara parçasına oturan geminin yolcuları, geldikleri ülkeyi tanımıyor olmaktan dolayı korkuya kapılmamalıdır. Zira anlatılan hikâyeye göre yolunu kaybeden bu geminin yolcuları indikleri kumsalda geometrik şekiller görmüşlerdir. Platon'a göre bu insanlığın izlerinin olduğunun emaresidir.¹⁴⁸

Cicero'nun devlet tanımının antik Yunan düşünürlerinden farklılık arz ettiğini belirtmiştik. Nitekim Cicero, *De Republica*'da bunu Scipio'ya *“Yunanistan'daki en büyük ve en bilge kişilerin bize bıraktığı bu konuyla ilgi eserlerden tatmin olmasam da, kendi görüşlerimi onlarınkine tercih edebilecek kadar cüretkar da değilim. Dolayısıyla beni, Yunan anlayışına tümüyle yabancı olmayan, ... bir Romalı olarak dinleyin”*¹⁴⁹ şeklinde söyleterek, devlet hakkındaki görüşlerini hukuk ve yarar çerçevesinde insanların bir araya gelmesi olarak açıklar: *“Devlet (res publica*) bir halk unsurudur; sadece alelade bir şekilde bir araya gelmiş bir*

¹⁴⁸ Cicero, Devlet Üzerine, s. 132. Geometri kurallarının insana verili olduğu, bir bakıma Platoncu idealar dünyasına dahil olduğu kavrayışı Cicero bakımından doğal hukukun gerekçelendirilmesinde önem arz etmektedir. İkinci bölümde Grotius'un da bu yönteme başvurduğunu göreceğiz.

¹⁴⁹ Cicero, Devlet Üzerine, s. 135.

* Burada Cicero'nun *res publica* kavramını kullanmasından modern anlamda bir cumhuriyet veya Devlet (L'État) anlamamalıyız. Latince'de *res* “şey, nesne” anlamlarına gelmekteyken, *publica* da kamuya ait anlamına gelmektedir. İki kelimenin birleşiminden oluşan *Res publica* kavramı ile Cicero, halkı ilgilendiren mesele, halka ait olan şey anlamlarını kastetmiştir. Nitekim *De Republica*'nın 1. Kitap 39. Kısımında *“Devlet bir halk unsurudur”*; 41. Kısımında *“... halkın yerleşim alanı olan her kent ve bir halk unsuru olduğunu söylediğim her site”*; 43. Kısımında ise *“halk unsuru (evvelce de söylediğim gibi, devlet bizatihi budur)”* şeklinde açıklamalarından anlaşılan Zetzel'e göre, Cicero'nun *res publica* kavramını, Platon'un ve Aristoteles'in *Politeia* kavramına karşılık kullandığıdır. Bkz. Zetzel, “Introduction”, Cicero, On the Commonwealth and On the Laws, s. xxxvii; Çevik, “Giriş”, Cicero, Devlet Üzerine, s. 86.

insan kitlesi değil, çoğunluğun yasa birliği ve ortak yararı üzerinde anlaştığı bir topluluktur. İnsanların bir araya gelmesinin öncelikli nedeni zayıflık değil, daha çok insanlar arasındaki doğal birlikteliktir; zira insan kendi başına, yalnız kalamayan bir türdür, aksine her şeye çokça sahip olsa da ...’¹⁵⁰

Cicero’nun devlet anlayışı Aristoteles anlayışının üzerine Stoa felsefenin eklemlenmesinden oluşmaktadır. Bireylerin kendi yararlarının oluşturduğu küme kendi başına özerk bir küme olmayıp bütün insanların yararları ile ortaktır ve aslında aynı ve özdeş kümeyi oluşturmaktadır. Buna göre bireylerin bir araya gelmesi bir zayıflığın, eksik oluşun (*inbecillitas*) sebebi olarak değil, “insanlar arasındaki doğal birliktelik duygusu”yla (*naturalis hominum congregatio*) açıklanmıştır. Cicero tarafından *De Finibus*’ta da açıklandığı üzere bunun sebebi insanlar arasındaki doğal bağ ve birlikte olmaya yönelik çekimdir.¹⁵¹

Hristiyanlık tarihi ve edebiyatı alanında çalışmalarıyla bilinen ilahiyatçı Allen Brent’e göre Cicero’nun insanı, olumsuz bir korkudan hareketle değil, tam aksine, içerisinde var olan bir araya gelme içgüdüsünden hareketle/pozitif bir eğilimle toplumu meydana getirir.¹⁵² Cicero’nun sosyal teorisinin en temelinde insanlık durumunun (*humana condicio*) var ettiği doğal bir eğilimin sonucunda insan topluluklarını başlatan sosyal sözleşme düşüncesi vardır. İnsanların böyle bir sözleşmenin (*pactio*) tarafı olmalarının en öncelikli sebebi doğamızın asli bileşeni olan aklın ilkelerinin tüm insanlarda ortak olmasıdır (*communis ratio*).¹⁵³

Cicero’nun bir diğer eseri olan ve *De Republica*’dan sonra kaleme aldığı eseri *De Legibus*’ta (Yasalar Üzerine), hukukun doğadan kaynaklandığını savunan kardeşi Quintus ve arkadaşı Atticus arasında geçen diyalogda Atticus, “... Her şeyden önce, tanrıların armağanı olarak donatılıp süslenmişiz, ikincisi, insanlar arasından

¹⁵⁰ Cicero, Devlet Üzerine, s. 137.

¹⁵¹ Cicero, Devlet Üzerine, s. 87. Ayrıca tezde bkz s. 67-69.

¹⁵² Cicero, Devlet Üzerine, s. 87, dp. 2.

¹⁵³ Allen Brent, Cyprian and Roman Carthage, Cambridge University Press, USA, 2010, s. 102-103. (<https://books.google.com.tr/books?id=pGAThuzyVXcC&lpg=PP1&dq=cyprian%20and%20roman%20carthage%20allen%20brent%20pdf&hl=tr&pg=PR4#v=onepage&q&f=false> son erişim tarihi: 14.08.2019 22:03).

*herkes için eşit olan tek bir yaşam türü, tek bir ortak akıl varmış, sonra, herkes doğal bir hoşgörü ve iyi niyet ile doğmuş, hukuk birliğiyle bir aradaymış, değil mi? Benim düşünceme göre, bunların doğru olduğunu kesin bir şekilde kabul ediyorsak, o halde yasaları ve hukuku doğadan nasıl ayırabiliriz?''*¹⁵⁴ diye sorarak Cicero'nun sosyal teorisinin temelinde yatan sosyal sözleşme düşüncesinin ve bu düşüncesinin de temeline yerleştirdiği kendi doğal yasa anlayışının en güzel örneğini serimler.

De Republica'nın üçüncü kitabında Philus, Karneades görüşlerini savunmayı üstlenerek adaletin varlığına dair karşı argüman geliştirmeye koyulur. Cicero'nun burada göstermek istediği adaletin evrensel olduğudur. Ancak, bunu adaletin değişken ve izafi olduğunu savunan Karneades'in görüşlerini Philus'a savundurarak yapmıştır. Bu nedenle Philus, diyalog arkadaşlarına kendisinden kötülüğün savunmasını üstlenmesini istediklerini belirtir. Ancak Laelius ona, karşıt taraflar adına konuşarak gerçeğe ulaşmayı sevdiğini, bunu şimdi de yapabileceğini söyler. Bunun üzerine Philus, sözlerine Karneades'in görüşlerini aktararak başlar.¹⁵⁵ Cicero'nun kitabında bu bölümler eksik ve kayıp olmakla birlikte, eksik fragmanlara uygun düştüğü ölçülerde Lactantius'un ve Augustinus'un Cicero'dan yapmış olduğu alıntılar sayesinde, Zetzel tarafından tamamlanmaya çalışılmıştır.¹⁵⁶ Cicero'nun *De Republica*'sındaki bu kısımda yaklaşık otuz satırlık bir kayıp söz konusudur.¹⁵⁷ Zetzel, Cicero'nun eserinde Karneades'in görüşlerinin aktarıldığı bu kısımları Lactantius'un *Institutiones Divinae* adlı kitabından yaptığı alıntılarla tamamlar.

Lucius Furius Philus, Roma'da birçok entelektüelin ve siyasi figürün mensup olduğu Scipio çevresine mensup ve Yunan hümanizmasını bilen kişilerdendir.¹⁵⁸ Lactantius, Akademiacı filozof Karneades ile ilgili hiçbir bilgiye sahip olmayan birisinin, onun konuşması, belagati ve kesinliği hakkında bilgiyi Cicero'dan

¹⁵⁴ Cicero, Yasalar Üzerine, s. 19.

¹⁵⁵ Cicero, Devlet Üzerine, s. 192.

¹⁵⁶ <https://jimithekwel.com/2013/08/11/-kutsal/> (son erişim tarihi: 15.08.2019 01:35).

¹⁵⁷ Cicero, Devlet Üzerine, s. 193.

¹⁵⁸ Çevik, Roma'da Siyaset ve Felsefe (Cumhuriyet Dönemi), s. 67-68.

öğrenebileceğini söyler.¹⁵⁹ Cicero, Philus üzerinden, şüpheli Karneades'in* adalet hakkındaki görüşlerini şu şekilde özetler: *“İnsanlar yarar anlayışına uygun olarak yasalar çıkarır, başka deyişle yasalar geleneklere göre farklılık gösterir ve zamana bağlı olarak aynı insanlar tarafından değiştirilir; doğal yasa diye bir şey yoktur. Her insan ve diğer canlılar doğanın rehberliğinde kendi yararına çekilir; dahası ya adalet diye bir şey yoktur ya da varsa bile bu en üst düzeyde budalalık anlamına gelir, zira başkalarının yararının peşinde koşarken kendisine zarar verir.”*¹⁶⁰

¹⁵⁹ Lactantius, “The Fathers of the Church” ed. Roy Joseph Deferrari, The Divine Institutes, trans. Sister Mary Francis McDonald, The Catholic University of America Press, vol. 49, Washington, 2008, s. 362.

* Akademia okulunun başında yer alan Karneades İ. Ö. 155 yılında Atina'dan Roma'ya elçi olarak gelmiştir. Aynı yıl içerisinde Karneades ile birlikte iki filozof daha Roma'ya elçi olarak gönderilmiştir. Bunlar Stoa okulunun başındaki Babilli Diyojen ve Peripatetik okulun başında yer alan Critolaus'tur. Latin edebiyatının yeni bir dönem içerisine girdiği ve Helen kültürel ve entelektüel etkisinin bu sayede oluştuğu söylenmektedir. Horatius'un yabancı galibin fethi olarak adlandırdığı belki de bu hadisedir. Cicero'nun *De Oratore*'de aktardığına göre Karneades, *“tartışmalarında kanıtlayamayacağı hiçbir şeyi savunmamış ve alt edemeyeceği kimseye [fikren] saldırmamış”* (2.161) birisidir. *De Republica*'nın üçüncü bölümünde adalet sorununa ilişkin olarak aktarılan ve tartışılan Karneades görüşlerinin kaynağı, Cicero'dan bir yüzyıl önce yaşamış olan Karneades'in Roma'ya elçi olarak gönderildikten sonra *Senatus*'ta iki gün boyunca halka açık yapmış olduğu konuşmalardır. Karneades bu konuşmalarında ilk gün adaletin devletin yararına olduğunu söylemiş ve bu değeri yüceltmışken, ikinci gün ise bu değeri tahfif etmiş, Roma'nın başka topraklar üzerinde kurmak istediği hakimiyetin meşruiyetini tartışmış, sorgulamıştır. Lactantius'un belirttiğine göre Karneades'in amacı, Platon ve Aristoteles tarafından tartışılan iktidarın adaletle ilişkisi sorununu Roma örneğinde tartışmaya açmak olmuştur. Ancak Karneades'in bu girişimi Roma elit çevrelerinde büyük bir rahatsızlık yaratmıştır. Cato gibi muhafazakâr siyasetçiler Karneades'in bu karşıt fikirleri zikretmesinden ve ikinci gün savunmuş olduğu adaletin değersizliği ve Roma egemenliğinin aslında haklı ve meşru bir sebebe değil de, görece bir adalet ve menfaat anlayışına dayandığı fikirlerinin gençlerin zihnini karıştıracağı ve Roma geleneklerinin inşa etmiş olduğu devlete sadık kalma prensibini zedeleyeceğini düşünmüşlerdir. Cengiz Çevik'in Mathew P. Fitzpatrick'in *“Carneades and the Conceit of Rome: Transhistorical Approaches to Imperialism”* başlıklı makalesinden aktardığına göre, Karneades'in Roma emperyalizmini eleştiren ve Roma'nın *“müttefiklerini korumak için tüm dünyaya hakim olduğu”* (R. 3.35) fikirlerinin ve sorgulamalarının Laelius tarafından *De Republica*'da dile getirilmesi, aslında Platon'un *Devlet*'inde adaletin güçlüden yana olduğu savını dile getiren Thrasymachus reel politiği ile evrensel eşitliği ve doğal hukuk anlayışını dile getiren Sokrates anlayışı arasındaki gerilimin Roma entelektüel çevrelerinin zihnini kaçınılmaz olarak meşgul ettiğini göstermektedir. Karneades'in amacı ister Roma emperyalizmini eleştirmek ister adaletin doğasına ilişkin yalnızca retorikten kaynaklanan bir gaye ile iki zıt görüşü dile getirmek olsun, ikinci gün yapmış olduğu konuşma Roma senatörlerinde büyük bir rahatsızlık uyandırmıştır. Bunun üzerine Cato, Karneades ve onunla birlikte gelen diğer filozofları geri göndermek için *Senatus*'a bir yasa teklif etmiş ve bu yasanın kabul edilmesiyle birlikte Roma'ya gelen elçi-filozoflar geri gönderilmiştir. Bkz., Çevik, Roma'da Siyaset ve Felsefe: Cumhuriyet Dönemi, s. 48-59.

¹⁶⁰ Cicero, Devlet Üzerine, s. 193, dp. 1; Cengiz Çevik bu metni Zetzel'in yapmış olduğu alıntıdan çevirmiştir. Bkz. Cicero, On the Commonwealth and On the Laws, s. 62-63; Ayrıca Lactantius, Karneades'in adalet hakkındaki görüşlerini özetlediği alıntısında Cicero'nun *De Republica*'sının 3. Kitabına referans verir: *“Men have sanctioned laws for themselves for utility, varied, obviously, according to customs, and often changed among the same people for a time. There*

Philus'un aktardığı Karneades düşüncesi hakkın bir tabiat araştırmasının nesnesi olmadığını, böyle olsaydı sıcak veya soğuk, acı veya tatlı gibi, hak ve haksızlığın da herkes için aynı olacağını savunur. Oysa hak veya haksızlık üzerine yapılan ayrımlar toplumsal meselelerden ve güç ilişkilerinden ibarettir. Karneades'e göre gerçekten de, Atinalıların, zeytin veya tahıl ürünü veren bütün toprakların kendilerine ait olduğunu iddia etmesi veya Romalıların kendi zeytin ve üzümünün satış fiyatlarını yükseltebilmek için Alplerin ötesindeki kavimlere zeytin ve üzüm yetiştirmelerini yasaklamaları adalet kavramı ile değil, ileri görüşlülük ve kendi menfaatini gözetmek ile açıklanabilecek meselelerdir.¹⁶¹

Zengin erkeklerin kadınları mirasçı atamasını yasaklayan ve bu tasarrufları geçersiz kılan, ancak, zengin bir erkeğin malvarlığının sadece bir kısmını kadınlara bırakabilmesine izin veren Voconia yasası,¹⁶² erkeklerin yararına olmakla birlikte kadınlar için oldukça haksızdır. Karneades'e göre bir kadının neden kendine ait parası olmasın? Oysa Vesta Bakireleri (*sacerdos Vestalis*) mirasçı olabilirken*, neden Vesta Bakirelerinin anneleri mirasçılık haklarından faydalanamasın? Kadınların sadece belirli ölçüde bir paraya veya genel manada malvarlığına sahip olmasını öngören Voconia yasası, Romalı soylu bir babanın ölmesi ve arkasında yalnızca bir tek kızını bırakmış olması nedeniyle değiştirilmiş ve ölen babasının geride bıraktığı bütün malvarlığı için hayatta kalan tek kızının mirasçısı olabilmesinin yolu açılmıştır.** Karneadesçi görüşleri aktaran Philus, Voconia yasası adaletle açıklanamayacağını savunur. Cicero'nun diyalog kurgusunda

is, however, no natural law. All men and other living creatures are driven toward their own advantage by the lead of nature. Accordingly, then, there is either no justice, or if there is some, it is the highest foolishness, since one would be harming himself by having consideration for another's advantage.'' Bkz. Lactantius, The Divine Institutes, s. 366-367.

¹⁶¹ Cicero, Devlet Üzerine, s. 195.

¹⁶² Cicero, On the Commonwealth and On the Laws, s. 65, dp. 15.

* Vesta bakirelerinin mirasçı olabilmelerinin ve tasarruflarının hukuken geçerli olmalarının sebebi hukuki işlemler nezdinde erkek olarak kabul edilmeleridir. Bkz. Cicero, On the Commonwealth and On the Laws, s. 65, dp. 15.

** Cicero'nun aktardığına göre bu kişi Roma'nın soylu sınıfına mensup Publius Crassus'tur. Bkz. Cicero, Devlet Üzerine, s. 196.

Karneadesçi görüşleri aktarmakla görevli Philus'a göre yasa, iyiliği ve kötülüğü belirlemede kaynağını doğaya borçlu olsaydı her yerde ve her zaman aynı yasaların olması, 'adil olan' algısının değişmemesi gerekirdi.¹⁶³

Philus'un sonraki konuşmaları tarih sahnesinde kalabilmeyi ne yazık ki başaramamıştır. Ayrıca Philus'un dile getirdiği Karneadesçi tezlerin karşı tezleri de Cicero'nun *De Republica*'sında bulunmamaktadır. Augustinus *De Civitate Dei* (Tanrı'nın Şehri) adlı kitabında Cicero'nun *De Republica*'sında yer alan devletin devamlılığı ve bütünlüğüne ilişkin yorumların, bir bakıma da endişelerin Tiberius Gracchus hadisesi üzerine geliştiğini söyler. Augustinus, Philus'un dile getirdiği adaleti gözetmenin devlet için faydasız, hatta zararlı olduğuna dair Karneadesçi fikirlere karşılık Scipio'nun ve Laelius'un adaletin evrenselliği ve kaynağını doğadan aldığı yönündeki tezlerinden bahseder. Aziz Augustinus'un aktardıklarına göre, Laelius, konuşma sırası kendisine geldiğinde adaletin zorunluluğu üzerine bütün tezlerin intikamını almıştır. Laelius'a göre bir devletin adaletsizlikten daha büyük bir düşmanı olamaz; Scipio'nun müzikteki harmoniyle analogi kurması gibi, bir devletteki uyumun da adalet sayesinde mümkün olabileceğini söyler. Augustinus'un aktardığına göre diyalogun sonunda karşıt tezlerin dile getirilmesi sona erer ve Scipio devlete dair belirlemiş olduğu tanımını tekrar eder. Ona göre devlet, halkın refahı ve mutluluğudur. Gerçekten de devlet (*rei publicae*) amaçsız şekilde bir araya gelmiş bir yığının yarattığı topluluk değil, karşılıklı şekilde hakların tanındığı (*iuris consensu*) ve ortak yararda iş birliğinin yapıldığı (*utilitatis communione sociatum*) bir toplumdan meydana gelmektedir.¹⁶⁴

Zetzel, Philus'a cevaben söylenen karşıt tezlerin bir kısmını da Lactantius'un kitabından tamamlamıştır. Lactantius'tan yapılan Cicero'nun *De Republica*'sına ait bir alıntı da diyaloga katılanlar tarafından dile getirilen ve savunulan doğal hukuk

¹⁶³ Cicero, Devlet Üzerine, s. 196.

¹⁶⁴ Saint Augustine, "The City of God", trans. Demetrius B. Zema, ed. Roy Joseph Deferrari, The Fathers of the Church, Vol. 8, The Catholic University of America Press, Washington, 1962, s. 106-108; (<https://www.augustinus.it/latino/cdd/index2.htm> son erişim: 16.08.2019 03:36); Cicero, On the Commonwealth and On the Laws, s. 59-60; Cicero, Devlet Üzerine, s. 189, dp. 1.

– doğal yasa görüşünü ifade eder. Cicero, bu kitabında, ilerleyen yüzyıllarda bütün Hristiyan Azizleri, Orta Çağ alimleri ve Rönesans hümanistleri tarafından referans gösterilecek doğal hukuk anlayışını en veciz ve doğrudan ifadesiyle verecektir. Cicero’nun burada dile getirdiği doğal hukuk anlayışı Stoa düşünce ekolünün kozmopolitan felsefesinin en güzel ifadelerindendir. Bu sayede Cicero, Stoa felsefesi ile Hristiyan düşünürleri ve modern dönemin Rönesans düşünürleri arasında bir köprü görevi görecektir. Richard A. Horsley’in, Ernst Troelsch’den¹⁶⁵ (1865-1923) aktardığına göre Hristiyan doğal hukuk doktrini, temel din ve kilise öğretisine bağlı kalınarak yeniden yorumlanan Stoacı doğal hukuk anlayışının kabulünden meydana gelmektedir. Alman ilahiyatçı Troelsch’e göre Stoacılık, İsa öğretisi (*gospel*) için bir ön hazırlık görevi görmüştür.¹⁶⁶ Lactantius (İ.S. 240-320), Philus’un dillendirdiği Karneadesçi tezlere karşı Cicero’nun diyalogun taraflarına söylettiği doğal hukuk hakkındaki sözlerini ilahi sözler olarak değerlendirir.¹⁶⁷ Cicero, *De Legibus* adlı eserinde Stoacı doğal hukuk anlayışını daha olgun ve bütünlüklü şekilde geliştirebilmiş, bereket ki, bu eser de ilgili kısımlarıyla hemen hemen bütünlüğünü koruyabilmiştir.¹⁶⁸ Şimdi Zetzel’in, Cicero’nun *De Republica*’sının 3. Kitabının 33. Bölümüne Lactantius’tan alarak yerleştirdiği Cicero’nun doğal hukuk görüşüne bakalım:

“Gerçek yasa* doğaya uygun olan doğru akıldır*, her şeye nüfuz eder, tutarlıdır, daimidir ve buyurarak yükümlülüğe çağırır, yasaklayarak yanlıştan döndürür. Bununla birlikte ahlaklı insanlara boş yere buyurmaz ve yasak koymaz,

¹⁶⁵ <https://www.britannica.com/biography/Ernst-Troeltsch> (son erişim: 15.08.2019 23:53).

¹⁶⁶ Ernst Troelsch’nin “*Naturrecht, christliches*” adlı eserinden aktaran Richard A. Horsley, “*The Law of Nature in Philo and Cicero*”, *The Harvard Theological Review*, vol. 71, no. 1/2 (Jan – Apr., 1978), pp. 35-59. s. 35; Ayrıca bkz. Erçelik, “Cicero’da Doğal Hukuk Anlayışı”, s. 61.

¹⁶⁷ Lactantius, *The Divine Institutes*, s. 412.

¹⁶⁸ Cicero, *On the Commonwealth and On the Laws*, s. 71, dp. 38.

* *True law; vera lex*. Bkz. M. Tullius Cicero, *Librorum de Re Publica*, ed. C. F. W. Mueller, Leipzig, Teubner, 1889. Ayrıca tezde yer alan Cicero metinlerinde Latince kavram ve sözcükler için bu internet sitesinden faydalanılacaktır. URL = (<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0474.phi043.perseus-lat1:3.33>), son erişim: 15.08.2019, 23:53).

* *Right reason; recta ratio*. Bkz. Cicero. *Librorum de Re Publica*, Latince metin için bkz. URL = (<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0474.phi043.perseus-lat1:3.33>).

ahlaksız insanlara buyurup yasak koyarak yönetir. Bu yasayı değiştirmek günahdır, bu yasanın bir parçası bile değiştirilemez, tümü yürürlükten kaldırılamaz; kuşkusuz ne Senatus, ne de halk aracılığıyla bu yasadaki kurtulabiliriz, onun için başka bir açıklayıcı ya da yorumlayıcı aranmamalı; başka bir Roma ya da Atina yasası olmayacak, ne şimdi ne de sonra başka bir yasa olacak, aksine her dönem her soyu daimi ve değişmez olan tek bir yasa kuşatacak, herkesin adeta tek bir öğretmen ve efendi niteliğindeki bir tanrısı olacak, o bu yasanın kurucusu, hakemi ve taşıyıcısıdır; bu yasaya göre hareket etmeyen aslında kendisinden kaçmış olacaktır* ya da insanın doğasını küçümsediği için, düşünülen diğer eziyetlerden kaçabilse de en büyük cezaları çekecektir.”¹⁶⁹ (Lactantius, Inst. Div. 6.8)*

Görüldüğü üzere Cicero’ya göre gerçek yasa (*vera lex*), insana doğaya uygun hareket etme buyruğu veren doğru akıldır (*recta ratio*). Cicero’nun bahsettiği yasa, ezeli ve ebedi, değişmesi mümkün olmayan, tarihsel manada bir başlangıç anına ve bağlama oturtulamayacak olan, insanlığın başından beri onu davranış ve eylemlerinde özgür bırakan veya kısıtlayan yasadır. Bu yasa doğrudan doğruya insan oluşla ilgilidir. Gözlerini verili bir topluma ve tabiata açan insan, içgüdüsel olarak bu yasayı bilir ve aklı da *-o akıl ona toplum halinde yaşamasını söyler-* bir an olsun bu yasanın idrakinden ve bilincinden yoksun olmaz. Bir bakıma bu yasa üst bilinç¹⁷⁰ rolünü oynamaktadır.

Cicero’nun dönemi itibarıyla bilindiği üzere Augustus devrine kadar en yüksek idari mertebe *Senatus* olmuş ve her zaman halk meclislerinin çıkardıkları yasaları veto yetkisine sahip olmuştur. Ancak Cicero’nun bahsini ettiği *vera lex*, ne Senato tarafından ne de halk aracılığıyla (*nec vero aut per senatum aut per populum*) değiştirilmesi, ortadan kaldırılması mümkündür. Aynı zamanda Cicero, bu yasanın

* Grotius’un devlet anlayışında da göreceğimiz üzere, beşerî hukuka dayanan ve bir iradi hukuk olan pozitif hukuk, doğa yasalarına uyulmadığı için vardır. Devletin zorunluluğu fikri bu şekilde kurulmuş olur.

* İnsanın epistemolojik olarak doğal yasayı bildiği, bu yasanın aslında insanın iç sesi olduğu fikrine dayanır. Benzer görüş ikinci bölümde Grotius görüşlerini tartıştığımızda da görülebilecektir.

¹⁶⁹ Cicero, Devlet Üzerine, s. 201-202; Cicero, On the Commonwealth and On the Laws, s. 71-72; “The law of God must, therefore, be taken up, the law which directs us to this way, that holy law, that heavenly law, which Marcus Tullius depicted in the third book of his Republic with almost divine words. I have added his words, lest I say more ...” Lactantius, Cicero’nun “Tanrı yasası” hakkında söylediklerini ne eksik ne fazla anlatmak için **onun sözlerini olduğu gibi aktardığını söyler**. Bkz. Lactantius, The Divine Institutes, s. 411-412. Ayrıca Lactantius, Cicero’nun sözlerini **“the law of God”, “holy law”, “heavenly law”** olarak adlandırır.

¹⁷⁰ Erçelik, “Cicero’da Doğal Hukuk Anlayışı”, s. 63.

bilinebilmesi için bir açıklayıcıya veya yorumcuya ihtiyaç duymaz. Zira bu yasa tüm insanların içlerinde var olan iç sestir. Cicero'nun bu idealinden hareketle tek olan ve doğanın işleyiş kuralı olan gerçek yasayı yorumlayan bir ruhban zümrenin oluşmasının hiçbir zaman mümkün olmayacağı da anlaşılabilir. Nitekim Stoacı Zeno'nun doğa yasasının ancak bilge tarafından bilinebileceği savının, Cicero tarafından tüm insanlara teşmil edildiğine şahit oluruz. Bu sayede Stoacı kozmopolitan ideal Cicero sayesinde biraz daha yeryüzüne çekilmiş olur.

Cicero'nun gerçek yasası, doğru akıldır. Doğru akıl ise Tanrı'nın buyruğu ile eştir. Onun belirttiği üzere, herkesin bir öğretmen ve efendiye benzer tek bir tanrısı vardır ve bu gerçek yasanın taşıyıcısı, hakemi, karar vericisi o, yani Tanrıdır. Bu yasanın insanın özünde olması, insanın doğasına ve insanın içerisinde yaşadığı doğaya uygun olması nedenleriyle tanrı ve doğa birliği, kendi kendine eyleyen bir doğa anlayışı da savunulabilecektir. Nitekim, içlerinde Grotius'un da dahil edilebileceği Rönesans düşünürleri tarafından benimsenen panteist felsefenin bir öğretisi olan *natura naturans* tabiat ve tanrı anlayışına ulaşılacaktır. *Natura naturans* anlayış esasında Cicero'nun toplumun meydana geliş sebebini açıklama şeklinde de belirgindir. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere insanlar, Aristoteles'in tarif ettiği şekliyle siyasi birer hayvandır. Bu nedenlerle köyleri, *polis*'leri ve en nihayetinde evrene yayılmış bir şehri meydana getirirler. Bu insanın doğasının sonucudur. Nasıl ki bir meşe doğası gereği bir meşe palamudu üretiyorsa, insanlar da doğası gereği toplumu meydana getirmektedir. Önemle belirtmek gerekir ki, Cicero'nun devlet tanımı (R. I. 39) çoğunluğun yasa ve yarar birliği yaparak anlaştığı bir topluluktur. Toplum halini yasa ve yarar birliğinde tanımlayan Cicero'nun bu tanımına ilk koyduğu çekince toplumu meydana getiren ana etkenin insan zayıflığından kaynaklanmadığıdır. Ona göre, Aristoteles'in içlerimizde keşfettiği toplum olmaya yönelik doğal itkimiz (*impulse*) toplumu meydana getiren ana sebeptir. Zira insan, ihtiyaçlarına ne derece malik olsa da *doğası gereği** bir arada/toplum halinde

* Cicero'nun bütünüyle panteist bir doğa yasası anlayışını ileri sürdüğünü savunuyor gibi görünmek istemem. Onun akıl ve tanrıyı aynı şekilde düşünmüş olması, sosyal sözleşme teorisinin altına Aristotelesçi bir tabii yönelim anlayışını yerleştirmesi onu ve savunduğu Stoacı tezleri panteist modernler için cazip kılmış olabilir kanaatindeyim ve sadece buna dikkat çekmek isterim. Fakat

yaşamak ister.¹⁷¹ Ancak, Cicero'nun her şeyin tek hâkimi ve yasanın tek kaynağı olarak gördüğü Tanrı idealini de Themis, Dike ve Zeus ya da Romalıların mitolojik tanrısı Jüpiter gibi arkaik bir temelde anlamak da mümkündür.¹⁷² Her şeye rağmen, Cicero'nun *De Republica*'sının 3. kitabında bulunan ve bizim yukarıda alıntıladığımız bu fragmanın kafa karıştırıcı olduğu teslim edilmelidir. Fernando Alonso'ya göre Lactantius'un bizlere aktardığı Cicero'nun bu fragmanından çeşitli anlamlar çıkarmak mümkündür. Metin kısım kısım ele alındığında yasanın özüne ve temeline dair ilahi, tabii ve akli olmak üzere üç farklı çıkarım yapılması olanaklıdır. Alonso'ya göre bunun sebebi Cicero'nun tanrıyı, doğayı ve akli aynı şeyler olarak değerlendiren Stoa felsefesinin panteist öğretilerine sadık kalmasıdır.¹⁷³

Cicero'nun tasvir ettiği insan doğası modeli, Nazım Hikmet'in "Davet" adlı şiirinde "Yaşamak bir ağaç gibi tek ve hür/ve bir orman gibi kardeşçesine, /bu hasret bizim" şeklinde tasvir ettiği tek ve hür var olan bir ağacın doğasıyla örtüşmez. Bu soruların tartışıldığı, Stoanın *oikeiōsis* kuramı ile Spinoza'nın her bir canlıyı var eden ve varlığını geliştirmesine imkân tanıyan *conatus* kavramı arasında kurulan benzerlikler için bkz. Jon Miller, *Spinoza and the Stoics*, Cambridge University Press, UK, 2015. Fakat burada Cemal Bâli Akal'ın "Hukuk Nedir"?'indeki uyarısını hatırlatmak gerekmektedir. Akal'ın ifade ettiği üzere tabii zorunluluklar sosyal ilişkilerin mantığına uymaz. Bu nedenlerle sosyal ilişkileri tabiatın katı kuralları ile incelemek imkansızdır. Tabii hukukçular sosyal yasanın ihlalinin ceza ile yaptırıma bağlanmış olması ile tabiat yasasının zorunluluğu arasında bir analogi kurmuşlar ve hukukun da tabii oluşunu bu analogiden hareketle kurgulamışlardır. Yoksa ne klasik tabii hukukçuların ne modern tabii hukukçuların, hele de Salamanca okulunun kuramsallaştırdığı *iusnaturalizm*'in gerçek tabiat ile bir ilgisi vardır. Cicero, kadim bir düşünür olsa da onun kurguladığı tabiat anlayışının da gerçek tabiat ile bir ilgisi olmasa gerekir. Modern tabii hukukçuların kurguladığı tabiat kavramının tartışması için bkz. Cemal Bâli Akal, "Hukuk Nedir"?, Dost Kitabevi, Ankara, 2017, s. 162-163. Ayrıca Cemal Bâli Akal'ın tabii hukukçuların gönderme yaptığı, tabiatın gerçek tabiat olmadığı düşüncesi Martin Heidegger'in Cicero'ya ve Roma düşüncesine getirdiği eleştiri ile birlikte değerlendirilebilir. Heidegger'e göre Cicero ve Roma düşüncesi antik Yunan düşüncesinin keşfettiği tabiat olgusunun unutulduğu süreci temsil etmektedir. Heidegger bunun sebebini Yunan düşüncesini Roma'ya taşıyan Romalı entelektüellerin tercümeleri ile tabiat kavramının anlamını yitirmesi olarak görür. Yunan düşüncesinin Roma yazınından öğrenilmesi sonucunda da anlamını yitiren tabiat kavramı bütün Batı düşüncesini de tarih boyunca yanlış şekilde etkilemiştir. Heidegger'e göre Roma felsefesi *natura*'yı sadece oluşturmak istediği etik için kullanmıştır. Roma düşüncesinin *natura*'dan anladığı, şeylerin gözle görülür ve kolayca kavranabilir işleyişinden ibarettir. Oysa Heidegger'e göre bu, basit bir felsefi akıl yürütme için kullanılmış sözcüktür. Yunan düşüncesinin *physis* kavramı ise, doğanın canlılığını, sınırsızlığını, doğanın karmaşık ilişkileri içerisinde var olmakta olanı ve var olacak olanı da içine almaktadır. Heidegger'e göre Yunan düşüncesinin keşfettiği *physis*, şeylerin gözle görülür halinden ve işleyişinden çok daha fazlasını içine almaktadır. Bu değerlendirmede yararlandığım makale için bkz. Thomas G. West, "Cicero's Teaching on Natural Law", *St. John's Review*, vol. 38, Summer 1981, s. 75. (<https://vindicatedthefounders.com/author/cicero.pdf> 25.08.2019 00:59).

¹⁷¹ Powell – Rudd, "Introduction", Cicero, *The Republic and The Laws*, s. xxviii.

¹⁷² Cicero'nun yasanın kaynağının erken Yunan düşüncesinde yer alan mitolojik tanrılar olabileceğine dair görüş için bkz. Erçelik, "Cicero'da Doğal Hukuk Anlayışı", s. 63-64.

¹⁷³ Alonso, "Cicero and Natural Law", s. 161.

De Republica'da konuya dair daha fazla açıklama olmadığından Cicero'nun doğa yasası-doğal hukuk fikrinden ne anladığını ve asıl olarak neyi savunduğunu bütünlüklü olarak ancak *De Legibus*'a bakarak anlayabiliriz. Cicero'nun bu kitabını incelerken, bir yandan da onun olgunluk eserleri olan, aynı zamanda ölümüne çok üzüldüğü kızı Tullia'nın ardından (İ. Ö. 45) kaleme aldığı *De Finibus Bonorum et Malorum* (*De Finibus*) ve *De Natura Deorum* (Tanrıların Doğası Üzerine) adlı eserleri ile kendi ölümünden (İ. Ö. 43) bir sene önce yazmış olduğu *De Officiis* (Yükümlülükler Üzerine) adlı eserini göz önünde bulundurmamız gerekir. Cicero'nun ileri sürmüş olduğu tezler döneminin siyasi ve sosyal gelişmelerinden bağımsız şekilde anlaşılamadığı gibi Stoa felsefenin geliştirmiş olduğu insan, tanrı ve kozmos anlayışlarından özerk şekilde de anlaşıp konumlandırılamaz. Cicero'nun Stoa felsefesi nasıl anladığı ve tezlerini güçlendirmek için onu nasıl kullandığını bu eserlere bakarak çözeceğiz.

1.4.2. De Legibus'ta Doğal Hukuk

De Legibus'un bilinirliği ve etkisi *De Republica*'dan daha farklıdır. *De Republica*, antikite içerisinde bilinen ve okunan bir eser olmasına karşılık yedinci yüzyıldan sonra bütünlüğünü yitirmiş ve kaybolan fragmanları neticesinde bilinirliğini de kaybetmiştir. Ancak, *De Legibus*, antikite içerisinde bilinir bir eser değilken ve Cicero'nun mektuplarında bu eser hakkında pek de bahsedilmemişken Orta Çağ'da popülerlik kazanmış ve sonrasında büyük bir etkiye sahip olarak modern tabii hukuk düşüncesi için bir esin kaynağı niteliğine sahip olmuştur.¹⁷⁴

De Republica'da idealize edilmeye çalışılan devlet modelinde takip edilmesi ve öğrenilmesi gereken yasalar *De Legibus*'ta (*L.*) örneklendirilerek anlatılmıştır. Bu nedenle *De Legibus*'un *De Republica*'nın devamı olduğu ve bir bakıma da *De Republica*'da Scipio'nun vermiş olduğu devlet tanımının imkanları ve tarih

¹⁷⁴ Zetzel, "Introduction", Cicero, On the Commonwealth and On the Laws, s. xx-xxi.

içerisinde şekil alan Roma anayasası* üzerine bir fikir egzersizi niteliğinde olduğu söylenebilecektir. Cicero, bu eserinde doğal hukuk öğretisini en belirgin şekliyle

* *De Legibus*'ta Roma Cumhuriyet döneminin ıslah edilebilmesi için değiştirilmesi ve reforme edilmesi teklif edilen birtakım kurumlar ve yasalar vardır. Örneğin diyalog sırasında Quintus'un *tribun*'lerin yetkilerine dair yapmış olduğu itiraza (L. 3. 19-22) Cicero tarafından karşı çıkılarak yasa yapabilme, *magistra* seçebilme ve temyiz mercii olarak görev görme yetkilerinin korunduğu görülmektedir. *De Legibus*'ta çökmekte olan Cumhuriyet için yeni öneriler de mevcuttur. Örneğin görevi kehanet ve göksel işaretlerle ilgili olan *Augur*'luk görevinin yetkilerinin artırılması, savaş halinde karşı tarafa elçi olarak gönderilen din adamlarından oluşan *fetial*'lerin diplomatik sorumluluklarının genişletilmesi ve diğer din adamlarının da özel törenler için tavsiyelerde bulunabilmesine izin verilmesi gerektiği savunulmuştur. Ayrıca en önemli *magistra*'lık görevlerinden olan, görevi nüfusun listesini hazırlamak, *Senatus* üyelerinin rollerini takip eden *Censor*'luğun da asla boş bırakılmaması, krallık döneminden kalan bir *magistra* kurumu olan ve eyalet hazinelerini denetleyen *Quaestor* pozisyonunun öneminin azaltılması ve sokakları, tapınakları denetleyen ancak ilerleyen yüzyıllarda Roma'da başta mısır olmak üzere önemli gıdaların dağıtımını izleyen ve bir bütün olarak şehrin bayındır ve mamur olmasından mesul olan *Aedil*'lerin magistraların terfiinin belirlendiği *cursus honorum*'da ilk sırayı alması ve *Senatus*'a girmesi gerektiği önerilmiştir. Ayrıca Cicero tarafından *Senatus*'un olağanüstü durumlarda *dictator* atayabilme yetkisine rağmen, mevcut durum ve sorunlarla kendisini daha alakadar hissetmesi gerektiği dile getirilmiş, sadece onur ve şeref payesi için yabancı ülkelere elçi olarak gönderilen *Senatus* üyelerinin bu imtiyazdan daha fazla yararlandırılmaması ve *magistra* olarak hizmet ederken daha fazla hesap sorulabilir hale getirilmeleri gerektiği ifade edilmiştir. Bu nedenlerle *Censor* görevi oldukça önem kazanmış ve *Senatus* üyeleri üzerindeki denetimi anlamlı hale gelmiştir. Ancak, Pompeius ile Caesar arasında yaşanan iç savaş Roma anayasasını o kadar sarsmıştır ki, Cicero'nun hayalini kurduğu Cumhuriyet'in onarılması ve eski haline getirilmesi için zaman artık çok geçtir. Ne yazık ki *De Legibus*'ta aranan çözümler de bir hülyadan ötesi değildir. İ. Ö. 50'li yılların sonuna doğru Roma'nın gelmiş olduğu hal ve içine düşmüş olduğu sorunlar sarmalı bir site devletinin yapısına göre çözümlenebilmesi mümkün meseleler değildir. Sınırları uçsuz bucaksız hale gelmiş, insan nüfusu tamamıyla farklı renklere bürünmüş ancak adı henüz İmparatorluk olarak konamamış olan bir siyasi yapının küçük bir elit tarafından yönetilmesi beklenemezdi. Aynı siyasi elitin bütün eyaletlerin idaresiyle birlikte hem maliyeyi hem mahkemeleri hem de savaş seferlerini yönetmesi mümkün olmamıştır. Roma'nın genişleyen sınırları sonucunda oy kullanma hakkı işlevsiz ve güncelliğini yitirmiş hale gelmiştir. Bunun en büyük sebebi merkez ile taşranın büyüyen mesafesi ve yoksul halkın oy kullanabilmek için merkeze (Roma'ya) gelmekte yaşadığı güçlük olmuştur. Bu mesafe aynı zamanda eyaletlerin kontrol edilmesini güç hale getirmiş, eyalet valilerinin düzensiz ve denetlenemez harcamaları mali yapının yıkımına yol açmıştır. Roma'nın tek sorunu idari ve mali yapının tahrip olması değil, aynı zamanda büyüyen geniş ve işsiz nüfusu ve bu nüfusun yarattığı çözümlenemez ekonomik sorunlar da olmuştur. Büyük savaş seferlerine insan kaynağının sağlanabilmesi için duyulan ihtiyaç küçük çiftliklerin sonunu getirmiş, seferler sonucunda kazanılan topraklar adil şekilde dağıtılmadığından topraksız/mülsüz kalan kitle için tek geçim kaynağı büyük tarım arazilerini elinde bulunduran kişilerin kölesi olmak olmuştur. Savaşın ve köleciliğin yarattığı geniş bir proletarya oluşmuştur. Bu nedenle bundan sonraki bütün savaş seferlerine insan kaynağı ancak toprak ve ganimet vaadiyle sağlanabilmiştir. Seferlerin bitiminde bu vaatlerin gerçekleştirilmesi ve savaşan nüfusun geleceğinin garantisi savaşların muzafferî muhteris komutanların eline geçmiştir. Cicero'nun Cumhuriyeti kurtarmak için tasarladığı ideal devlet ve yasa tartışmaları bu sorunların hiçbirisini ele almamıştır. Döneminin ekonomik buhranını çözümlenemeyen Cicero, çareyi *mos maiorum*, yani Roma geleneklerini canlandırmada ve hatırlatmada bulmuştur. Cicero'nun halk tribünlerinin yetkisine dokunmayarak sınıflar arasında uyumu önemser halinin, Roma dinine olan göndermeleri ve bu doğrultuda görev gören *Augur* magistralarının yetkisinin artırılmasını önemsemesinin sebebi bu olsa gerekir. Bkz. Powell – Rudd, "Introduction", Cicero, *The Republic and The Laws*, s. xxv-xxvi; Matthew Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, USA, 2002.; Cicero, *Yasalar Üstüne*, s. 69-72, [*De Legibus*, 3. 6-12]; Çağatay

dile getirir ve felsefenin görevinin insanın bu yasaları bilmesini sağlamak olduğunu savunur.¹⁷⁵ Cicero *De Legibus*'u da diyalog usulüyle kaleme almıştır. Eserde diyalogun tarafları Cicero'nun kendisi, kardeşi Quintus ve mektup arkadaşı Atticus'tur. Diyalog ise Cicero'nun doğduğu şehir Arpinum'da geçmektedir. *De Legibus*'un birinci ve ikinci kitapları doğrudan doğruya *Ius Naturale* ile, yani doğal yasa/tabii hukuk sorunuyla ilgilenir. Bu nedenlerle bizim için önemli olan *De Legibus*'un ilk iki kitabıdır. Cicero, bu eseri ile politika karşısında Stoacı tutumunu daha belirgin hale getirir. Nitekim Platon, hocası Sokrates'in idam edilmesinden sonra politikaya küsmüş ve felsefeyi bir teselli olarak görmüştür. Siyasi kariyeri çekişmelerden ve şiddetten uzak olmayan Cicero, felsefeyi bir inziva alanı olarak görür; ancak bu inzivanın da, en az politikanın kendisi kadar devlete yararlı olduğu yönündeki Stoacı görüşü benimser. *De Legibus*, aynı zamanda Cicero'nun benimsediği bu Stoacı görüşün en belirgin haliyle bizlere anlatıldığı eserdir. Cicero'ya göre felsefe, politika tehlikeli bir hale dönüştüğünde ve iç kargaşa başlayıp devletin selameti tehlikeye girdiğinde kişiye yönelik aydınlatıcı değerinin dışında, aynı zamanda bir kamu hizmeti değerini taşımaktadır.¹⁷⁶ Bu görüş önceki başlıklar altında belirttiğimiz erken dönem Stoacı perspektife oldukça paraleldir.

De Legibus da *De Republica* ile aynı dönemlerde, İ. Ö. 50'li yılların sonlarına doğru yazılmaya başlanmıştır. Cicero, İ. Ö. 51 yılında Cilicia'ya vali olarak gönderildiğinde eserin yazılmasına ara verilmiştir. Sonraki yıllarda ise eserin yazılmasına devam edilip edilmediğine dair elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır. Romalı dilbilimci ve yeni-Platoncu Ambrosius Theodosius Macrobius (395-423), "*Saturnalia*" adlı kitabında *De Legibus*'un beşinci kitabından bahseder. Bu nedenle *De Legibus*'un en az iki kitabının kayıp olduğunu

Akşit, "Tanrılarla Barış İçinde Yaşamak: Roma Cumhuriyet Döneminde Senatus ve Rahip Kurulları", Romalılar II, Doğu Batı Dergisi, Ankara, 2009, S: 50, s. 51-63, s. 51-52-53-58-62.

¹⁷⁵ Clayton, "Cicero (106 – 43 B.C.E)" Internet Encyclopedia of Philosophy, URL=<https://www.iep.utm.edu/cicero/> (son erişim tarihi: 16.08.2019, 17:14).

¹⁷⁶ Lane, "Ancient Political Philosophy", URL=<https://plato.stanford.edu/archives/win2018/entries/ancient-political/> son erişim tarihi: 05.05.2019).

söyleyebiliriz.¹⁷⁷ Ancak belirttiğimiz gibi tezimizde Cicero'nun birinci ve ikinci kitaplarına odaklanacağız. Bereket ki, kitabın bu kısımları tutarlı bir anlam çıkarmaya izin vermektedir. Cicero, *De Republica*'da vermiş olduğu Stoacı devlet tanımına *De Legibus*'ta yasanın haddizatında kozmosun bir parçası olduğunu, yani doğru akıl (*recta ratio*) ile aynı şey olduğu savını ekler. İnsanlar ve tanrılar birlikte bu aklın (*recta ratio*) taşıyıcısı olduklarından aynı zamanda evrenin ve kozmosun birer yurttaşlarıdır. Bu bakımdan 1. Kitapta izah edilen ve savunulan bütün fikirlerin Stoa felsefesinin kozmopolitan/evrensel kent doktrininin hareketle geliştirildiğini söyleyebiliriz. Cicero'ya göre beşerî hukuk kaynaklı pozitif hukukun *vera lex* olduğu ileri sürülecekse, bu hukukun doğal hukukla, bir başka deyişle evrenin kurallarında görünür hal kazanan aklın ilkeleri ile uyum içerisinde olduğunun ispat edilmesi gerekir. Lactantius'un Cicero'nun doğal hukuk tanımını Hristiyan öğretiye taşıdığına şahit olmuştuk. Aziz Thomas Aquinas'ın (1225-1274) *Summa Theologica*'sında yer alan hukukun analizine* dair bölümlerde de Cicero görüşlerinin önemli rolünün olduğuna tanıklık ederiz.¹⁷⁸ Bunun beraberinde ikinci bölümde ele alacağımız Hugo Grotius'un doğal hukuk öğretisinin de Cicero'dan ve onun tanıttığı Stoacıların görüşlerinden hareketle meydana getirildiğini göreceğiz. Şu hâlde, Cicero'nun Stoa ile Hristiyan doktrini ve modern tabii hukuk düşüncesi

¹⁷⁷ Powell – Rudd, “Introduction”, Cicero, *The Republic and The Laws*, s. xxiii. Ayrıca bkz. “... et Cicero in quinto de Legibus ...” (*Saturnalia*, 6.4.8) Latince metin için URL= (http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Macrobius/Saturnalia/6*.html).

* Thomas Aquinas'ın doğal yasanın insan doğasıyla olan ilişkisi görüşleri Cicero'nun savunduğu tezlerle yakın durmaktadır. Aquinas dört tür yasanın olduğunu düşünür. Bu yasalar, ezeli ve ebedi olan sonsuz yasa, doğal yasa, bu yasanın görünmez ilkelerinden türeyen ve insan aklının pratiğe yönelik ürünü olan beşerî yasa ve son olarak insanın aklıyla katılmasının mümkün olmadığı ilahi yasadandır. Aquinas'a göre doğal yasanın kuralları ile insanın doğal eğilimleri uyumludur. Aquinas da Stoacılar gibi insanın öncelikle kendi doğasını korumaya yöneldiğinden bahseder. İnsanın doğasında bulunan bu eğilim doğa tarafından da korunmaktadır. İnsan akıllı bir varlık olduğundan dolayı iyiye doğru yönelim sahibidir. Aquinas, bu eğilimin yalnızca insana mahsus olduğunu savunur. Aquinas da Stoacıların savunduğu gibi insanın toplum halinde yaşamak için doğal bir eğiliminin olduğu ve bu eğilimle ilgili bütün eylemlerin iyi olduğu kanaatindedir. Thomas Aquinas, Cicero'nun adaletin temelinin doğada bulunduğu, bazı şeylerin de insanlara sağladığı yarar neticesinde adil sıfatını kazandığı ve doğaya uygun hale geldiği görüşünü aktarır. Aquinas, Cicero'ya yaptığı gönderme ile adetler gereğince yerine getirilen uygulamanın da doğal yasaya uygun hale gelebileceğini, bazı insan adetlerine karşı duyulan korku ve hürmetin, bu adetlerin de doğadan kaynaklandığı sonucunu tasdik etmekte olduğunu ileri sürer. Bkz. Aquinas, *Political Writings*, ed. R. W. Dyson, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s. 83-93; Tunçay, *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi: Eski ve Orta Çağlar*, s. 454-455.

¹⁷⁸ Zetzel, “Introduction”, Cicero, *On the Commonwealth and On the Laws*, s. xxii-xxiv.

arasında köprü vazifesi görmesini sağlayan doğal hukuk görüşlerine bakmamız gerekir.

De Legibus, *De Republica* gibi bir önsöze sahip değildir. Bu sebeple diyalogun ne vesileyle başladığını ve diyalogun taraflarınca hangi konunun ele alınacağını birinci kitabın 1-15 kısımları arasında Atticus – Marcus (Cicero’nun kendisi) – Quintus üçgeninde geçen konuşmadan anlarız. Quintus ve Atticus tarafından Marcus’a neden bir tarih kitabı kaleme almadığı sorulur ve Yunanlılar karşısında Roma yazınında en büyük eksikliğin tarih alanında olduğu söylenir. Quintus ve Atticus’a göre bu işi yapabilecek tek isim Cicero’dur. Cicero ise tarih kitabı yazma işine girişmenin geniş bir vakit gerektireceği ve halihazırda çalışmakta olduğu işlerini yarım bırakarak başka bir işe geçmenin zihnini dağıtacağı fikrindedir. Bunun üzerine Atticus, Cicero’ya (metinde Marcus) *ius civile*’yi neden anlatmadığını ve başkalarından daha anlaşılır şekilde neden ele alarak yazmadığını sorar. Marcus bunun uzun bir diyalogu gerektireceğini söyler ve diyalogun diğer taraflarının rızası üzerine sözlerine başlar. Cicero’ya göre devletlerin içerisinde *ius civile* konusunda açıklamada bulunan birçok yasa yorumcusu vardır. Ona göre *ius civile* halk için ne kadar önemli ve değerliyse, onunla ilgilemeyi meslek edinmiş yargı insanları için o kadar yüzeysel ve önemsiz detaylarla doludur. Cicero, *ius civile* konusuyla meşgul olan kişilerin evrensel hukukun (*uniuersi iuris*)¹⁷⁹ bilgisinden mahrum olmasalar da *ius civile* dedikleri şeyi, sadece halkın pratik faydasına sunacak kadar çalışmakla yetindikleri fikrindedir. Metnin konuşmacısı Marcus’a göre bu durum halk nezdinde faydalı ve gerekli olsa da hukuk bilgisi bakımından bir noksanlığı ifade etmektedir.¹⁸⁰ Cicero, kendisinden *ius civile* hakkında konuşmasını isteyen Atticus’a cevaben ‘‘*Dolayısıyla, nereye çağırıyorsun beni ya da neye teşvik ediyorsun? Damların ya da duvarların hukuku üzerine risaleler mi yazayım? Stipulatio’ların ya da mahkeme kararlarının ilkelerini mi listeleyeyim?*’’ [1.14] şeklinde cevap vererek komşular ve bitişik araziler arasında doğan ihtilaflara dair

¹⁷⁹<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:latinLit:phi0474-phi044.perseus-lat1:1.14>, (son erişim tarihi: 15.08.2019, 23:53).

¹⁸⁰ Cicero, Yasalar Üzerine, s. 1-8.

konuşamayacağını ve bu konularda birçokları tarafından özenle risalelerin yazıldığını belirterek kendisinin ele alacağı konuların daha değerli olduğunu ifade eder. Atticus'un Marcus'a verdiği cevap ise onun (Cicero) nasıl en iyi devlet sistemi üzerine yazmışsa (*De Republica*), yasalar üzerine de aynı mantığı izlemesi gerektiği olur. Hatta Atticus, Cicero'nun hayranlık duyduğu filozof olan Platon'un yasaları ele aldığı mükemmellikte arkadaşı Cicero'nun da (metinde Marcus) bu konuyu tartışabileceğini belirtir [1.15].¹⁸¹

Cicero'ya göre *ius civile*, bir toplumun bireyleri arasında doğan ya da doğabilecek ihtilaflarına yönelik pratik çözümleri barındıran bir hukuk alanıdır. Bu hukuk sadece Romalıları ilgilendirdiği gibi, başka halkların da kendi içlerinde oluşturmuş olduğu hukuk vardır. Ne var ki, *ius civile* hiçbir zaman hukukun tamamını kapsayamayacak ve hukukun kaynağına ilişkin bilgi veremeyecektir. Bu nedenle Cicero'da hukuku felsefi ve kuramsal bir temele oturtma kaygısının olduğunu; yasalara (*leges*), *praetor* hükümlerine halk kararlarına (*plebiscitum*), *Senatus* görüşlerine (*Senatus consulta*), imparator kararnamelerine ve hukukçuların tefsirlerine* yönelmiş çalışmalardan önce felsefi soruşturmaya ve muhakemeye daha fazla önemin verildiğini söyleyebiliriz. Ona göre *ius civile* çalışmalarından daha değerli ve önemli olan çalışma, *ius civile*'nin bir parçası olduğu ama asla bütünü temsil edemeyeceği doğada bulunan ve insan aklıyla bilinebilecek gerçek yasayı/doğal hukuku, Cicero'nun diğer kullanışıyla evrensel hukuku (*uniuersi iuris*) araştırmaya ve onun altında yatan tüm nedeni (*tota causa*) keşfetmeye yönelmiş çalışmadır. Cicero'ya göre yasaların ve hukukun kaynağına erişmenin yolu doğanın insana bahşetmiş olduğu anlama yetisinin ve insanın bu yetiyi geliştirip tamamlama amacıyla doğduğunun bilinmesiyle mümkündür. İnsan kendisine verilen bu armağanı keşfedip geliştirdikçe tanrılarla olan bağı ve insanların kendi aralarında var olan doğal birlikteliğin nedenini anlayabilecektir. Bu nedenlerle insan, yasanın ve hukukun kaynağını araştırmaya başlamadan önce

¹⁸¹ Cicero, Yasalar Üzerine, s. 9.

* *Ius civile*'yi oluşturan hukuk kaynaklarına örnek olması için verilmiştir. Bir normlar hiyerarşisine göre sayıldığı veya sıralandığı düşünülmemelidir.

kendisini ve tanrıları bilmelidir. [1.16, 17]. Elizabeth Asmis'e göre Cicero, *De Legibus*'un 1.16 kısmında yasaların ve hukukun kaynağına (*fons legum et iuris*) erişebilmek için belirlediği sorularla etik anlayışını beş meseleye ayırmıştır. Bu beş mesele Cicero'ya göre, doğanın insanlara vermiş olduğu armağanın bilinmesi, insan zihninin en iyi unsurları düşünmede ne kadar büyük bir güce sahip olduğu, insanın gerçek neliği, insanların tanrılarla kurduğu bağın ve insanlar arasındaki doğal birlikteliğin ne anlamlara geldiğinin bilinmesinden oluşmaktadır. Cicero'nun Yunanca'da *nomoi* sözcüğünün karşılığında kullandığı *leges*'in ve *ius civile*'yi de kapsayan ve bir bütünün yasası olarak bahsettiği *universum ius*'un kaynağına erişilebilmek için bu meselelerin açıklığa kavuşması gerekmektedir [1. 16].¹⁸²

Cicero'nun hukuk ve yasa arasında açık bir ayırım yaptığı çok nettir. O, hukukun kaynağını araştırmaya girişmeden önce yasa sözcüğünü etimolojik açıdan ele alır. Onun ileri sürdüğüne göre yasa, Yunanca'da “dağıtma” (*nomos* sözcüğü *nemein* fiilinden) sözcüğünden gelmekteyken, Latince'de ise seçmek (*lex* sözcüğü *legere* fiilinden)¹⁸³ sözcüğünden türetilmiştir. Cicero'ya göre etimolojik açılardan bakıldığında Yunanlılar yasanın özünün eşitliğe, Romalılar ise seçime dayandığı fikrindedir. Cicero'ya göre en nihayetinde iki sözcük de yasanın karakterini ortaya koymaktadır. Zira yasa, doğru olanı yapmayı buyuran ve yanlış davranışı yasaklayan niteliğe sahiptir. Doğru ve yanlış ayrımları ise insan zihni tarafından yadırganmaksızın onay gören nitelendirmelerdir. Bu nedenlerle yasa, doğada bulunan en üst akıldır, doğanın gücüdür ve netice itibarıyla insan zihninin ve sağduyusunun bizatihi kendisidir. Cicero'ya göre hukukun ortaya konabilmesi için onun sadece bir kısmını meydana getiren yazılı yasaların ortaya çıkışından ve bütün devletlerin kuruluşundan çok önceye giden en yüce yasanın (*summa lege*) başlangıç noktası olarak belirlenmesi ve en yüce yasanın araştırılması gerekmektedir [1.18, 19].¹⁸⁴ Elizabeth Asmis, Cicero'nun yasa sözcüğünü etimolojik olarak ele aldıktan

¹⁸² Elizabeth Asmis, “Cicero on Natural Law and the Laws of the State”, *Classical Antiquity*, vol. 27, no. 1, April 2008, pp.1-33, s. 5. <http://www.jstor.org/stable/10.1525/ca.2008.27.1.1> (son erişim tarihi: 24.08.2019 20:55); Cicero, *Yasalar Üzerine*, s. 10-11.

¹⁸³ Cicero, *On the Commonwealth and On the Laws*, s. 112, dp. 24; Cicero, *Yasalar Üzerine*, s. 11, dp. 30.

¹⁸⁴ Cicero, *Yasalar Üzerine*, s. 11-12.

sonra onun ulaştığı hukuk tanımını Stoacı yapan üç özelliğin belirdiğini ifade eder. Cicero'ya göre yasa, doğanın gücü (*naturae vis*) ve bilge olan kişinin aklı ve zihnidir. Cicero'nun yasaya atfettiği üçüncü özellik ise onun haklı/doğru (*ius*) ile haksız/yanlış (*iniuria*) arasında ayırım yapan bir ölçü ve standart görevi görmesidir. Cicero için *lex* (yasa), *ius*'un (adil olanın) ölçütüdür. Böylece *lex* ile *ius*, yasa ile hukuk arasında ayırım yapılmış olur. Asmis'e göre Cicero, bu tanımını Stoacı Khrysippos'a borçludur. Khrysippos da yasayı (*nomos*), adil (*dikaia*) olan ile adil olmayan (*adika*) arasındaki ayırım şeklinde değerlendirmiştir. Gene Cicero, *De Officiis*'te Khrysippos'tan yaptığı alıntıda *dikaia* kelimesinin karşılığında *ius* kelimesini, *iniuria* kelimesinin karşısında da *adika* kelimesini kullanarak tercüme yapmıştır [De. Off. 3. 42].¹⁸⁵

Metinde Marcus adıyla konuşan Cicero'dan hukukun kökeni için kaynağa (*stirpem*) inmesi istenir. Bunun üzerine Cicero, *De Republica*'da Scipio tarafından altı kitap boyunca anlatılan ve idealize edilen devlet sistemlerinin (Roma) korunması ve yasaların da bu devlet türüne uygun hale getirilmesi gerektiğini belirterek, her yazılı yasaya kutsiyet atfedilmemesi gerektiğini, konuşma boyunca kılavuzları olacak “doğanın”, aynı zamanda hukukun kaynağının aranacağı yer olduğunu söyler [1.20]. Cicero'nun doğayı kılavuz belirlemesi diyalogun bütün taraflarınca onay görür ve kardeşi Quintus'un görüşünü bildiğinden ona sorma ihtiyacı duymadan Epikourosçu eğilimleri olduğunu bildiği¹⁸⁶ Atticus'a hitaben “onun bütün doğanın ölümsüz tanrıların (*deorum immortalium*) gücü ve aklı tarafından veya daha iyi ifade ettiğini düşündüğü başka bir şey tarafından yönetildiğini onaylayıp onaylamadığını?” sorar. Cicero'nun bunu sormadaki amacı, Atticus tanrıların varlığına ve onların dünyevi yaşama müdahalesine inanmadığı takdirde, öncelikle bunları ispat ederek hukukun kaynağını soruşturmaya başlamaktır. Ancak Atticus, “bizim okul” olarak nitelendirdiği Epikourosçu ekolü kastederek, bu okulun mensuplarının kendisini duymayacağını belirtir ve Cicero'nun sorduğu inancı

¹⁸⁵ Asmis, “Cicero on Natural Law and the Laws of the State”, s. 7 ve dp. 18; Cicero, *Yükümlülükler Üzerine*, s. 127.

¹⁸⁶ Cicero, *On the Commonwealth and On the Laws*, s. 112, dp. 25; Cicero, *Yasalar Üzerine*, s. 13, dp. 31.

kabul ettiğini beyan eder [1.21]. Cicero, hukukun kaynağı için başlattığı soruşturmayı doğanın rehberliğinde ilerletecektir. Onun öncelikle başvurduğu tanım insan üzerinedir. Gerçekten de insana dair yapmış olduğu vasıflandırma bir doğal hukuk öğretisinin başvurmaktan başka çaresi olmadığı ilk tanımdır. Cicero'ya göre, “*Öngörü sahibi olan, keskin zekalı, çok yönlü, zeki, hatırlayabilen, akıl ve yargı gücü olan insan dediğimiz canlı en yüce tanrı tarafından seçkin bir statüde yaratılmıştır; tüm canlı türleri ve çeşitleri içinde sadece insan akıl ve düşünce taşır, diğer her şey bunlardan yoksundur*” [1.22]. Cicero bu tanımında diyalogun diğer kısımlarından farklı olarak tek tanrıdan bahseder (“*en yüce tanrı*”, *supremo deo*”). Daha önce doğayı ve evreni idare eden tanrılardan bahseden Cicero'nun burada yüce bir tanrıdan bahsetmesi belki de, onun da Zeus veya Jüpiter gibi en yüce tanrı, tanrıların da en üstünde yer alan bir tanrının var olduğu idealini taşıdığını göstermektedir. Neal Wood'a göre Cicero'nun, aynı anda hem tanrıdan hem de tanrılardan bahsetmesi bir çelişki olarak görülmemelidir. Stoacılar çoğu zaman Yunanlıların ve Romalıların tanrılarını alegorik olarak kullandıklarından, aslında tanrı olarak zikredilen varlıkların en yüce ve tek olan Tanrı'nın farklı tezahürleri olduğu kabul edilmelidir.¹⁸⁷ Cicero *De Legibus*'ta dile getirdiği insan tanımıyla birlikte onu diğer canlılardan daha üst ve kutsal bir konuma taşımıştır. Ancak, Cicero'ya göre insanın taşımakta olduğu akıl sadece ona mahsus bir ayrıcalık değildir. Bütün gökyüzünde ve yeryüzünde kusursuz şekilde var olan ve bilgelik adını taşıyan akıldan daha kutsal bir şey yoktur [1.22]. Cicero'ya göre akıldan daha kutsal ve yüce bir şey olmadığından tanrıların da bu aklın taşıyıcısı olmaları gerekir ve aklın hem tanrıda (*in deo*) hem de insanda ortak olması nedeniyle insanın tanrıyla temel bir akıl birlikteliği içinde olduğu görülebilecektir [1.23].¹⁸⁸ Nitekim Cicero'nun hukukun temelini doğada aramaya yönelmesi onu Khryssippos'un çizgisinde ilerlediğini göstermektedir. Plutarkhos'un aktardığına göre Khryssippos, Zeus'tan ve müşterek tabiattan başka adaletin kaynağı ve yaratıcısı olan bir başka varlığın olamayacağını savunmaktadır. Bu nedenlerle

¹⁸⁷ Wood, Cicero's Social and Political Thought, s. 71.

¹⁸⁸ Cicero, Yasalar Üzerine, s. 13.

Cicero'nun hukukun kaynağını doğada araması onu Stoacı çizgide tutan en önemli temalardandır.¹⁸⁹

Stoacı Kleantes'in insanlarda yer alan tanrı inancını nasıl ele aldığını Cicero'nun *De Natura Deorum*'undan hareketle Roma'da görüldüğü kayıtlara geçen yalancı Güneş hadisesini aktarırken daha önce ifade etmiştik. Cicero, aynı kitabında Stoacı olduğunu bildiğimiz bir başka filozof Khrysippos'un da tanrıya dair fikirlerini aktarmaktadır. Cicero'ya göre Khrysippos büyük bir dehaya sahiptir. Ancak, o, tanrıya dair fikirlerini kendi başına keşfetmemiş, bütün bilgeliğini doğadan elde etmiştir. Cicero'nun Khrysippos'una göre doğada, insan zihninin ve gücünün yapamayacağı şeyler varsa, bunları yapabilen insandan daha üstün bir varlığın kesinlikle olması gerekmektedir. Khrysippos'a göre gök cisimlerini ve kozmosun sonsuz düzeni içerisinde yer alan bütün varlıkları insanın meydana getirebilmiş olması imkansızdır. Bu halde tüm bu varlıklar insandan daha yüce, ondan daha kudretli bir varlık tarafından meydana getirilmiştir. O halde bu varlık tanrıdan başkası değildir. Khrysippos, “*Tanrılar yoksa, doğada insandan daha üstün ne olabilir ki?*” [*De Natura Deorum*, 2.16] sorusunu sorarak insanı tanrı dışındaki bütün varlıkların üstüne yerleştirir ve bir hiyerarşi inşa etmiş olur. Khrysippos nezdinde insanın bu derece yüce olmasının sebebi onun akıl sahibi olmasıdır. Çünkü insan dışında başka hiçbir varlık akıl sahibi değildir. Fakat bu durumda da insanın göksel cisimleri ve bütün varlığı yaratmış olduğu gibi bir kibir söz konusu olur. Bu nedenlerle Khrysippos, insandan daha üstün bir varlığın, yani tanrının varlığının kabul edilmesini zorunlu görür.¹⁹⁰ Cicero'nun insan ve tanrı ilişkini kurarken Stoacı görüşlerden hareket ettiği açıktır. Doğru aklın (*recta ratio*) hem insanlarda ve hem de tanrılarda bulunması, doğru aklın da yasa olması nedenleriyle insanlarla tanrılar arasında bir yasa birlikteliği vardır ve bütün dünya insanlarla tanrıların birlikte yaşadığı ortak bir devlet olarak düşünülmelidir (*mundus una ciuitas communis deorum atque hominum*). Cicero'ya göre devletlerde statü, nasıl aile bağlarına göre belirleniyorsa, aynı şekilde nesnelerin doğasında (*rerum natura*)

¹⁸⁹ Asmis, “Cicero on Natural Law and the Laws of the State”, s. 8.

¹⁹⁰ Cicero, Tanrıların Doğası, s. 181.

insanlar, tanrıların yakını ve onların soyundan gelen canlılar olarak değerlendirilmeyi hak edecek ölçüde ihtişamlı ve seçkin varlıklardır [1.23].¹⁹¹ Bu sayede insanların yeryüzündeki hiyerarşik konumu diğer canlıların üzerinde yer almaktadır.

Cicero'nun insanlarla tanrılar arasında kurmuş olduğu yakınlık ilişkisine bir örneği de gene *De Natura Deorum*'un Stoacılığın incelendiği ikinci kitabında buluruz. Stoacılara göre insan, akli sayesinde gökyüzüne dahi nüfuz etmeyi başarmıştır. Bu sayede yıldızların ve diğer gök cisimlerinin yörüngelerini tespit etmiş, Ayın ve Güneşin tutulmalarını önceden söylemiş; en önemlisi, günü, ayı ve yılı hesap edebilmiştir. Stoacılar için göksel olayları gözlemlemek insanı tanrı bilgisine ulaştırır. Akli sayesinde tanrı bilgisine ulaşan insan da adalet ve diğer erdemleri öğrenir. İnsanın öğrendiği erdemler tanrıların sahip olduğu erdemlerle aynıdır. İnsanlar bu erdemleri benimseyerek tanrılar gibi yaşamış ve onlara benzer hale gelmiştir. Bu nedenlerle de insan doğası, diğer canlıların doğasının kat be kat üstünde yer almaktadır. Stoacılar için hiçbir şey hikmetsiz olmadığı gibi bir rastlantının sonucu da değildir. İnsana böyle bir zihin ve aklın verilmiş olması gerçekten bir iradenin sonucudur [*De Natura Deorum*, 2.153].* O halde evrende insanların işine yarayan her şeyin insanların faydası için yaratıldığını söylemek de mümkündür. Cicero'nun dediğine ve verdiği örneğe göre, nasıl Atina'nın

¹⁹¹ Cicero, Yasalar Üzerine, s. 14.

* İ. S. 50 – 135 yılları arasında yaşamış ve Stoacı yaşam biçimini benimsemiş, aynı zamanda köle statüsünde hayatını sürdürmüş olan Yunan filozof Epiktetos, Söylevlerinde benzer görüşleri dile getirmektedir. Epiktetos da kendinden önce yaşamış Stoacıların ve Cicero'nun söylediği gibi insanın bir amaç uğruna yaratıldığını söyler. Bu amaç sayesinde insan diğer canlılardan akli ve bilgisi ışığında farklılığını kanıtlamış olur. İnsanın yaratılma amacını bilmesi ve Tanrının eserlerini izlemesi doğayla uyumlu yaşamak bilgisini de insana verecektir. Epiktetos'un da diğer Stoacı düşünürler gibi doğayla uyum içerisinde yaşamak ilkesini benimsediğini ve bu ilkenin insana erdemli olan davranışları öğrettiğini savunduğunu görürüz. Bir dönem Roma'da da yaşamış Epiktetos, Roma Stoacılığının önemli isimlerindendir. "*Tanrı insanı yeryüzüne onu ve eserlerini görsün diye gönderdi. Bunun yanında, sadece görmesi için değil aynı zamanda anlamlandırması için gönderdi. Bu nedenle insan için akıldan yoksun hayvanın başladığı ve bitirdiği yerde başlamak ve bitirmek utanç vericidir, onun başlaması gereken yer doğanın bizim için belirlediği sınıra kadar uzanır. Bu sınır ise düşünmek ve anlamak, doğayla uyumlu olmak üzerine tamamlanır. Bu sınıra ulaşmadan ölmeye özen gösterin.*" Bkz. Epiktetos, Söylevler, çev. Birdal Akar, Divan Kitap, İstanbul, 2013, s. 37. Ayrıca Stoacıların ve Epiktetos'un sıkça dile getirdiği kendilik kaygısı ve insanın kendisini bilmesi meseleleri için bkz. Foucault, Öznenin Yorumbilgisi, s. 25-38-168.

Atinalılar, Sparta'nın da Spartalılar için kurulduğunu düşünüyorsak evrenin de insanlar ve tanrılar için kurulduğunu söylememiz; evrende verili olan her şeyin insanların ve tanrıların kullanımı için yaratıldığını iddia etmemiz mümkündür. Zira şu koca evrende sadece insanın ve tanrıların akıllı vardır. Bu akıl sayesinde gerçek yasanın özü ve mahiyeti anlaşılır. Adalet ve yasa doğrultusunda yaşayan insanların ve tanrıların aynı evin içerisinde veya aynı kentin yurttaşları olduğunu söylemek mümkündür [*De Natura Deorum*, 2.154].¹⁹²

Doğanın rehberliğinde insanlarla tanrıların bağı kuran Cicero, yasanın evrenselliğini anlatmadan önce bütün insanların birbirine benzer yaratıldığını ve aynı doğaya sahip olduğunu iddia eder. Cicero'ya göre kendisinin vermiş olduğu insan tanımı [1.22] herkes için geçerli olmalıdır. İnsan, kendisine armağan olarak verilmiş akıl sayesinde hayvanlardan farklı olduğunu anlar, onun sayesinde tartışabildiğini, öğrenebildiğini fark eder. Bu nedenlerle akıl, bütün insan soyu için ortak bir hediyedir. Onun ışığında erdeme ulaşılacaktır [1.29].¹⁹³ Cicero insan ve hayvan farklılığı meselesini *De Officiis*'te de ele almıştır. Ona göre doğa bütün canlılara her şeyden önce kendini koruma içgüdüğü vermiştir. Bu noktada Stoacıların geliştirdiği *oikeiōsis* kavramını hatırlamak gerekir. İster insan ister hayvan olsun bütün canlıların temel yönelimi yaşamını ve bedenini muhafaza etmektir. Bu benzerliğe rağmen insan ve hayvan arasında farklar yok değildir. Hayvanlar güdülerinin yoğunluğuna göre hareket ederken, insanlar aklın ışığında yaşarlar. Hayvanda sadece şimdiki zamanın bilinci varken, insanlarda geçmiş ve gelecek bilinci mevcuttur. İnsanlar dilleri olması (*oratio*) ve aynı doğalara sahip olması sebebiyle birbirlerine bağlıdır ve birlikte yaşamaya doğal olarak eğilimli doğarlar. Bu nedenle insanlar güdülerıyla hareket eden bir canlı değil, sevgiyle hareket eden canlılardır [*De Officiis*, 1. 11, 12].¹⁹⁴ Şayet hukuk, içerdiği buyruk ve yasaklarla evrensel yasaya uygun olacaksa insana verilmiş olan doğru aklın ilkelerine uygun olmak zorundadır. Zira doğa tarafından kendisine akıl verilen

¹⁹² Cicero, Tanrıların Doğası, s. 323-324.

¹⁹³ Cicero, Yasalar Üzerine, s. 16.

¹⁹⁴ Cicero, Yükümlülükler Üzerine, s. 7-8.

insana aynı zamanda doğru akıl da verilmiştir. Cicero'ya göre hukukun evrenselliği ancak doğru akıl ile ortaya çıkacaktır. Doğru aklın sahibi bütün insanlar, bir anlamda aynı hukukun şemsiyesi altındadırlar. [1.33]^{195*}

Cicero'ya göre yasalar sağladıkları faydalara göre değerlendirilemezler. Doğa hiçbir zaman insanın işlediği günaha gerekçe ve savunma sunmayacaktır. İnsanları haksızlık yapmaktan alıkoyan ceza korkusu değil, doğanın kendisi olmalıdır. Cicero, Epikourosçuları kastederek onların savunduğu, ahlaksızlığın bizatihi kendisinin değil de, ceza görme korkusunun insanları haksızlık ve suç işlemekten alıkoyduğu inancını eleştirir ve bu durumda kimsenin haksız olmayacağı bir düzenin doğacağını bildirir. Bu durumda doğanın buyruklarına aykırı hareket edenler sadece dikkatsiz kişiler olarak değerlendirilmiş olurlar. Şayet insanlar, bir şeyi sadece ahlaken doğru olduğu için yapmayı tercih etmeyip, sağlayacağı faydayı değerlendirerek iyi bir insan olmayı tercih ederlerse bu insanların yalnızca uyanık kişiler olduklarına karar kılınmalıdır [1. 40, 41]. Cicero, toplumların koymuş olduğu bütün yasaların ve kurmuş olduğu her kurumun adil olmadığı yönündeki çekinceyi de hemen belirtir. Örneğin Atina ve Sparta arasında meydana gelen Peloponez Savaşı'ndan (İ. Ö. 404) sonra Atina'da yönetime gelen tiranların yasalarını adil saymak mümkün değildir; hatta tiranlarca konan bu yasalar bütün Atinalılar tarafından memnuniyetle karşılanırsa bile bu yasaları adil olarak

¹⁹⁵ Cicero, Yasalar Üzerine, s. 18.

* Cicero'nun *De Officiis*'te aktardığı insan birlikteliği kavramı özünde Stoacı dünya tasarımına dayanmaktadır. Stoacılığın Roma'da yayılmasında rolü yadsınamayacak olan Cicero'nun, İmparator Nero'nun müşaviri Seneca'yı da doğrudan etkilemiş olması pek muhtemeldir. Seneca *Epistulae Morales*'te, "Bu gördüğün, Tanrı'nın ve insanın dünyasını içine alan evren, bir ve bütündür. Biz büyük bir bedenin organlarıyız. Doğa bizi aynı elementlerden ve aynı amaç için yarattığından, hepimizi akraba yaptı; içimize karşılıklı bir sevgi yerleştirdi, bizi toplumsal varlıklar kıldı. Adaleti, hakkı, hukuku kurdu... Birbirimize sarılalım: bir topluluk içinde doğduk. Bizim toplumumuz taşların oluşturduğu kubbeye benzer, karşılıklı birbirlerine tutunamazlarsa çökecektir; ama bu dayanışma sayesinde çökmez." Bkz. Seneca, Ahlak Mektupları, çev. Türkan Uzel, Jaguar Kitap, 2018, İstanbul, s. 399-400. Seneca da Stoacılar ve Cicero gibi, evrenin insan soyu ve Tanrıyı kapsadığı düşüncesindedir. Ona göre insan, doğası ve aklı sayesinde bütün insanlarla bir akrabalık bağına sahiptir. Akrabalığın meydana getirdiği kurbiyet bağları insanı bir bedenin organları, uzuvları gibi yapar. Aynı amaç için yaratılmış insanların bir beden gibi uyum arz etmesi gerekir. Bu nedenlerle insanın kalbine sevgi duygusu doğa tarafından ekilmiş ve insana toplum halinde yaşamaya yönelik bir yönelim verilmiştir. Bu doğal birlikteliğin devamı için doğa, adaletin ilkelerini de insanlara vermiştir.

vasıflandırmak imkansızdır. Keza *Consul*'lerin ölmesiyle meydana gelen ara dönemlerde (*inter regnum*) *Senatus* tarafından atanan *Dictator*'ların istedikleri bir vatandaşa ceza verebilmesi ve mahkeme hükmü olmaksızın onu idam ettirebilmesi toplum tarafından konulmuş ama adil sayılamayacak yasanın en dehşet verici örneklerindendir.* Cicero, bütün bu yasaların halk tarafından faydalı diye değerlendirilip memnuniyetle karşılanması halinde bile adil olmayacağı kanaatinde. Ona göre insanlar arasında birlikteliği meydana getiren tek bir hukuk vardır; o hukuk da doğru akıldan başkası değildir. Bu yasanın yazılı ya da yazısız olması önemsizdir. Bu yasanın bilincinde ve idrakinde olmayan herkes adaletsiz olarak nitelendirilmeye mahkumdur. Cicero, adaleti toplumların yazılı yasalarına ve müesses kurumlarına uymakla eş tutan Epikourosçuları eleştirirken onların öncelediği fayda prensibinin gene doğanın işleyişi ve kuralı tarafından çökertileceğini savunur. Zira yasaları faydasına göre değerlendiren bir kişi gerçek yasaları reddedip doğanın kurallarına karşı gelirse doğanın düzenini bozmuş olur. Bu durumda da Epikourosçuların fayda üzerine inşa ettiği adalet gene onların benimsediği fayda anlayışı tarafından çökertilmiş olacaktır [1. 42]. Cicero için hukuk, doğa tarafından onaylanmadığı takdirde bütün erdemler anlamını yitirecektir. Doğanın insana vermiş olduğu anlama yetisi ve ruhuna işlediği kavrayış ahlaken doğru olan eylemleri erdem, yanlış olan hareketleri ise kusur olarak insana öğretmiştir [1. 43].¹⁹⁶ Cicero'nun *De Legibus*'ta dile getirmiş olduğu bu tezler daha önce *De Republica*'da Karneadesçi tezlere karşı ileri sürülmüş olan doğal hukuk tezinde yer alan insanın efendisini, öğretmenini içinde taşıdığı ve hakeminin aslında kendisi olduğu fikriyle bütünlük arz eder. Bu bakımdan Cicero'yu doğal hukuk görüşlerinden hareketle döneminin Akademia ve Epikourosçu okullarının karşısına bir Stoacı olarak rahatlıkla yerleştirebiliriz. Ayrıca Cicero'nun Epikourosçuların yararcı tutumuna karşı adaleti esas alan ahlaki doğruculuğuna örnekleri de *De Officiis*'ten sunabiliriz. Oğlu Marcus'a hitaben kaleme aldığı ve ahlaki öğütlerini barındıran *De Officiis*'te Cicero, tek tek her

* Cicero'nun *Consul*'lük görevini gerçekleştirdiği sırada darbe tertibine katılan Catilina ve yandaşlarına savunma hakkı vermediğini hatırlamamız gerekir.

¹⁹⁶ Cicero, *Yasalar Üzerine*, s. 22-23.

bireyin yararı ile toplu olarak herkesin yararının aynı olması gerektiğini söyler. Cicero, Epikourosçuların savunduğu şekliyle bu yararın sadece insanın kendisine çevrilmesi halinde insan birlikteliğinin çözüleceği kanaatindedir. Zira doğa insanlara, kim olursa olsun sadece insan olması gerekçesiyle hemcinsini önemsemesini buyurmuştur. Cicero bu buyruğun bütün insanların menfaatini de müşterek kıldığını belirtir. İnsanlar, kendi yararlarını gözeterek ahlaken doğru olanı yapmaktan ayrılırlarsa doğanın temel ilkelerine karşı gelmiş olurlar. Bu nedenle gerçekten insanların müşterek yararına olan bir şeyin ahlaken doğru olanla da çelişmesi mümkün değildir. Cicero'ya göre Epikourosçuların savunduğu hazlar da ahlaken doğru olanla çelişmeye mahkumdur [*De Off.* 3. 26, 101, 119].¹⁹⁷

De Legibus'un ikinci kitabında ise Cicero, gerçek yasanın, yani doğru akıl olan hukukun altında yer alan diğer hukukları (*leges singulas*) incelemeye başlamadan önce *ius naturale*'nin bir özetini sunar [2. 7-17]. Cicero'nun yasayı tekrar tanımlamaya girişmesinde temel bir kaygısı vardır. Bu kaygı bütün diyalogun temeline yerleştirilen yasanın doğasının ve öneminin ne olduğunun unutulmaması ve her zaman akılda tutulmasına yöneliktir. Nitekim konuşacakları her şeyin ve türetecekleri her hakkın bu kavramın rehberliğinde tartışılması gerekmektedir. Bu nedenle dilin yanlış kullanılmasından kaçınarak bütün yasaların dayanması gereken aklın önemini unutmamak gerekmektedir. Metinde Marcus olarak konuşan Cicero, doğal hukuk görüşünü “en bilge kişiler” olarak nitelendirdiği Stoacıların görüşüne atıf yaparak açıklar. Onun bu bilge kişilerin kavrayışından anladığı ve gördüğü “*Yasa ne insanların zihinlerinde tasarlayarak oluşturduğu ne de halkların kararı olan bir şeydir, aksine genel olarak evreni yönetme ve yasaklama bilgeliğiyle idare eden ebedi bir olgudur. Buna bağlı olarak, ilk ve nihai yasanın her şeyi akılla düzenleyen ya da yasaklayan tanrının zihni olduğunu söylüyorlardı. Bu yüzden tanrıların insan soyuna verdiği yasa haklı olarak övülmüştür. Zira o yönetmeye ve yasaklamaya uygun olan bilgenin akli ve zihnidir*” [2. 8] şeklindedir.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Cicero, Yükümlülükler Üzerine, s. 121-153-161.

¹⁹⁸ Cicero, Yasalar Üzerine, s. 37. Cicero'nun *ius naturale* özetine girişmeden önce kaygısını aktardığı konuşmanın daha anlaşılır bir çevirisi için bkz. Cicero, *The Republic and The Laws*, s. 124.

Cicero'ya göre toplumun koyduğu bir yasa insanları doğruya yöneltip yanlış yapmaktan koruyabilir. Ancak bu, halkların ve devletlerin güçleriyle mümkündür. Bu yasalar tanrının yasasıyla eşit olarak değerlendirilebilecekse de, onları uygulayan güç devletlerin ve halkların var olduğu dönemden daha öncesine gitmeyecektir. Oysa tanrının gücü öncesiz ve sonrasızdır. Örneğin Kral Tarquinius'un yönetiminde tecavüz suçuna ilişkin bir yasa bulunmamaktadır. Oysa Sextus Tarquinius, Tricipitinus'un kızı Lucretia'ya karşı bu dönemde tecavüz eylemi gerçekleştirmiştir. Cicero'ya göre Sextus Tarquinius'un, Lucretia'ya uyguladığı bu şiddet toplum tarafından bir cezaya bağlanmamış dahi olsa kesinlikle ebedi yasaya aykırıdır. Cicero, nesnelerin doğasından meydana gelen ve insanları doğruya yöneltip, yanlış yapmaktan alıkoyan bir akıl olduğundan söz eder (*Erat enim ratio, profecta a rerum natura*). Bu akıl kaleme alındığında, yani toplumlar tarafından yazılı yasalar haline getirildiğinde değil, tanrısal zihinle aynı anda doğarak yasa olmuştur. Cicero'ya göre buyurma ve yasaklama yetkilerinin tamamına sahip olan bu yasa en yüce Jüpiter'in doğru aklıdır (*ratio est recta summi Iouis*). [2. 9, 10].¹⁹⁹

Cicero diğer yasa çeşitlerini incelemeye geçmeden önce son olarak Sokrates metoduyla kardeşi Quintus'a sorular sorar. Bu sorgulamadan çıkan sonuç ise nasıl ki insanları iyileştirmek adına sağaltıcı ilaçlar yerine zehirleri reçete olarak sunan bir hekime hekim denemeyecekse, halkın, zararlı olduğunu ister bilsin ister bilmesin yasa olarak kabul ettiği şeylerin doğru akla uygun olmadığı takdirde yasa olarak kabul edilemeyeceğidir. Yasa haddizatında adil olan ile olmayan arasındaki ayrımın kendisidir.* Nitekim *Senatus*, tek bir satırla önceki yasaları ilga

¹⁹⁹ Cicero, Yasalar Üzerine, s. 37-38.

* Almanya'da ve Avrupa kıtasında Nasyonal Sosyalizmin ve İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı faşist yıkımdan ve insani tahribattan sonra hukuki pozitivizme karşı eleştiri getiren hukuk felsefecilerinden bir tanesi de Gustav Radbruch'tur. Onun 1945 Eylül'ünde "*Fünf Minuten Rechtsphilosophie*" adıyla yayımladığı dilimize Hayrettin Ökçesiz tarafından "Beş Dakika Hukuk Felsefesi" ismiyle tercüme edilen çalışmasına göre, yasanın geçerliliğine ilişkin pozitivist görüş yasalar karşısında halkı çaresiz bıraktığı gibi pek çok zaman hukukçuları da çaresiz bırakmaktadır. Bu nedenle halka yararlı olan her şeyin hukuk olarak ele alınması mümkün değildir. Radbruch da Cicero'nun belirttiği gibi yalnızca hukuk olan şeyin halka yararlı olduğunu belirtmektedir. Hukukun

edebilmektedir. Oysa Cicero'nun ulaşmak istediği yasa tanımı ilga edilemez, öncesiz ve sonrasız yasadır. Cicero'ya göre bu yasadan yoksun olan devlet, hiçbir yerde devlet olarak sayılamayacaktır. Cicero için yasa sözcüğünün yorumlanmasında önem atfedilmesi gereken o yasanın aslında doğru ile yanlış, adil ile adil olmayan arasında ayrım yapabilme gücünün açıkça anlaşılır olup olmadığıdır. [2. 11-14].²⁰⁰

Cicero'nun doğal hukukun ve gerçek yasanın belirlenmesinde pek çok yerde kıstas olarak kullandığı adalet tanımını, onun yazın dünyasına girmesini sağlayan ilk eseri *De Inventione* ile ölümünden hemen önce kaleme aldığı ve olgunluk eseri olarak değerlendirilen *De Officiis* kitabına bakarak görebiliriz. Cicero, ilk eseri olan *De Inventione*'de yüce olanı (*honestum*), bir şeyin bizatihi kendisi için istenir olması şeklinde tanımlar. Yüce olan her şey, aynı zamanda erdem sözcüğü ile de tarif edilebilecektir. Cicero'ya göre erdem, yüce olan her şeyi kavrayan/ihata eden bir kavramdır. Erdemi (*virtus*), yüce olan her şeyin üzerine çatı olarak kuran Cicero, erdemi de akılla (*ratio*) ve doğanın düzeniyle uyumlu zihin yapısı (*animi habitus*) olarak tanımlar. Cicero için insan, erdeme vakıf olarak yüce olanın bilgisine tamamıyla sahip olur. Yüce olan ve erdem çatısı altında bulunan dört unsur vardır. Bunlar bilgelik (*prudentia*), adalet (*iustitia*), cesaret (*fortitudo*) ve ölçülülük (*temperantia*) olarak adlandırılır [*De Inv.* 2. 159]. *De Inventione*'nin yazarına göre adalet (*iustitia*), müşterek bütün yararları koruma altına alırken insana da onurunu (*dignitate*) verir. Adaletin ilkeleri doğadan türer. Gelenek ve örf halini almış olan davranış kurallarının, sağladıkları yararlar nedeniyle adaletin ilkelerinden meydana geldiğini gözlemlemek mümkündür. Gerek adaletin doğrudan prensipleri olsun gerek gelenek ve örf halini almış davranış kuralları olsun, hepsi doğadan

amacının adalet olduğuna inan Radbruch, adalete ve insan haklarına hizmet etmeyen yasanın yasa vasfında olmayacağı ve geçerli de olmayacağını savunur. Bu durumda bir hukuk güvenliği oluşturabilmek için adaletin ölçüsünü akıl ve doğal hukuk olarak belirleyen Radbruch, Cicero'nun vahşice düzenlenmiş ve insanlık birliği ilkesine aykırı şekilde uygulamaları olan mevcut yasaları eleştirirken benimsediği tutumun çok benzerini benimsemiş olur. Bkz. Gustav Radbruch, "Beş Dakikada Hukuk Felsefesi", çev. Hayrettin Ökçesiz, haz. Hayrettin Ökçesiz, Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri, Alkım Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 66-68.

²⁰⁰ Cicero, Yasalar Üzerine, s. 38-39.

kaynaklanmaktadır/neşet etmektedir. Başlangıçta doğada verili olarak bulunan adaletin ilkeleri ilerleyen zamanlarda din inancıyla ve yaptırım korkusuyla desteklenmiş olacaktır [*De Inv.* 2. 161]. Ancak *De Legibus*'ta belirtildiği gibi adaleti ortaya koyan doğal hukukun, dinden ve devletten çok daha önceye gittiği akılda tutulmalıdır. Nitekim Cicero'ya göre doğal hukuk (*Naturae ius*), doğmuş bir fikir değildir. O, içimize yerleştirilmiş bir çeşit tabii yönelim, doğuştan gelen bir histir/sevk-i tabiidir. Doğal hukuk ya da bu hukuka dair doğuştan gelen duyuşumuz din, yükümlülük, intikam ve şükran gibi bütün olguları içine almaktadır [*De Inv.* 2. 161].²⁰¹

Cicero, son eseri olan *De Officiis*'te adaletin meydana getirdiği prensipleri Stoacıların ışığında oğlu Marcus için dört temel noktada toplamıştır. Bu ilkelerin ilki bir başkasının bedenine sebepsiz yere, haksız bir kışkırtma olmaksızın zarar vermemektir. Cicero'nun Stoacılarına göre, doğası gereği hiçbir toprak parçası bir başkasına ait olamayacaktır. Zira doğadaki her şey insanların birlikte kullanımı için yaratılmıştır. Ne var ki, *equites* sınıfından gelen ve çoğunlukla Aristokrasi sınıfının menfaatlerini gözetmiş olan Cicero'nun Stoacıların müşterek mülkiyet fikrinin istisnasını oluşturması pek normaldir. Cicero'ya göre özel mülkiyet insanların buldukları boş bir toprak parçası üzerine yerleşmesi ve orayı uzun süre ellerinde tutması sonucunda veya savaşla ele geçirmesi, takasla elde etmesi ya da yasa sonucunda onun kendilerine verilmesi halinde kazanılacaktır. Bu durumda adaletin yarattığı ikinci temel prensip özel mülkiyete saygı göstermektir. Şayet insanlar, kendilerinin olmayana el uzatır ve göz koyarsa insanlığın birlikteliğini yıkmış olacaktır. Oysa insanların birlikteliği doğanın, doğru aklın bir buyruğudur. Cicero için üçüncü temel prensip taahhütlerimizi, yükümlendiğimiz sözleri yerine getirmektir (*pacta sunt servanda*). Cicero'ya göre adaletin meydana getirdiği sonuncu prensip ise cömertlik ve hayırseverliktir. Ona göre hayırseverlikten ve cömertlikten başka insan doğasına daha uygun bir eylem bulunmamaktadır. Ancak, iyilikseverliği yapmadan önce bu iyiliğin hem cömertliğin ve hayrın yapıldığı

²⁰¹ Cicero, *De Inventione*, *De Optimo Genere Oratorum*, s. 327-329.

kişiyi hem de başkalarına zarar vermediğinden emin olmak gerekmektedir. Cicero'ya göre iyilikseverliğin ölçüsü iyiliği yapacak olan kişinin gücü ve iyiliğin yapılacağı kişinin hak ettiği kadar olmalıdır. Cicero'ya göre bu yaklaşım sadece hayır yapmanın ve iyiliği çoğaltmanın ölçütü değil, aynı zamanda her durum ve şartta başvurulması gereken bir adalet prensibidir [*De. Off.* 1. 15, 20, 23, 42-45].*²⁰²

1.5. Genel Değerlendirme

İsa'dan önce dördüncü yüzyılın ikinci yarısında dünya daha önce şahit olmadığı büyüklükte bir imparatorluğa şahit olmuştur. Helenistik dönem olarak adlandırdığımız dönem II. Philippos'un oğlu Büyük İskender'in sınırlarını genişlettiği ve bütün site devletlerini içerisinde erittiği Makedon İmparatorluğunun hakimiyeti ile meydana gelmiştir. Yunan kültürü bu hakimiyet alanında önce Yunanca konuşan bölgelerde, daha sonra da İmparatorluğun sınırlarının uzandığı bütün topraklarda yayılma imkânı bulmuştur. Birçok site devletinin var olduğu siyasi iklimden sınırları uçsuz bucaksız hal almış bir imparatorluğun hakimiyetine geçiş siyasi düşüncenin de iklimini değiştirmiştir. Bu iklim değişikliğini anlayan ve Helen dünyası içerisinde gelişme ve yayılma imkânı bulan Stoa felsefesi, sitelere kapanmış ve dünyayı yurttaş-barbar ikileminde tahayyül eden Yunan düşüncesinin sınırlarını aşmıştır. Stoacılar için yeryüzünün tamamı tek bir kentten ibaretken,

* Cicero'nun oğlu Marcus için yazdığı adaletten doğan temel dört prensibin onun siyasi ve sosyal düşüncesini en net şekliyle ortaya koyduğu kanaatindeyim. Gracchus reformlarının yarattığı şiddet ortamında büyüyen, iç savaş döneminde yaşanan, büyük köle isyanlarının Roma'yı sürekli sarstığı ve tedirginliğin hâkim olduğu bir iklimde yaşayan Cicero, Cumhuriyet'i ve hâkim zümrenin mülkiyetini koruyabilmek için Stoanın savunduğu müşterek mülkiyet düşüncesinden de sapma gösterir. Aynı zamanda iyiliğin ölçüsünü belirleyen Cicero'nun amacı toprak reformcularını, ücretsiz buğday dağıtan *Consul*'leri eleştirmektir. Nitekim Cicero, *De Legibus*'ta iyiliğin ve hayrın ölçütünü iyilik sahibinin kapasitesi ve iyiliğin yöneldiği kişinin de hak ettiği şekilde belirlerken, devamında da, birilerine lütufta bulunmak isteyip zarar verenlerin lütufkâr değil, birer dalkavuk olduğunu, birilerine karşı hayırsever olup başkalarının zararına yol açanların da, başkalarına ait olan bir şeyi kendi hesaplarına geçirmişçesine adaletsiz davranmış olduklarını söyler [*L.* 1. 42]. Cicero'nun insan birlikteliği olarak yücelttiği düşüncenin temelinde de bir özel mülkiyet kaygısının olduğunu görmek mümkündür. Bu düşüncenin John Locke'un politik evrenine ne kadar benzer olduğunu izlemek de aynı zamanda mümkündür.

²⁰² Wood, Cicero's Social and Political Thought, s. 76; Cicero, Yükümlülükler Üzerine, s. 9-11-12-22.

insanların tamamı da o kentin birer yurttaşlarıdır. Bu nedenle Stoa felsefesinin antikitenin insanına ahlaki bir özgüven sunduğunu söylememiz mümkündür.²⁰³

Stoacılar, Yunan düşüncesinin iki temel kavramı olan *nomos*'u ve *physis*'i tekrar ele alarak kozmosun sınırlarını Yunan siyasi ufkunun ve site devletinin dışına taşımıştır. Stoa düşüncesinin geliştirmiş olduğu iki temel düşünce insan ırkının rasyonel temelde birlikteliği ve evren içerisinde var olan bütün şeylerin *logos*'un hikmetiyle hareket ettiğine olan inanıştır.²⁰⁴ Erken Stoa düşüncesinin bilinir üç büyük düşünürünün tamamının yasayı müşterek yasa olarak kabul ettiğini görmüş bulunuyoruz. Plutarkhos'un aktardığına göre Zeno'nun ideali bütün insan soyunun tek bir yasanın çatısı altında yaşam sürmesidir. Kleanthes *Zeus'a Övgü* adlı şiirinde, insanların ve tanrıların evrensel yasayı övmelerinden daha büyük mükafat olamayacağını söylemiştir. Khryssippos'a göre ise doğaya uygun yaşamının evrensel yasanın yasakladığı hiçbir şeyi yapmamak olduğunu ve evrensel yasanın her şeye nüfuz eden ve bütün varlıkların idaresini elinde bulunduran Zeus ile özdeş olduğunu biliyoruz. Stoacılar tarafından geliştirilen yasa anlayışı sitenin ve toplumun koyduğu kurallardan, oluşturduğu kanunlardan bağımsız şekilde vardır. Stoacıların yasası bütün insanları kapsadığı gibi evrenin bütün işleyişine de şamildir. Stoacı yasa, doğanın temel bir bileşenidir, bir başka ifade ediş şekliyle Stoacıların yasası doğayla iç içedir; doğanın kendisidir. Bu yasa bütün kozmosa hakimdir. Kozmosun idare edilişi bir akıllı gerektirdiğinden, bu akıl da en yüce tanrının kendisinden başkası değildir. Stoa düşüncesinin modern fizik (*physics*) anlamında bir değeri olmasa da bu düşüncenin sahip olduğu maddi dünya kavrayışının temelinde yasa ve aklın özdeşliği ideali bulunmaktadır. Stoacı fizik öğretisine göre yasa veya akıl bütün kozmosa nüfuz ettiğinden ve o yasanın idaresi tahtında her şey meydana geldiğinden, Stoacı fizik doktrini aklın ve kozmosu idare eden yasanın ahlaki alanda da kural koyduğunu/buyurma niteliğine sahip olduğunu kabul etmiştir. Bu nedenlerle erken dönem Stoa düşüncesinin ileri sürdüğü evrensel

²⁰³ Roberts – Westad, *The History of the World*, s. 201-211.

²⁰⁴ Costas Douzinas, *Human Rights and Empire: The Political Philosophy of Cosmopolitanism*, Routledge – Cavendish, UK, 2007, s. 153.

yasa (*koinos nomos*) düşüncesi hukukların çokluğuna karşı ileri sürülen doğal yasa fikri, yani adaletin ilkelerini ve ahlaki kuralları buyuran bir kurallar topluluğu ya da doğal hukukun kendisi olarak ele alınabilecektir.²⁰⁵ Stoacılığın kendinden önceki Yunan siyasi düşüncesinden en önemli farkının, yerellik karşısında evrenselliği, milliyetçilik karşısında insan soyunun rasyonel temelde birlikteliğini ve aynılığını savunmak olduğunu söyleyebiliriz.²⁰⁶ Bu sayede Stoa düşüncesi, döneminin ve selefi olan birçok düşüncenin hayal edemediği genişlikte doğayı ve yasayı ele almış, ona çizilen düşünsel sınırları eritmiştir.

Platon ve Aristoteles'in sahip olduğu siyasi tahayyülün site devletlerinin (*polis*) gerçek sınırlarıyla sınırlı olması, sınırları genişlemiş ve içerisinde tek tip olmayan bir insan nüfusunu bulunduran Roma için *polis* sınırlarını aşmış olan Stoa felsefesini cazip hale getirmiştir. Bu bölümde doğal hukuk görüşlerini ele aldığımız Cicero, Roma'nın Stoa düşüncesine olan ilgi ve yöneliminin gerek biyografi gerek düşünce anlamında en somut örneğidir. Neal Wood'a göre Cicero, doğal hukuk kuramı ile düşüncesindeki Stoacı etkiyi açıkça belirli hale getirmiştir. Cicero'nun günümüze bütünlüğünü koruyarak ulaşan eserleri modern dünyaya miras kalan doğal hukuk düşüncesinin tematik olarak ele alındığı ilk eserlerdir. Cicero için yasa (*lex*), tanrısal aklın bütün şeyler/varlıklar üzerindeki işaretidir. Tanrı bu yasa aracılığıyla bütün kozmosu hükmü altında tutmaktadır. Her bir varlığın oluşunu ve işlevini göz önünde tutan bu yasa emredici ve yasaklayıcı niteliğe sahiptir. Bu nedenle yasa, doğanın/tabiatın bir fermanı gibidir. Bu ferman da özü itibarıyla en yüce aklın ve otoritenin en üstün, en yüce ve en iyi ifadesidir.²⁰⁷ Cicero'nun ve onun için ilham kaynağı olan Stoacıların doğal hukuk inancı en temelde akıl, tanrı ve tabiat özdeşliğine dayanır. Stoa için tanrı, bir dinin tanrısı olarak değil, çoğu zaman Roma'nın Jüpiter'i ya da Yunan'ın Zeus'u ile teşbih edilir ve Hristiyan azizleri için pagan nitelik arz eder.

²⁰⁵ Vogt, Law, Reason, and the Cosmic City, s. 161-162.

²⁰⁶ Edward Vernon Arnold, Roman Stoicism: Being Lectures on the History of The Stoic Philosophy With Special Reference to Its Development within The Roman Empire, Routledge & Kegan Paul Ltd., London, 1911, s. 281.

²⁰⁷ Wood, Cicero's Social and Political Thought, s. 71.

Patristik felsefe ve Erken Rönesans döneminde Stoa düşüncesinin ve Cicero yazınlarının nasıl kullanıldığını tezimizin sınırları gereği detaylı bir şekilde ele almayacak olsak da bu dönemler içerisinde yer alan düşünürlerin gerek Stoaya gerek Cicero'ya olan ilgi ve hayranlıklarını aktarmış bulunmaktayız. Yunan site devletlerinin kendi içinde çatışıyor olmaları, Pers akınlarına karşı koyamamaları bölgede Makedon İmparatorluğu'nun bir hami olarak hegemonyasını kurmasına yol açmıştır. Büyük İskender'in yönettiği Makedon seferleri Yunan site devletlerinin kendi aralarında çizmiş olduğu sınırların buharlaşmasına, Attika ile Anadolu'nun ve Doğu'nun tek bir İmparatorluğun çatısı altında birleşmesiyle sonuçlanacaktır. İnsanların ve düşüncelerin birbiriyle karşılaşması dünyaya ve devlete dair tahayyüllerin sorgulanır hale gelmesine yol açmış, Stoa felsefesi hem bir teselli hem de bir kurtuluş düşüncesi olarak ortaya çıkmıştır.

Tez çalışmamızın ilk bölümünde Roma Cumhuriyet dönemi sorunlarının genel bir tasvirini yapmış bulunmaktayız. Bu sorunlar, Roma soylu sınıfının adını koymakta ve tedavisini gerçekleştirmekte güçlük çektiği sosyal ve ekonomik sorunlar olmuştur. Cicero da Roma Cumhuriyeti'nin yıkılarak Augustus (Octavius) ile birlikte imparatorluğa geçişin yaşandığı dönemde yaşamıştır. Büyük İskender'den sonra *Pax romana* ile Helen güneşi ikinci kez doğmuş, dünyanın en büyük iç denizi olan Akdeniz bir Romalı'nın *mare nostrum* dediği hali almıştır. Kozmopolit nitelik kazanan Cumhuriyet, aslında adı konamamış bir İmparatorluk olmuştur. Çareyi *mos maiorum*'a irca ediş olarak gören Cicero, Roma geleneğini meşrulaştırmak ve felsefi bir duyuşa oturtabilmek için Stoa felsefesinin *koinos nomos* ve *oikeiôsis* kavramlarına müracaat etmiştir. *Consul*'lerin taşıyıcısı olduğu *imperium*, popülist politikalar sonucunda *plebs* sınıfıyla bölüşülmek zorunda kalınca soylu sınıfının bütün kaygısı ve telaşı mülkiyetin ve gelirin paylaşımına ilişkin olmuştur. Cicero, hem bir *equites* sınıfı mensubu olarak hem de bir *homo novus* olarak müesses ve müktesep zenginliği meşrulaştırmak, haklı hale getirmek ve tarihsel olarak başlangıcı tayin edilemez konuma taşımak istemiş, bu isteği doğrultusunda da temelini kişilerin mülkiyet hakkına saygıyı ilkesine oturttuğu doğal hukuk

görüşlerini savunmuştur. Cicero'nun *De Legibus*'ta tartışmış olduğu doğal hukuk düşüncesi iki noktada ele alınabilecektir. Vander Waerdt'a göre Cicero'nun amacı ilk olarak Stoa'nın doğal hukuk düşüncesini yeniden düzenleyerek onu pratik faydaya yaklaştırmak ve daha sonra da bu pratik kullanışlılıktan hareketle Roma'nın *ius civile*'sini Stoacı doğal hukuk anlayışı ile uyumlu hale getirmektir.²⁰⁸ Bu noktada *ius civile*'nin de mülkiyet düzenini koruduğu ve mülkiyet hakkı temelinde hukuku ve hakları tasarladığı akılda tutulmalıdır. *Ius civile*'nin temelini doğal hukuka yerleştirmek isteyen Cicero'nun iktidarın ve otoritenin perdelediği Medusa'nın çirkin yüzünü sakladığını iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Bu bölümümüzde Cicero'nun gerçek yasa (*vera lex*) ve bu yasadan türeyen adalet (*ius*) ve doğal hukuk (*ius naturale*) ilkelerini aktarmış bulunuyoruz. İkinci bölümde ise bir Rönesans ve modern dönem düşünürü olan Hollandalı Hugo Grotius'un doğal hukuk görüşlerini inceleyeceğiz. Cicero'nun düşüncelerini incelerken o düşünceleri yalnızca soyut bağlamda değil, içerisinde yetiştiği tarihsel koşullar bağlamında ele aldık. Aynı yöntemi Grotius'un doğal hukuk görüşlerini incelerken de uygulayacağız. Bunun sonucunda da her iki tarihsel koşulun benzer olduğunu, Grotius'un Cicero'nun aktardığı Stoacılardan nasıl etkilenmiş olduğunu görmüş olacağız.

²⁰⁸ Paul A. Vander Waerdt'in "Philosophical Influence on Roman Jurisprudence?" başlıklı makalesinden aktaran: Inwood - Miller, "Law in Roman Philosophy" s. 143.

İKİNCİ BÖLÜM: MODERN DOĞAL HUKUK DÜŞÜNÜRÜ OLARAK HUGO GROTIUS

2.1. Hugo Grotius’a Genel Bakış

Hugo Grotius (1583-1645), Hollanda’da eğitilmiş ve varlıklı bir ailede doğmuş ve ailesi gibi kendisi de iyi eğitim görmüş, düşünceler tarihinde yerini almış görüşlerini Hollanda’nın 17. yüzyıldaki siyasi çıkarları ekseninde geliştirmiş bir hukukçu ve düşündürüdür. Grotius doğduğunda Hollanda, Habsburg hanedanının hükümlerine karşı bağımsızlığını elde etmek için savaş yürütmekte, bununla birlikte de deniz aşırı ticaret rekabetinde yerini istihkam etme mücadelesi içerisinde bulunmaktaydı. Grotius’un dünyaya gözlerini açmış olduğu Delf kenti de o dönem Hollanda’nın ticaretle çokça meşgul olan bir kasabasıdır. Elit bir ailede yetişen Grotius, çocukluğundan itibaren Yunan ve Latin klasiklerini okuyarak büyümüştür. Grotius’un babası şehrin belediye başkanlığı ve Leiden Üniversitesi’ne ait vakıfların mütevellî azalığı görevlerini yürütmüştür. Grotius’un doğup büyüdüğü kent ortamı kalkınan Hollanda ekonomisiyle vasıflı göçmen alan bir merkez haline gelmiştir. Göçle büyüyen Delf, entelektüel ve kültürel yaşamın zenginleşmesiyle de beslenmiştir. Bu nedenlerle Grotius, düşünsel anlamda feodal zihniyetten ve etkisinden uzakta kalabilmiş, yeni gelişen burjuva sınıfının hoşgörüyü ve müsamahaya dayalı dünya görüşü ekseninde yetişme imkanına ulaşmıştır. Bu eğitimin sonucunda Grotius, hümanist değerlere sahip bir düşünür olarak tarih sahnesine çıkacaktır.²⁰⁹ Nitekim Richard Tuck’a göre Grotius, düşünceler tarihi içerisinde uzun süreden beri var olan Aristotelesçi buzu kırarak, saygınlığını yitirmiş olan skolastik düşünce kuramlarının ve bilimsel metodun karşısında duran Rönesans’ın doğal hukuk düşünürlerinin yerine geçebilecek yeni bir doğal hukuk kuramı oluşturmuştur.²¹⁰

²⁰⁹ Andrew Blom, “Hugo Grotius (1583-1645)”, Internet Encyclopedia of Philosophy, URL = <https://www.iep.utm.edu/grotius/>, (son erişim tarihi: 28.08.2019), Yıldırım Torun, Hugo Grotius’un Hukuk ve Siyaset Felsefesi, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s. 30-31.

²¹⁰ Richard Tuck’tan aktaran: Mehmet Ali Ağaoğulları – Levent Köker, Kral – Devlet ya da Ölümlü Tanrı, İmge Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul, 2018, s. 91.

Tez çalışmamızın Grotius'a ayırdığımız bu bölümünde ekseriyetle onun doğal hukuk düşüncesini inceleyeceğiz. Bu incelemeye girişmeden önce Grotius'un yaşamı ve yaşadığı dönemin özellikleri düşüncelerinin anlaşılabilmesi bakımından kanaatimizce önem arz etmektedir. Aristoteles düşüncesinin Hristiyan düşünür Aquinolu Tommaso tarafından ele alınması ve skolastik düşünceyle harmanlanması sonucunda geç Orta Çağ'a ve erken modern döneme miras kalan bir doğal hukuk düşüncesinin varlığından söz edilebilecektir. Bu mirasın en belirgin görünümü de İspanya'nın Salamanca Okulu'na mensup düşünürlerin dersleri ve yazıları sonucunda oluşmuştur. Bu nedenlerle Hugo Grotius'u, yeni bir düşünce sistemine geçişin yaşandığı Rönesans dönemi düşünürü olarak ele almak, onun normatif temelli doğal hukuk öğretilerine katkısını seküler ve modern açılardan izlemek mümkündür. Salamanca Okulu düşünürlerinin hakkını saklı tutarsak, uluslararası hukukun kurucusu olarak anılan Grotius, egemenlik teorisi, haklı savaş teorisi ve uluslararası ticaret üzerine yazdıklarıyla günümüzün uluslararası hukuk anlayışını ve kurallarını büyük ölçüde etkilemiştir. Grotius büyük ölçüde Aristotelesçi ve Stoa felsefesini andırır görüşlere sahip olmuş, yaşadığı dönemde şahit olduğu dini çatışmalara ve Katolik Kilise'nin barbarlığına karşı sivil dini savunmuş (*cuis regio eius religio*), Hristiyan kiliselerinin birleşmesi gerektiğini dile getirmiş ve dini hoşgörü yanlısı olmuştur. Her zaman barış yanlısı (*irenice*) görüşleri savunan Grotius'tan günümüze kalan en büyük düşünsel miras onun geliştirmiş olduğu doğal haklar düşüncesi ve haklı savaş teorisi olmuştur.²¹¹ İlk bölümde Cicero'nun da doğal hukuk ve haklı savaş kavramları üzerine düşünceler geliştirdiğini kendi kişiliği ve yaşadığı dönemin siyasi, sosyal gelişmeleri bağlamında ele almıştık. Aynı konular üzerinde düşünen, ancak iki farklı dönemde yaşayan iki farklı düşünürü ele almak onların düşünce benzerliklerini görmek bakımından heyecan verici olmasının yanında, modern tabii haklar paradigmasının kuruluşunda yatan klasik kaynakları ve kadim hümanizmayı göstermek bakımından ve elbette tabii haklar söylencesinin temelinde yatan ekonomik ve sınıfsal ilişkileri anlamak bakımından değerli olacaktır kanaatindeyiz. Şimdi, Hugo Grotius'un yaşadığı

²¹¹ Blom, "Hugo Grotius (1583-1645)", <https://www.iep.utm.edu/grotius/>, (son erişim tarihi: 28.08.2019).

dönemin siyasi ve sosyal gelişmelerine bakarak, onun düşüncelerinin oluşmasında belirgin olan saikleri gözümüzün önüne getirmemiz gerekecektir. Bu sayede de, düşünce benzerlikleri kurduğumuz düşünce insanları arasında onların içlerinde yetiştiği zamanları da mukayese etmek imkanı doğacaktır. Bu imkân ise, bir bütün olarak doğal hukuk düşüncesinin mahiyetine ve tarihine ışık tutacaktır düşüncesindeyiz.

2.2. Hugo Grotius'un Yaşadığı Dönemin Siyasi ve Sosyal Gelişmeleri

Coğrafi keşiflerin (14. 15. ve 16. yüzyıllar) ardından Avrupa ülkeleri Güneydoğu Asya'ya ticaret maksatlı yönelmişler ve Hint Denizleri üzerinde birçok Avrupalı ülkenin gemileri ticaret maksadıyla seyretmiştir. Bu seyirlerin çoğu İber hakimiyeti altında, İspanya ve Portekiz gemileri tarafından yürütülmüştür. Hollanda'nın bölgede faaliyet yürüten şirketi ise Birleşik Hollanda Doğu Hint Şirketi (*Vereenigde Oostindische Compagnie; VOC*) olmuştur. Hollandalı şirket, bölgedeki İber hakimiyetini kırmakta ve sömürgelerden elde edilen zenginliği İberyalılar aleyhine azaltma fonksiyonu görmektedir. Bu hakimiyet mücadelesi ve ticari rekabet sırasında birtakım korsan faaliyetleri devletler tarafından kısıktılmakta ve diğer devletin gemilerine ve taşıdığı mallara zarar ziyan verebilmektedir. Bu girişimlerin önüne geçebilmek için misilleme ve önleyici biçimde bir diğer devletin gemilerini ele geçirmek ve zapt etmek gerekiyordu. Nitekim 1601 yılında *VOC*'un donanması, Portekiz'e ait Santa Catarina adlı bir ticaret gemisine taşıdığı tüm kargolar ile birlikte el koymuştu. Dönemin reel politiği gereği Felemenk Cumhuriyeti, İberya ülkeleri ile barışa dayalı ilişkiler sürdürmek gayretindeydi. Ancak, bu ülkelerin Doğu Hint Adaları'yla ticaret yapmada tekel kurmak istemesi ve Hint Denizi'ne erişime izin vermemesi, Hollandalıların, Portekiz gemisine el koymasına ve bu gemiyi savaş ganimeti sayarak yüküyle birlikte satmasına sebep olmuştur. Bu meseleden doğan uluslararası ihtilaflar sonucunda *VOC*, 1604 yılında Grotius'tan hukuki görüş istemiştir. Grotius, *De jure Pradae commentarius* (Ganimet Hukuku Üzerine Yorum) adlı çalışmasını bu mesele üzerine oluşturmuştur. Grotius bu eserinde, Portekizlilerin serbest denizler

üzerinde ticaret tekeli kurmak istemesinin haksız olduğunu, denizlerin bütün ülkelerin ve insanların kullanımına mahsus olduğunu, bu nedenle gemiye Hollanda tarafından el konulmasının meşru olduğunu savunmuştur. Grotius'un bu eseri 1609 yılında *Mare Liberum* (Serbest Deniz) başlığıyla Leiden kentinde yayınlanmıştır. Hollanda'nın lehine bu durumun meşrulaştırılması da *VOC* için bir ihtiyaç haline gelmiştir. Grotius, bu süreç içerisinde gitgide *VOC*'un menfaatlerini korumak için hukuki görüş ve layihalar hazırlayan bir hukukçu halini almıştır. O, bu görüşlerinde hukukun temel prensiplerini derinlemesine ele almış, sivil toplum öncesinde de var olan doğal haklar kavramından bahsetmiştir. Grotius'un bu yazılarında doğal haklar, sosyal yaşamla meşru müdafaa hakkının uzlaştırılması, bir otoritenin ve sivil toplumun olmadığı halde dahi doğal hakların geçerli olacağı ve cezalandırma hakkının mevcut olduğu görüşlerine yer verilmiştir.²¹² Martine Julia Van Ittersum, Hollanda'nın Santa Catarina'yı ele geçirip zapt etmesini hukuken aydınlatan ve meşrulaştıran Grotiyen anahtar kavramın onun 'bireyin, bağımsız bir yargıcın veya bir otoritenin olmadığı halde dahi, doğal hukuka karşı gelenleri (*transgressors of the natural law*) cezalandırma hakkının bulunduğu' fikrinde belirttiği kanaatindedir.²¹³ İspanya'nın savunduğu tezler ise Doğu Hint Denizi'nin keşfe ve fethetmeye dayalı olarak erişimin kendi tekellerinde olması gerektiği, Papalık tarafından da bu hakların İspanya'ya ihsan edildiği yönünde olmuştur. Ancak Grotius, *dominium* fikrinden yola çıkarak, denizlerin özel mülkiyete konu olamayacağı fikrini savunmuştur. Grotius'a göre özel mülkiyet, sahip olunan şeyi işgal etme ve başka işgalleri onun üzerinden dışlama, işgal edilen şeyden de keyfince faydalanabilme yetkisini malike vermekteydi. Bu durumda denizlerin ve onun insanlığa bahşetmiş olduğu kaynaklarının bir başkasının mülkünde olması imkansızdır. Zira bütün denizleri elinde tutabilecek ve onu işgal edebilecek, onun nimetlerinden bir başkasının faydalanmasını engelleyebilecek güç

²¹² Hakkı Hakan Erkiner, "Uluslararası Hukuk Düşüncesinde Klâsik Öğretinin Kuruluşu: Hugo Grotius ve Postgrotien Yazarlar Samuel Von Pufendorf, Richard Zouche, Cornelius Van Bynkershoek ve Samuel Rachel'e İlişkin İnceleme ve Değerlendirme", Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, C. 18, S. 3, 2012, s. 8.

²¹³ M. J. Van Ittersum, *Profit and Principle: Hugo Grotius, Natural Rights Theories and the Rise of Dutch Power in the East Indies (1595-1615)*, Brill, Leiden, 2006, s. iv.

bulunmamaktadır. Doğal hukukun buyruğu denizlerin herkese açık ve serbest olması yönündedir. Grotius, savunduğu bu görüşleri sayesinde genç yaşlarından itibaren Hollanda'nın elit çevresinin gözüne girmeyi başarmış ve çok erken yaşlarda kamusal önemi haiz mevkileri işgal edebilmiştir.²¹⁴ O da Cicero gibi hayatının bir döneminde avukatlık mesleği ile uğraşmış, belirli bir zümrenin menfaatlerini savunarak bu menfaatlerin hukuki temelde rasyonalizasyonuna çalışmıştır.

Grotius, 1613 yılında Rotterdam'a vali/başsavcı olarak atandığı dönemde İngiltere ve Hollanda arasında denizlerin serbestliği üzerine bir ihtilaf meydana gelmiştir. Bu tartışmanın nedeni iki Hollanda gemisinin İngiltere hükümrancılığı altında bulunan Grönland adasının yakınındaki denizin sınırlarının içerisinde seyretmesiyle başlamıştır. Hollanda'nın bu ihlali sonucunda İngiltere donanması tarafından Hollanda gemilerine ve taşıdığı yüklere el konulmuştur. Bunun üzerine Grotius'tan teorik görüşlerini pratiğe dökmesi istenmiştir. Grotius'a göre denizler bütün herkese açık olup, onun nimetleri herkesin istifadesine serilmiştir. Ancak, o dönemin reel politiği bu iddiaların veya Hollanda tezlerinin İngiltere gibi daha güçlü devletler tarafından kabul edilmesini olanaklı kılmamıştır. Ne var ki, ilerleyen yüzyıllarda Grotius'un fikirleri uluslararası hukukun kendisi olarak belirecektir.²¹⁵

1609 yılında İspanya ile Hollanda arasında geçici bir mütareke imzalanmasının akabinde Felemenk Cumhuriyeti kendi iç siyaseti ile meşgul olmaya başlamıştır. Dönemin fikir ve kültür anlamında önde gelen kurumu olan Leiden Üniversitesi'nin başını çektiği, kaderle ilgili teolojik bir tartışma, Kilise-Devlet ilişkilerini ilgilendiren politik bir niteliğe bürünmüştür. Bu politik tartışmanın akabinde Grotius'un ülkesi Hollanda neredeyse iki cephe haline ayrılmıştır. Bir cephede

²¹⁴ Blom, "Hugo Grotius (1583-1645)", URL = <https://www.iep.utm.edu/grotius/>, (son erişim tarihi: 27.09.2019).

²¹⁵ Jon Miller, "Hugo Grotius", The Stanford Encyclopedia of Philosophy, Spring 2014 Edition, ed. Edward N. Zalta URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/grotius/>, (son erişim tarihi: 27.09.2019).

içerisinde Grotius'un ve müttefikleri olan Oldenbarnevelt gibi elit sınıfa mensup, burjuva sınıfı kökenli siyasetçiler, diğer cephede de Ortodoks Kalvenciler bulunmaktaydı. Cephelere ayrılmanın temelinde günümüzün lâik devlet anlayışına doğru mesafe kat etmemizi sağlayacak siyasi ve teolojik tartışmalar yatmıştır. Grotius'un bulunduğu cephe reform yanlısı ve dini hoşgörüyü savunurken, Kalvenci Reform Kilisesi'nin de devletin denetimi altına alınması gerektiğini savunmaktadır.* Ne var ki, Grotius'un ve müttefiklerinin karşısında yer alan cephe radikal fikirleri ve Reform Kilisesi'nin mutlak üstünlüğünü savunan dincilerden müteşekkildi.²¹⁶ Kalvenci cephenin 1618 yılında gerçekleştirdiği hükümet darbesinden sonra Grotius kamusal görevlerinden azledilmiş, müttefikleriyle birlikte hapse konulmuştur. Müttefikleri Oldenbarnevelt idam edilmişken, Grotius ve bazı müttefikleri hayat boyu hapis cezasına çarptırılmış, bütün malvarlıklarına el konulmuştur. Grotius, dışarıyla yazışmaları sonucunda bir kitap sandığı içerisinde hapisten kaçmayı başarmıştır. Hapisten çıkmayı başardıktan sonra da Paris'e kaçmış ve Fransa'ya siyasi olarak iltica etmiştir. Grotius için Fransa yeni bir başlangıç olmuştur. *De Iure Belli ac Pacis* (Savaş ve Barış Hukuku) adlı çalışmasını Paris'te oluşturmuş ve yayınlamıştır. Bu kitap ile Grotius'un şöhreti ülkeleri aşmıştır.²¹⁷

Artan şöhretine güvenen Grotius, 1631 yılında memleketi Hollanda'ya dönmüştür. Kısa bir süreliğine Doğu Hint Şirketi'nin (*VOC*) idaresine geçen Grotius, kısa bir süre içerisinde tekrar hükümet tarafından takibat altına alınmış ve yakalanması için ödül bağışlarına konu olmuştur. Bunun üzerine 1632 yılında Grotius bir daha geri dönmek üzere ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. Hamburg'a iltica eden Grotius, İsveçli otoriteler tarafından Fransa'ya elçi olarak gönderilmiştir. Bu süreçte de Otuz Yıl Savaşlarını sonlandıracak barış antlaşması görüşmelerine katkı

* Cicero'nun da halkın tanrılara ibadet etmesi ve din işlerinin devlet kontrolünde gerçekleştirilmesi gerektiğine dair fikirlerini akılda tutmak gerekir. Bkz. *De Republica* 2. 26-28.

²¹⁶ Ağaoğulları – Köker, Kral – Devlet ya da Ölümlü Tanrı, s. 89.

²¹⁷ Miller, "Hugo Grotius", URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/grotius/>, (son erişim tarihi: 27.09.2019).

sağlayarak diplomatik görevlerde bulunmuştur. Grotius, diplomatik ve siyasi faaliyetler icra etmenin dışında döneminin teolojik münakaşaları ve sorunlarına da zihni mesai ayırmıştır. Onun en büyük hayallerinden birisi de Protestan mezheplerini kendi aralarında uyumlu kılmak, Protestanlık ile Katolikliği de barıştırmak olmuştur. Ne var ki bu hayalin gerçek olması, Grotius'un yapabileceklerinin çok ötesinde kalmıştır. Ancak, onun kaleme almış olduğu, fakat tezimin incelemesine girmeyecek olan *Opera Omnia Theologica* adlı, bütün dini çalışmalarını topladığı bir eseri de mevcuttur. İsveç'te 1644'te tahta Kraliçe Christina'nın geçmesinden sonra Grotius Stockholm'e davet edilmiştir. Stockholm'e dönerken seyahat ettiği gemisi batmış ve hayatını zor kurtarabilmiştir. Hasta şekilde Stockholm'de yatan Grotius, tekrar Almanya'ya dönmek için yola koyulduğunda seyahat ettiği geminin zorlu Baltık Denizi'nde tekrar batması sonucunda 1645'te yaşamını yitirmiştir.²¹⁸

Tezimizde odaklanacağımız husus Grotius'un birebir biyografisi olmaktan ziyade yaşadığı dönemin genel hatlarını izah edebilmektir. Grotius'un yaşadığı dönem Avrupa'nın 17. yüzyıldır. Bu yüzyıl bütün Avrupa'da Katolik kilisesinin ruhani otoritesinin sorgulanmaya ve sarsılmaya başlamasına, akabinde de bütün kıtada birçok insanın ölümüne yol açan din temelli iç savaşlara tanık olmuştur. Grotius'un meşhur "Savaş ve Barış Hukuku" adlı eseri 1625'de Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sürerken yazılmıştır. Grotius döneminden önce devletler arasında çıkan herhangi bir çatışma Kilisenin veya din adamlarının hakemliği sonucunda çözüme kavuşturulabilmekteydi. Örneğin Coğrafi keşifler döneminde İspanyollar ve Portekizler eliyle Avrupalının dünyayı "keşfetmesi" sonucunda yeni bilinen toprakların nasıl bölüşüleceği sorunu İspanya ve Portekiz arasında siyasi çatışmanın konusunu oluşturmuştur. Ancak 1493-1494 tarihinde Papa'nın taraflar arasında Tordesillas antlaşmasının onaylanmasına öncülük etmesi sonucunda söz

²¹⁸ Miller, "Hugo Grotius", URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/grotius/>, (son erişim tarihi: 30.09.2019).

konusu mesele çözüme kavuşturulmuş ve “keşfedilen ve keşfedilecek yeni topraklar” Papalık ihsanıyla İspanya ve Portekiz arasında bölüştürülmüştür.

Ancak, böyle bir bölüşmenin Avrupa kıtasında barışı bütünüyle temin etmesi olanaklı olmayacaktır. Zira denizlerde İngiltere, Hollanda gemileri de seyrüsefer yapmakta ve ülkelerine çeşitli ticaret yolları araştırmaktaydı. Bunun sonucunda Kilise’nin ruhani otoritesi altında ihtilafların çözüme kavuşturulması barışa hizmet eden ve kalıcı sükunu temin eden bir çözüm yolu olmamaya başlamıştır. Katolik İspanyollar tarafından Haarlem’in yerle bir edilmesi, Hollanda’nın bağımsızlık mücadelesi, okyanuslarda korsanların haydutluğu ve karada süren Otuz Yıl Savaşları bütün Avrupa’da şiddeti sürekli hale getirmiştir. Grotius’un yaşadığı yıllar Kilise’nin otoritesini yitirdiği ve barışı sağlayacak bir otoritenin veya hakemin bulunmadığı yıllardır. Bu dönemde şiddet yalnızca devletlerin kendi sınırları dahilinde meydana gelen iç savaşlarda kalmamakta, aynı zamanda uluslararası ilişkilerin bir meselesi haline gelmektedir. Katoliklerin yeniden Roma’nın en yüce otoritesini kurma tutkusundan vazgeçmeyişleri ve Felemenk bazı Protestan mezheplerinin İspanyollara karşı savaşı aşırı ölçüde destekliyor oluşu kıtada fanatizmin yarattığı şiddeti sonlandırmamaktaydı. Ne var ki, Grotius’un sınıfsal aidiyetinin bulunduğu tacir burjuvazi için barış ve güvenlik olmazsa olmaz bir ihtiyaçtı. Dönemin dini tartışmaları ve teolojik kavgaları ne ifade ederse etsin, Hollandalı burjuvazinin de ticaret ağını genişletmek ve keşfedilen yeni topraklarla iletişime geçmek istemesi Doğu Hint Şirketi’nin avukatı olan Grotius’u tarihsel olarak barışın ve insancıl savaşın savunucusu olma konumuna taşıyacaktır.²¹⁹ Bu sayede Grotius, kendinden önce Salamanca Okulu teologlarının da kuramlarından yararlanarak köklerini Yunan ve Roma hümanizmasına ulaştıran bir doğal hukuk düşüncesinin ışığında uluslararası hukuku ve uluslararası toplumu düşleyecektir.

²¹⁹ Michel Villey, *La formation de la pensée juridique moderne*, PUF, Paris, 2017, s. 530; Benedict Kingsbury – Adam Roberts, “Giriş: Uluslararası İlişkiler’de Grotiye Düşünce”, ed. Hedley Bull – Benedict Kingsbury – Adam Roberts, *Hugo Grotius ve Uluslararası İlişkiler*, çev. Burç Beşgül, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, İstanbul, 2015, s. 1.

Hugo Grotius'un 1645'te ölümünden sadece 2 yıl sonra Avrupa'da Westphalia Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu barış Antlaşması sayesinde Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) olarak adlandırılan Protestan ve Katolik mezheplerinin çatışmaları son bulmuş, egemen devletler arasında kalıcı bir barışın yolları çizilmiştir. Westphalia Barış Antlaşması'nın bir sonucu da Hollanda ile İspanya arasında süren Seksen Yıl Savaşları'na (1568-1648) nihayet verilmesi ve Hollanda'nın bağımsızlığını elde etmesi olmuştur. Tüm bu gelişmeler Grotius tarafından müşahede edilememiş olsa da barışla sonuçlanan bu adımlar onun hayalini kurduğu gelişmeler ve uluslararası toplum ideali olmuştur. Hatta Westphalia Barış Antlaşması'nın entelektüel mimarının Hugo Grotius olduğunu söylemek de yanlış bir tespit olmayacaktır. Ancak Westphalia'nın doğrudan doğruya bir uluslararası hukuk düzeni yarattığı iddia edilemez. Westphalia barışı en öz tabiriyle bir uluslararası toplum inşasının somut adımı olarak nitelendirilebilecektir. Bu barış ile birlikte devletler birtakım kurallara bağlı kalmayı ve bu kuralların devam ettirilmesinde müşterek faydalarının bulunduğunu kabul etmişlerdir. 17. yüzyılda yaşanan bu gelişmeler Hugo Grotius'un savunduğu uluslararası toplum idealinin somut görünümü olarak değerlendirilebilecektir.²²⁰ Grotius'un yaşadığı dönemde yaşanan siyasi ve sosyal gelişmeler ile bütün Avrupa'yı saran din temelli savaşlar onun düşüncelerini geliştirmesinde doğrudan ve dolaylı yollarla etkili olmuştur denilebilecektir.²²¹

Grotius'un düşüncelerinin meydana gelmesinde en belirleyici etken onun kendi ülkesi olan Hollanda'nın açık denizlerde ve Doğu Hint Adalarında elde etmek istediği ticari menfaatleri olmuştur. Grotius'un 1604'te yazmış olduğu *De Jure Pradae* (Ganimetler Hukuku Üzerine) adlı ilk eseri ve bu eserin özeti niteliğinde olan 1609 yılında yayınlanan *Mare Liberum* (Denizlerin Özgürlüğü Üzerine) adlı eseri Doğu Hint denizlerinde İspanya ve Portekiz arasında kurulan kartelin bu

²²⁰ Hedley Bull, "Uluslararası İlişkiler'in İncelenmesinde Grotius'un Önemi", ed. Hedley Bull – Benedict Kingsbury – Adam Roberts, Hugo Grotius ve Uluslararası İlişkiler, çev. Burç Beşgül, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, İstanbul, 2015, s.74-75.

²²¹ Ali Taşkın, "Hugo Grotius", ed. Ahu Tunçel – Kurtul Gülenç, Siyaset Felsefesi Tarihi, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 3. Basım 2017, s. 199.

denizlerde Hollanda'nın özgürce ticaretini yapabilmesine engel olması sonucunda, söz konusu kartelin dağıtılmasını ve Hollanda'nın da özgür denizler üzerinde serbestçe dolaşarak ticaret ağını genişletebilmesini savunmak nedenleriyle yazılmıştır*. Aslında bu eserler Grotius'un savunma layihalarından meydana gelmiş eserlerdir. Grotius'un 1625 gibi daha ileri bir yılda kaleme aldığı ve bütün görüşlerinin en olgun halini ihtiva eden *De Iure Belli ac Pacis (Savaş ve Barış Hukuku Üzerine)* adlı bir hayli hacimli kitabında da kadim Yunan ve Roma hümanizmasından faydalanarak, bilhassa Stoacı filozofların görüşlerinden esinlenerek doğal hukuk üzerine görüşler geliştirilmiştir. Grotius bütün tezlerini doğal hukuk ekseninde savunmuş ve dillendirmiştir. Çalışmamızda Grotius'un doğal hukuk görüşlerini ele almaya yönelmekle beraber onun günümüze eksiksiz şekilde ulaşan ve doğal hukuka dair olgunlaşmış görüşlerini ihtiva eden *Mare Liberum (ML)* adlı eserine ve *De Iure Belli ac Pacis (JBP)* adlı eserine sıklıkla başvuracağız.²²²

Grotius'un yaşadığı dönem ve o dönem dahilinde Avrupa'nın içerisinde bulunduğu sosyo-ekonomik gelişmeler Yunan site devletlerinin dağılmasına, Büyük İskender'in Helen dönemini başlatan fetihlerine ve asırlar sonra meydana gelecek Roma'nın Akdeniz'de hakimiyet mücadelesine ve *Pax Romana* sürecine benzetilebilir. İşte tam da bu nedenlerle, Cicero ve Grotius arasında kurulabilecek düşünce bağları benzer sosyal ve ekonomik koşullarda benzer fikirlerin doğabileceğini görmek bakımından değerli ve heyecan uyandırıcıdır. Yunan site devletlerinin çözülüşü derebeylik burçlarının yıkılışına, Büyük İskender'in genişlemeleri Prenslerin sınırları belirli bir toprak/mülk üzerinde tek egemen halini almalarına ve bununla birlikte coğrafi keşiflerin sonucunda dünyanın bilinen sınırlarına dair algının değişmesine ve Roma'nın Akdeniz'de tek hâkim haline

* Ali Taşkın'ın, Roelofsen'in "Grotius and the International Politics of the Seventeenth Century" adlı makalesinden aktardığına göre; Grotius, "Ganimetler Hukuku Üzerine" adlı çalışmasını Hollanda ile Portekiz arasında sorun teşkil eden St. Catherina gemisinin zapt edilmesi üzerine yazmıştır; "Denizlerin Özgürlüğü Üzerine" adlı çalışmasını da politik müttefiki Oldenbarnevelt'i dış politikada siyaseten güçlendirerek ülkesinin ticari menfaatlerine hizmet etmek için kaleme almış ve yayınlamıştır. Bkz. Taşkın, "Hugo Grotius", Siyaset Felsefesi Tarihi, s. 192, dp. 17-37; s. 195. ²²² Taşkın, "Hugo Grotius", Siyaset Felsefesi Tarihi, s. 192.

gelmesi de Avrupa’da kalıcı barışın tesis edilmesine örnekler olarak gösterilebilir. Aralarında yüzyıllar bulunan tüm bu süreçlerin ortak yanı her merhalede düşüncenin değişime uğrayarak evrensel nitelik kazanması ve bu evrensel idealin altında yatan ekonomik güdüleyicilerin hâkim zümrenin ticaret ağını ve pazarını genişletmek arzusu olmasıdır.

İlk bölümde gördüğümüz üzere bu hâkim zümre Roma’da geniş mülk arazilerine sahip aristokrasi sınıfı olarak belirlemekteyken, Grotius’un Hollanda’sında ve döneminin Avrupa’sında mülkiyetinde ticaret gemilerini bulunduran şirketlerin sermayedar burjuva sınıfı olarak belirecektir. *VOC*, Hint Denizi’nde ve Malezya-Singapur-Endonezya denizlerinde faaliyetine başladıktan sonra Portekiz’in tekeline tehdit halini almaya başlamıştır. Portekiz haliyle bu durumdan rahatsızlık duymaya başlamış ve Felemenk gemileri korsanlar tarafından açık denizlerde taciz edilmeye başlamıştır. *VOC* donanması bu durum karşısında kendini savunmak için kuvvete başvurmak zorunda kalabiliyordu. Hollandalı şirket meşru müdafaa kapsamında Portekiz gemilerini yakalayıp zapt etmiştir. Bu vesileyle Hollandalılar tarafından ilk Portekiz gemisi Malakka Boğazı’nda zapt edilmiş olacaktır. Fakat bu hadise bütün Hollandalıları ve *VOC* yatırımcılarını memnun etmek yerine, tedirgin bir hale sevk etmiştir. Bir yandan Reform hareketlerinin etkisi de Hollandalı Protestanlar cephesinde bütün savaşların haksız olduğu düşüncesini oluşturmuştur. *VOC*’un bazı hissedarları da el koyma hadisesinin şirketin itibarını zedelediği ve meşru bir eylem olmadığı düşüncesiyle sahip oldukları hisseleri ellerinden çıkarmak yoluna gitmişlerdir. Bu da şirket hisselerinin ciddi anlamda değer kaybetmesine yol açmıştır. Şirket hisselerini elinden çıkartan *VOC* eski yatırımcıları Doğu Hint Ada’larıyla ticareti yürütecek yeni bir şirketin kurulmasını, hatta bu şirketin Fransa kralı IV. Henri’nin himayesinde olmasını savunmaya başlamışlardır. Ancak, bu durum doğrudan doğruya *VOC*’a rakip yaratmak ve Hollandalı şirketin kârlarını düşürmek anlamına gelecektir. Üstelik kurulacak yeni bir şirketin Fransa kralı himayesinde olması da bütün geçimini ve varlığını denizleri kullanmaya ve deniz ticaretine borçlu olan Hollanda’nın ticari anlamda mahvı ile sonuçlanabilecek bir yoldu. Bu durumda hem Hollanda burjuvazisinin hem de dini saiklerle hareket eden

Protestan yatırımcıların Malakka Boğazı'nda yaşanan el koyma hadisesi üzerine ikna edilmesi gerekmiştir. El koyma fiilinin meşruluğunun ispat edilememesi halinde hem Hollanda içerisinde ticari birliğin dağılması hem de Güney Doğu Asya'da İberya hakimiyeti karşısında Hollanda'nın mağlup olması ihtimalleri mevzubahis olacaktır. İşte, tam da bu durumda Hugo Grotius gibi bir hukukçunun vereceği hukuki görüşün *VOC* yatırımcılarını ve Hollandalı Protestanları ikna etmesi gerekmektedir. Grotius tarafından hazırlanan “Ganimetler Hukuku Üzerine Yorum” başlıklı yazı bu nedenlerle akılcı ve mantık kaideleri ile kaleme alınmış bir eser niteliği taşımaktadır. Grotius, bu eserinde Batı'nın hafızasında yer edinen temel metinlere irca etmiş, Yunan ve Roma hümanizmasından istifade ettiği gibi Kutsal Kitap alıntılarıyla da tezlerine geçerlilik ve sağlamlık kazandırmaya çalışmıştır. Bu kapsamda Grotius'un en çok atıf yaptığı düşünürler Cicero ve Seneca gibi Romalı Stoacılar olmuştur. Grotius, antik hümanizmaya döndüğü gibi kendisinden bir asır önce yaşamış ve Romalı hukukçuların yorumlarıyla birlikte Aquinolu Thomas görüşleri doğrultusunda şekillenen İspanyol Salamanca Okulu mensuplarının düşüncelerine de göndermeler yapmıştır. Bütün bu göndermeler ve istifade edilen kaynaklar Grotius'un yönteminin başlangıcı olmuş, onu uluslararası hukuku ilk defa modern biçimde ve pozitif hukuka yakın şekilde düşünen düşünür konumuna taşımıştır.²²³

Bu başlık altında tasvirini yapmaya çalıştığımız siyasi ve sosyal iklim ile birlikte Hugo Grotius'un biyografisi ele alındığında, onun geliştirmiş olduğu doğal hukuk düşüncesi ve bu düşüncesinde ilham aldığı kaynaklar daha fazla anlam kazanacaktır. Bir sonraki başlık altında da Grotius'un doğal hukuk düşüncelerini aktarmaya ve incelemeye çalışacağız. En öz haliyle Grotius'un yaşam öyküsü, çalkantılarla geçen, şiddetin bütün Avrupa kıtasına yayıldığı ve bu kaosu bitirebilecek, herkesçe kabul edilmiş ve meşruluğu tartışılmayan bir otoritenin bulunmadığı bir yüzyılda oluşmuştur. Bu dönem belirsizlikler yüzyılı olarak

²²³ J. Basdevant, “Grotius”, ed. A. Pillet, *Les Fondateurs Du Droit International*, V. Giard & E. Brière, Paris, 1904, s. 131-132; Erkiner, “Uluslararası Hukuk Düşüncesinde Klâsik Öğretinin Kuruluşu: Hugo Grotius ve Postgrotien Yazarlar Samuel Von Pufendorf, Richard Zouche, Cornelius Van Bynkershoek ve Samuel Rachel'e İlişkin İnceleme ve Değerlendirme”, s. 12-13.

nitelendirilebilir. Bu nedenlerle onun düşüncesinin üç temel motifle şekil aldığını söylemek mümkündür. Bu motiflerin ilki Grotius'un ekonomik menfaat elde etmek isteyen ve ülkesinde siyasi hakimiyeti ele geçirmek isteyen burjuva sınıfı içerisinde yer almasıdır. İkinci motifi ise yaşanan mezhepsel kavgaların ve teolojik ihtilafların arasında Hristiyanların birliğini sağlayacak insan aklı temellerine dayalı bir ahlak anlayışına ve dini hoşgörüyeye olan ihtiyaç belirlemiştir. Üçüncü motifi belirleyen temel saik ise Grotius'un almış olduğu hümanist eğitim ve Rönesans duyusunu sindirmiş akılcı ve bireyci fikirleridir²²⁴

2.3. Grotius'ta Doğal Hukuk Düşüncesi ve Bu Düşüncede Stoa Felsefesi ile Cicero'nun Doğal Hukuk Anlayışının Etkileri

Stoa felsefesinin hem Hristiyan düşünürler tarafından Tanrı devleti idealinde hem de laik düşünürler tarafından modern tabii hak kuramı idealinde kullanılmış olması hayret uyandırıcı gibi gözükmekteyse de söz konusu durum bir tezat değildir. Stoa felsefesinde tek yasa, evren ve Tanrı kavramlarının birlikte anlaşılması, çok tanrıcılığa karşı keskin tutum bu düşünceyi Hristiyan düşünürler için cazip kılmışken*, aynı felsefede doğaya ve onunla uyumlu akla yapılan göndermeler de dünyaya dair algılamaların değiştiği bir dönem olan Rönesans'ın düşünürleri için de cazip olma niteliğini korumuştur. Batı dünyasında Stoacılığın mirası Seneca ve Cicero gibi düşünürlerin aracılığıyla aktarılmıştır. Tertullianus, Lactantius ve Augustinus gibi Katolik Kilisesi'nin pederleri her zaman Stoa düşüncesiyle alakadar olmuşlardır. Tertullianus eserlerinde Seneca'dan bizim Seneca diye bahsetmiştir. Aynı zamanda Seneca ile Aziz Paulus'un mektuplaşmalarından da

²²⁴ Torun, Hugo Grotius'un Hukuk ve Siyaset Felsefesi, s. 31.

* Philo Judaeus (yak. İ. Ö. 20 - yak. İ. S. 50), daha çok bilinen adıyla İskenderiyeli Filon, Hristiyan azizlerin Stoacıları keşfedip öğretilerinde onlardan yararlanmalarından daha önce, İsa'nın öğretisini yaydığı yıllarda Stoa öğretisiyle Hristiyan dinini birlikte değerlendirmiş ve Eski Ahit'in Tekvin adlı kitabının amacının Stoacıların anlattığı dünya vatandaşlığı ve bütün ulusları içine alan doğal hukuk öğretisini anlatmak olduğunu ileri sürmüştür. Filon'a göre Stoacılığın yaratılış ve tanrı fikirleri aslında Yeni Ahit'in anlattığı prensiplerle aynıdır. Bkz. Thomas L. Pangle, "Socratic Cosmopolitanism: Cicero's Critique and Transformation of the Stoic Ideal", Canadian Journal of Political Science, vol. 31, no. 2 Jun. 1998, pp. 235-262, dp. 13, <http://www.jstor.org/stable/3232468>; Filon'un metni için bkz. <http://www.earlyjewishwritings.com/text/philo/book1.html> (son erişim: 24.08.2019, 18:10)

Augustine bahsetmiştir. Cicero, erken dönemde Kilise tarafından “erdemli pagan” olarak adlandırılmış ve Lactantius, Augustinus gibi önemli Hristiyan düşünürlerin yanında, onun Roma devletine dair idealize ettikleri ve tespit ettikleri Romalı seçkinlere ahlak öğretileriyle hitap etmeye çalışan Ambroisus ve Hieronymus gibi rahiplerin düşüncelerinde, bilhassa patristik felsefenin oluşturduğu Tanrı devleti (*civitas Dei*) idealinde azımsanamayacak ölçüde etkili olmuştur. Orta çağ dönemine gelindiğinde ise Stoacı felsefenin etkisini yitirdiğini, yerine Aristotelesçi düşüncenin ve İbni Rüşd düşüncesinin Thomas Aquinas (1225-1274) yorumlarında geçtiğini gözlemleyebiliriz. Ancak bir istisna var ki, o da Pierre Abelard (1079-1142) olmuştur. Namı diğer Petrus Abelardus, “*Bir Filozof, bir Yahudi ve Bir Hristiyan Arasında Diyalog*” başlıklı yazısında filozofunu Cicero’dan alıntılادığı Stoacı düşünce ve kavramlarla konuşturmuştur. Bu diyalogda Filozof, kutsal kitaba dayalı otoritenin de üstünde bir tabiat yasasının olduğunu savunur ve erdemın en üstün iyi (*summum bonum*) olduğunu dile getirir. Diyalogda Filozof rolünde konuşturulan kişi tarafından, Stoacılar için bir kahraman statüsünde olan Genç Cato’nun ahlaki bir yaşam örneğı olarak sunulduğu görülür. Abelard’dan sonra Orta çağ entelektüel sahnesinde Stoa felsefesinin izlerinin görülmediğı söylenebilir.²²⁵

Rönesans dönemine bakıldığında antik dönem merakının doğduğunu söylemek mümkündür. Orta Çağ döneminde daha önce Abelardus’un alıntılادığı Stoacılar erken Rönesans’ta Petrarca (1304-1374) hayranlığını ekleyebiliriz. Petrarca ile başlayan Stoa ve Cicero merakı Rotterdamlı Erasmus’a (1466-1536) dek Seneca’dan tercümelerle devam etmiştir. Hollandalı Justus Lipsius (1547-1606) Stoacılığın erken modern dönemde benimsenmesinde önemli bir görev görmüştür. Lipsius, 1584 yılında yayınladığı *De Constantia* adlı eserinde döneminin dini ve mezhepsel tartışmalarından kaynaklanan iç savaşlara ve bu kargaşadan doğan kamusal felaketlere çözümler sunabilmek amacıyla Stoacı tezler ileri sürmüş ve söz konusu felaketlerin ve kötülüklerin sebebinin bir gerekliliğın sonucu olduğı ve *ipso*

²²⁵ Sellars, Stoicisim, s. 138-139; Çevik, “Önsöz”, Cicero, Devlet Üzerine, s. 11-12.

facto Tanrı tarafından buyurulduğu, bu kargaşanın ne elem verici ne de gereksiz olduğu, tam aksine bizlere faydasının olduğu düşüncesini ileri sürmüştür. Bu tezler Seneca'nın mektuplarında dile getirdiği düşüncelerini anımsatmış ve tanrı yazgısı, zorunluluk gibi kavramların yayılmasına yol açmıştır.²²⁶ Aynı zamanda bir Flaman olan Justus Lipsius, Hollanda'da Stoa akımının yaygınlaşmasına öncü olmuş ve Hugo Grotius'u da etkileyecek Neo-Stoacılık akımının başlamasına sebep olmuştur.

2.3.1. Grotius'ta Doğal Hukuk (Ius Naturale) Düşüncesi

Hugo Grotius kendisine esas aldığı ana nokta Aydınlanma düşüncesinin de kendisine esas belirlediği “akıl” ve “rasyonalite” anlayışlarıdır. Bu sayede hukuk kendi kendine yeten bir akıl ile geçerli ve bağlayıcı hale gelmekte, Tanrı'nın olmadığı varsayımında dahi matematiksel ispat ile geçerliliğini ve bağlayıcılığını koruyabilmektedir. Grotius, bu hukuka “doğal hukuk” adını vermiştir. Ona göre doğal hukuk, deneyden ve görgüden önce *apriori* olarak vardır. Bu epistemolojik yaklaşım doğal hukuku, Tanrı'nın varlığından ve müdahalesinden özerk hale getirmekte, modern ve seküler düşüncenin içerisinde yerleştirerek onu insan aklıyla keşfedilebilir bir noktaya taşımaktadır. Bu sayede matematiksel kavramların değiştirilmesi nasıl mümkün değilse, doğal hukuk da Tanrı veya bir başkası tarafından değiştirilemeyecektir. Grotius'a göre doğal hukukun ilkeleri insanın rasyonel doğasından ve toplum halinde yaşamaya meyleden (*appetitus societatis*) tabiatından çıkarılabilecektir. İnsan eyleminin gene insanın rasyonel doğasına uygun olma zorunluluğu nedeniyle akıl ve doğa arasında bir uyum ve birliktelik inşa edilmiş olur.²²⁷

Aslında ahlak ve siyasetin teşkil ettiği pratik felsefe ile matematiğin dahil olduğu kuramsal bilgi arasında ayırım yapılması Aristoteles'in tasnifine dayalı bir anlayıştır. Grotius'u insan bilimlerinde ayrı konuma taşıyan özelliği söz konusu

²²⁶ Sellars, Stoicism, s. 143-144.

²²⁷ Cevizci, Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a, s. 390-91.

Aristotelesçi tasnife karşı çıkararak ahlak ve siyaset gibi pratik alanların da matematik gibi soyut bir kuramın kurallarıyla anlaşılabilirliğini savunması olmuştur. Çağdaşı René Descartes'ın temsilcisi olduğu rasyonalist felsefe ekolü de bu tasnifi kabul etmezken, aklın kuralları ışığında tabiatın ve ahlakın kurallarının anlaşılabilirliği görüşünü savunur. Bu nedenlerle Grotius'un düşünceler tarihi içerisinde yeri tam olarak çağdaşı Descartes'ın da durduğu yerle aynıdır denilebilecektir. Aristotelesçi bir anlayışın sürdürülmesi halinde hukuki düşünce mevzu hukukun yorumundan, kutsal metinlerin alıntılanmasından öteye gidemeyecektir. Ancak, Grotius'un benimsediği tümdengelimle dayalı (*deductive*) metodolojiye göre hukuk, tıpkı matematik gibi aklın ilkelerine dayalı, *apriori* varsayımlarla (*axiomatic*) oluşturulan bir bilimin konusu olabilecektir. Bu anlamda Stoacıların savunduğu doğru akıl (*recta ratio*) inancı Grotius'un yöntemini belirlemesinde etkili olmuştur diyebiliriz. İlk bölümde de görüldüğü üzere *recta ratio*, insana evrensel doğruyu bildiren akla ve insan doğasına muhalif olamayacak temel kuralları bilmenin ifadesidir. Grotius, *JBP*'nin önsözünde amacının, görüşlerini kabul etmek istemeyen bir kişinin, kendini zorlamaksızın bunu yapamayacağını anlamasını ve bu karşı çıkışından vazgeçmesini sağlamak olduğunu ifade etmiştir. Zira ona göre hukukun ilkeleri, öylesine açık ve belirlidir ki*, onların doğruluğuna ve geçerliliğine karşı çıkmak mümkün değildir.²²⁸ Bu amacı kendine edinen Grotius'a göre yöntemi gene *JBP*'de şu şekilde açıklanmıştır:

“İlkin, genel bir önerme olarak, evrensel doğrunun ne olduğunu görelim; bundan sonra bu genellemeyi aşama aşama daraltarak, ilgili sorunun özel doğasına uyarlayalım. Nasıl ki matematikçiler, herhangi bir somut kanıtlama konusunda, bütün insanların üzerinde kolayca anlaştıkları belirli genel aksiyomları ifade eden ilk önerme ile işe başlıyorlarsa, biz de tıpkı onlar gibi, ileride çıkaracağımız sonuçların sağlamca dayanabilecekleri bir temeli oluşturmak

* Descartes'in aklın ilkelerinin apaçık (*bedihi, apparent*) olduğu prensibini anımsatır.

²²⁸ Ağaoğulları – Köker, Kral – Devlet ya da Ölümlü Tanrı, s. 91-92.

amacıyla, ilk kez öğrenilmekten çok hatırlanması gereken ilk varsayımlar olarak sunacağımız en genel nitelikli, belli kuralları ve yasaları koymalıyız.’’²²⁹

Grotius, doğal hukuku gerekçelendirirken Cicero’nun yaptığı gibi septisizme karşı tavır alır ve septik tutumun örneği olarak Cicero’nun da eserlerinde yer verdiği (Devlet Üzerine V, VI. kitaplar) meşhur kuşkucu filozof Karneades’i kullanır.²³⁰ Karneades evrensel yasa iddiası taşıyan Stoacı tezlere ve Roma’nın başka topraklar üzerinde kurmaya çalıştığı egemenliğine karşı çıktığından, Grotius, onu mutlak doğruluğunu ispat etmeye çalıştığı doğal hukukun karşısına yerleştirir.²³¹ Doğal hukukun varlığını *apriori* şekilde gerekçelendiren Grotius’a göre hiçbir yasanın bulunmadığı ve bütünüyle kuralsızlığın hâkim olduğu doğal halde dahi insan, toplum halinde yaşamayı arzu eden doğası ve rasyonel bir hayvan olması nedenleriyle doğal yasanın bilincinde ve idrakindedir. Ancak, bu yasanın uygulanması ve siyasi bir yaptırım gücüne bağlanması gerekmektedir. Grotius, bu gerekliliğin karşısında devleti kendi çağdaşı olan diğer kuramcılar gibi bir sözleşmenin sonucu olarak düşünmeye başlamıştır. Ne var ki, Grotius’un devleti bir hipotez olmaktan çok, Stoacıların da dile getirdiği tarihsel bir gerçekliğe sırtını yaslar. Birbirlerine söz vererek bir araya gelen insanların oluşturduğu politik toplumların egemen güçleri de aynı sözleşme sonucunda uluslararası toplumu meydana getirirler.* Hugo Grotius, bu çift katmanlı oluşumun “ahde vefa”

²²⁹ De Iure Praedae’den aktaran: Ağaoğulları – Köker, Kral – Devlet ya da Ölümlü Tanrı, s. 92. Ayrıca bkz. Richard Tuck, “Grotius and Selden”, ed. J. H. Burns, The Cambridge History of Political Thought (1450-1700), Cambridge University Press, UK, 2006, s. 505.

²³⁰ Sabine, A History of Political Theory, s. 422.

²³¹ Catherine Larrère, “Hugo Grotius, 1583-1645”, çev. İsmail Yerguz, ed. Philippe Raynaud – Stephane Rials, Siyaset Felsefesi Sözlüğü, İletişim Yayınları İstanbul, 3. Baskı 2017, s. 35.

* Burada bir çelişkinin olduğu gözlemlenebilecektir. Aristotelesçi yaklaşım doğrultusunda toplumu başlangıcı kestirilemeyen, doğal bir oluşumun sonucu olarak gören Stoacı anlayış ile, Devleti ve dolayısıyla egemenliği yapay bir sözleşme düşüncesi üzerinden kurgulayan düşünce arasında çelişkinin olduğu çok açıktır. Bir yanda toplumu ve devleti insanların doğal bir yöneliminin sonucunda başlangıç merhalesi tayin edilemez şekilde oluşturan Aristotelesçi anlayış; bir yanda da, Devleti ve toplumu, korku ve dehşet ortamında dahi var olabileceğine inanılan “özgür irade” kurgusuna dayandıran sözleşmecî yapaylık olsa olsa bir şizofreniyi (*Yunancadan: skhizein + phrēn; zihin bölünmesi*) temsil eder. Bu aşamada Hobbes ile görünür hal kazanan iradeci pozitivizm ile modern tabii hak düşüncesi aynı kurgusalılık/mitos üzerine inşa edilmiş olur. Bu söylencenin dışında ve ötesinde toplumu ve onun politik oluşumunu *conatus* kavramı altında anlayan Spinoza, bu şizofreni durumunun aşılmasında zihin toparlayıcı işlev görür. Spinoza’ya göre toplumun oluşması için ne bir özgür iradenin varsayımına ve sözleşme kurgusuna ne de bireylerin birtakım haklarını

ilkesinden kaynaklandığını, rızaya dayalı yükümlülüğün gücünü ve geçerliliğini doğa yasasından aldığını belirtir.²³² Grotius'un insanları ve devletleri daimî bir barışı arzulamakta, doğal hukuk da insanların daimî barış ihtiyacına hizmet etmektedir. Doğal hukuk öğretilerine yöneltilmiş olan antik septisizmin eleştirileri Grotius tarafından insana özgü bir arzu olan "hemcinsleriyle birlikte yaşama" ve "toplum olma" düşüncesi ile cevaplandırılır. İnsanın rasyonel doğasında yer alan bu eğilim sonucunda doğal hukukun birçok buyruğu ve kuralı elde edilmiş olur. Doğal hukukun kaynağı haline gelen toplumsallık en temelde birtakım evrensel kurallar ihdas eder. Bunlar bir başkasına bilinçli şekilde zarar vermemek ve zarar verildiği takdirde de bu zararı tazmin etmek, sözünde durmak ve yaşamın sürdürülmesini sağlamaktır. Doğal hukukun tüm bu kuralları insanın doğasında bulunan toplum halinde yaşama meylinin (*appetitus societatis*) aslında barışa ve huzura yönelmiş bir arzudan kaynaklanmasıdır.²³³

Grotius'un savunmuş olduğu *appetitus societatis* kavramı Stoacı bir kavram olup aslında Aristotelesçi bir toplum anlayışına kadar götürülebilecektir. Grotius da Cicero ve diğer Stoacı düşünürler gibi insanı diğer canlılardan üstün konuma yerleştirir ve bu üstünlüğü insanın toplum halinde yaşama arzusuna sahip olması ile meşrulaştırır. Toplumsal yaşamı benimseyen insan türü sahip olduğu akıl ve dil sayesinde de Tanrı'nın buyurduğu kuralları keşfeder ve kendi faydasına olan doğal hukukun kurallarını idrak etmiş, bu ilkeler doğrultusunda hukuku yaratmış (beşerî kaynaklı pozitif hukuk) olur. Stoacılar insanı ve tanrıları nasıl aynı evren ve tek yasa çatısı altında düşlemiş ise, Grotius da Tanrı buyruğu ve insan aklı arasında bir paralellik olduğunu ileri sürer. Şüphesiz ki, insanların toplum halini almalarında bir yarar (*utilitas*) ilkesinin varlığı da sezinlenebilecektir. Bu sayede insanlar dayanışmadan, Durkheim sosyolojisini andırır bir tesanüt ihtiyacıyla bir araya gelmiş olabileceklerdir. Ancak, salt yarar ilkesini toplumun kaynağı olarak görmek

devretmesine ihtiyaç vardır. Zira birey kendi gücünü/conatus'unu azaltarak bir sözleşmenin veya toplumun parçası haline gelmez. Conatus işleyişi gereği birey, her zaman gücünü koruyacak ve artıracak şekilde eyler. Burada Epikourosçu haz anlayışı ile birlikte Stoacı *oikeiôsis* kuramının etkisini izleyebilmek mümkündür.

²³² Cevizci, Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a, s. 391-92.

²³³ Larrère, "Hugo Grotius, 1583-1645", Siyaset Felsefesi Sözlüğü, s. 351.

Grotius açısından sakıncalı gözükmemektedir. Zira kuşkucu Karneades de “çıkarları sağlamaya çalışmak adaletin ve hakkaniyetin anası gibidir” sözünü etmiştir. Bu noktada Stoacı Grotius ile kuşkucu Karneades aynı noktada buluşamazlar. Grotius’a göre insan, her koşul ve şartta, hatta tüm ihtiyaçları karşılanmış bile olsa, onu hem cinsleriyle birlikte yaşamaya sevk eden bir doğaya sahiptir.²³⁴ Oysa Karneades’e göre yasalar insanlar tarafından mekâna ve zaman göre değiştirilebilmektedir. Septik filozofa göre insan bir başka canlıdan veya hayvandan daha üstün olamaz ve tarih boyunca çıkarı neyi gerektirdiyse onu adalet olarak kabul etmiştir. Ancak, Grotius’un savunusu insanın akıllı bir varlık olduğudur. İnsan başkasının canına ve malına zarar vermeyerek ve zarar verdiğinde de cezasını çekerek, gerçekleştirdiği sözleşmenin koruyucusu olarak sonuç itibarıyla kendi yararı için hareket etmiş olmaktadır. Bu davranış da insan aklının bir buyruğu, aynı zamanda doğal hukukun bir emridir. Grotius’a göre doğal hukuk bir eylemin akla ve toplumsal doğaya uygunluğu ya da aykırılığı sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu nedenlerle toplumun devamlılığını ve bütünlüğünü sağlayacak her eylemin insanın yararına olduğu, bu durumda da adil olduğu ve doğal hukuka uygun olduğu söylenebilecektir.²³⁵ Grotius’un yarar (*utilitas*) yaklaşımında Stoacı *oikeiôsis* kavrayışını izlemek mümkündür. Stoacılara göre insan denen canlı varlığın ilk yönelimi kendini korumak ve bu doğrultuda tedbirler almaktadır. Darwin’in türlerin seçilimi teorisini andırır biçimde Stoacı insan, önce kendi varlığını korumak ister, ardından da ahfadını koruma altına alır. Bu koruma içgüdüsü toplumu meydana getirir. Ancak, bu içgüdünün oluşmasında insanlara Tanrı tarafından aşılana hemcinsine duyduğu şefkat ve merhamet duygusunun da Stoacılar tarafından savunulduğunu göz ardı etmemek gerekir. Grotius’un uluslararası toplumu da bu antropolojik duyuş sayesinde oluşacaktır. Bu antropolojik kavrayışın Karneades’in savunduğu gibi salt menfaat olgusuna ve bencil bir insan anlayışına dayanmadığı ortadadır.*

²³⁴ Taşkın, “Hugo Grotius”, Siyaset Felsefesi Tarihi, s. 194.

²³⁵ Taşkın, “Hugo Grotius”, Siyaset Felsefesi Tarihi, s. 204.

* Stoacı antropolojiden mülhem bu kavrayışın iktisadi politikte de David Ricardo tarafından mukayeseli üstünlük (*comparative advantage*) teorisi ile savunulduğunu, bu teoriye göre milletlerin üretimde ve imalatla birbirlerinin yararına çalıştıkları, bir milletin üretemediği veya daha pahalıya

Grotius'a göre doğal hukukun yanında Tanrı iradesine dayalı hukuk (*divino voluntario*) ve insan iradesine dayalı hukuktan (*humano tantum jure*) da bahsetmek mümkündür. Grotius'a göre Tanrısal hukukta bir *ratio legis*, yani yasanın hikmetini araştırmak mantıksızdır ve boşunadır. Zira Tanrı hukuku Tanrı buyurduğu, bir şeyin olmasını veya olmamasını istediği için vardır. Dünyanın yaratılışından sonra vazedilen hukuk, Tufan'dan sonra vazedilen hukuk ve İsa'ya verilen şariat tanrısal hukukun örnekleri olarak sayılabilecektir. Grotius için hukuk esasında tabii hukuk ve iradi hukuk olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bahsini ettiğimiz tanrısal hukuk, iradi hukukun içerisinde beşerî hukuk ile birlikte yer almaktadır. Grotius, *ius gentium*'un tabii hukuktan farklılığını göstermek için onu beşerî hukukun içerisinde, belirli milletlerce benimsenmiş kaideler olarak ele alır. Grotius, tabii hukukun bütün hukuklardan, hatta Tanrı iradesinden bile özerkliğini anlatmak için, Tanrı'nın kudreti ne kadar sonsuz olursa olsun iki çarpı ikinin dört etmesini engelleyemediği gibi özü kötü olmayan bir şeyi de engellemesinin mümkün olmadığı örneğini kullanır.* Grotius, bu sayede doğal hukukun gerekçelendirmesini seküler bir biçimde, natüralist felsefeye uygun şekilde yapmış olur. Onun için doğal hukukun ispatı *apriori* veya *aposteriori* olabilecektir. Daha önce de belirtildiği gibi bir eylem ve hareket insanın toplumsal doğasına ve faydasına uygunsa doğal hukuka da uygundur. Grotius *aposteriori* ispat yönünden ise 'sağduyu' ilkesini

mal ettiği bir emtianın, diğer bir milletin ürettiğini veya daha ucuza mal ettiğini, bu sayede malların serbest dolaşımının gerektiğini savunan tezlerde görmek ve izlemek mümkündür. Ricardo'nun bu teorisine dair detaylı bilgi için bkz. https://saylordotorg.github.io/text_international-trade-theory-and-policy/s05-02-the-theory-of-comparative-adv.html (Son erişim: 03.09.2019 02:05).

* Grotius'un bu tasarımı akıllara Ludwig Wittgenstein'in Tractatus-Logico-Philosophicus'ta söylediklerini getirmektedir: "3.031: Bir zamanlar, Tanrı'nın her şeyi yaratabileceği, ama, yalnızca, mantık yasalarına aykırı bir şeyi yaratamayacağı söylenirdi. Çünkü "mantıksız" bir dünyanın neye benzediğini söyleyemeyiz." Zira Wittgenstein'a göre mantıkla çelişen bir şeyi dilde inşa etmek mümkün değildir. Grotius'un natüralist felsefesi ve Tanrı'nın iki artı ikiden beşi yaratamayacağı fikri, iki artı ikinin beş ettiği bir dünyanın tasarımlanamayacak olmasından kaynaklanır. Benzer görüş de yüzyıllar önce Stoacı Seneca tarafından *De Providentia*'da şu şekilde dile getirilmiştir: "O bütün varlıkların yaratıcısı ve yöneticisi alınyazısını kendisi yazmıştır, ama o bile bu yazgının peşinden gider; bir kez buyurmuştur, her zaman itaat eder." Bkz. Seneca, *De Providentia*: Tanrısal Öngörü, çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayınları, 2014, İstanbul, s. 75. Ancak, Wittgenstein'a göre *apriori* düşüncenin doğruluğunun bilinebilmesi için o düşünceyi karşılaştırma nesnesi olmaksızın bilebilmek gerekir (3.05). Grotius'a göre doğal hukuk, *apriori* olarak bilinir. Ancak insan aklına ve onun toplumsal doğasına dair çıkarımlar, diğer canlılar ile olan mukayesenin sonucunda elde edilir. Bu durumda Grotius'un *apriori* ispatının sorunlu olduğu not edilmelidir. Bkz. Ludwig Wittgenstein, Tractatus-Logico-Philosophicus, çev. Oruç Aruoba, Metis Yayınları, İstanbul, 7. Basım 2013, s. 27-28.

benimser. Ona göre bir davranış biçimi medeni milletlerce benimsenmişse veya yasaklanmışsa, o meşru veya memnu eylem de doğal hukukun içerisinde düşünülebilecektir. Grotius, bu yaklaşımı ile 18. yüzyılda ortaya çıkan *common sense* anlayışını benimseyen İskoçya Okulu'nun bir habercisi olarak düşünülebilecektir. Örneğin mülkiyet hakkı birçok medeni millet tarafından benimsenmiş bir haktır ve beşerî hukuk kaynaklı olsa dahi doğal hukukun bir kurumu olarak düşünülebilecektir.²³⁶ Nitekim insan toplumsallığı ile mülkiyet arasında bir bağ söz konusudur. Grotius'a göre "doğal" terimi varlıkların özünde yer alan ve değişime maruz kalmayan özlerini temsil eder. Bir davranışın doğal olarak nitelendirilmesi aynı zamanda akla uygunluğunu ve kişinin yararına olduğu anlamlarına gelir. Mülkiyet de başkalarının zararına olmadığı sürece insanın kendisi için bir yaşam imkânı ve sürekliliği sağlar. Birlikte yaşamak doğal olduğundan, bu doğallık içerisinde insanın kendisini ve kendisine ait olan şeyleri koruması da oldukça normaldir. İşte bu korunma ihtiyacından da devletin ve mülkiyetin gerekliliği meşrulaştırılmış olur.²³⁷ Grotius da kendinden yüzyıllar önce yaşamış olan Cicero gibi, mülkiyeti doğal hukukun bir gerekliliği kılar. İkisinin de bu tutum ve tercihleri onların ait oldukları sınıfların menfaatlerini korumak düşüncesinde olduklarını göstermektedir. Zira Romalı Cicero mensubu olduğu aristokrat sınıfının menfaatlerini gözetirken, Hollandalı Grotius da Felemenk ülkelerinin burjuvazisinin sahip olduğu gemilerin Doğu Hint denizlerinde seyahat edebilmesini müdafaa etmekteydi.

Hugo Grotius'u modernite içerisinde düşünmek ve onu modernite içerisinde tabii hak düşünürü olarak tanımlamak için Grotius'un nasıl bir düşünce geçişinde yer tuttuğunu görmemiz gerekecektir. Düşünürümüzün sağladığı düşünce geçişi onu modernite içinde düşünmemizi sağlayacaktır. Cemal Bâli Akal'ın tasvirini yaptığı Orta Çağ düşüncesinden modern düşünceye geçiş sürecini izlemek bu bakımdan

²³⁶ Anthony F. Lang, "Hugo Grotius (1583-1645)" ed. Daniel R. Brunstetter – Cian O'Driscoll, *Just War Thinkers: From Cicero to the 21st Century*, Routledge, New York, 2018, s. 136.

²³⁷ Sadri Maksudi Arsal, *Hukuk Felsefesi Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1945, s. 168-170; Taşkın, "Hugo Grotius", *Siyaset Felsefesi Tarihi*, s. 205; Ayhan Yalçınkaya, "Bodin'den Hobbes'a Doğru", ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 419.

değerlidir. Akal'a göre Orta Çağ'da var olan düşünce durağan bir düşünce olup dünya evrenin merkezi, dünyanın merkezi de insandır. 12. yüzyıla kadar Augustinus'un Yeni-Platonculuk düşüncesi ile olgunlaştırmış olduğu Hıristiyanlık düşüncesi Avrupa'da hâkim olmuştur. Ancak Endülüs Emevileri'nin tercüme faaliyetleri sonucunda Aristoteles'i tanıyan/hatırlayan Avrupa, tabiatı bir araştırma konusu olarak algılamaya başlamıştır. İslami temelde felsefe geliştiren düşünürlerinin oluşturduğu Meşşâî ekolünün Aristoteles'in ve Yunan Peripatetik düşüncesinin Avrupa'ya tanıtılmasında yadsınamayacak rolü söz konusudur. Avrupa, Aristoteles'i tanıdıktan sonra, bu sefer de Aquinolu Tommaso tarafından 13. yüzyılda Aristoteles düşüncesi Hıristiyanlık ile harmanlanmış ve Akal'ın deyimiyle bir erken Rönesans dönemi başlamıştır. 13. yüzyılda Aristotelesçilikle harmanlanmış skolastik düşüncenin bıraktığı miras Kopernik, Bruno ve Galileo gibi filozof ve araştırmacılar tarafından skolastik kalıpların yıkılmasına yol açmıştır. Artık dünya evrenin merkezi değildir ve evren içerisinde Tanrı/kul hiyerarşisi yıkılmış, yerini gene Akal'ın deyimiyle kozmik bir demokrasiye bırakmıştır. Hugo Grotius'un tabii haklar görüşünü hazırlayan temel etken bu düşünce gelişimin sonucudur.* Buna göre Tanrı, tabiatın dışına çıkarılmıştır. Bruno'nun görüşleri

* Aristoteles düşüncesinin Avrupa'ya girmesi ve skolastik düşünce ile harmanlanması sonucunda varlığa ve varlığın bilgisine dair bütün algılayış değişime maruz kalmıştır. Coğrafi Keşifler sonucunda da güçlenen prensler, iktidarlarını güçlendirmek için kilisenin ürettiği bilgiden bağımsız bilginin önemini keşfetmişlerdir. Keşifler sonucunda zenginleşen Avrupa'da zenginliğin bölüştürülmesi bir sorun haline gelmiştir. Kilise'nin ürettiği bilgi ile dünya görüşünü oluşturan serfin, efendisine bağlılığını, bir tüccarın da iş ahlakını bu dünya görüşüyle sürdürmesi artık mümkün değildir. Bu noktada Max Weber'i hatırlayacak olursak bir zihniyet dönüşümünün yaşandığı, yeni bir ahlakın oluşturulması gerektiği muhakkaktır. 15. yüzyıldan Hugo Grotius'un yaşadığı dönem olan 17. yüzyıla kadar geçen süre epistemolojik bir dönüşümün yaşandığı, Avrupa'nın kültürel çehresinin değiştiği bir dönem olmuştur. Bu kapsamda bilgi, Kilise'nin tekelinden ayrılmıştır. Göklerden yeryüzüne inen bilgi, bütün ışıık huzmelerinin toplandığı odağı insan, onun içerisinde yaşadığı tabiat ve tabiatın bulunduğu evren haline getirmiştir. Immanuel Kant'ın, Aydınlanmayı, insanın kendi aklını kullanma cesareti olarak nitelemesi bahsini ettiğimiz epistemolojik dönüşümün anlaşılmasında anahtar bir tanımlama (*key notion*) görevini görür. İnsan aklının ve iradesinin özerkliğine inanılması bahsini ettiğimiz tabiat araştırmaları sonucunda gerçekleşmiştir. Kopernik'in ve Bruno'nun tabiat araştırmaları geleneksel kozmogoniye değişime uğratmış ve insan denen varlığın tanrısal büyüü bozuma uğramıştır (*disenchantment, demystification*). Tanrı ile insan arasındaki ilişkinin anlaşılmasında ve İncil'in yorumlanmasında Kilise tekel olmaktan çıkmış, artık belirleyici referans insan aklı olarak belirlemiştir. Rönesans dönemi olarak adlandırılan bu dönemin temelinde yatan bir başka belirleyici etken de antikiteye dönüş olmuştur. Aydınlanma, merkezine insanı ve kamusal yaşamı alan kadim Yunan ve Roma hümanizması ve eserleri ile ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda seküler bir toplum meydana gelmiştir. Bu sayede insan ve onun meydana getirdiği toplum ekonominin kurallarına göre hareket

sonucunda kilisenin de benimsemiş olduğu Aristotelesçi iki alem düşüncesi geçerliliğini yitirmiş, evrenin sonsuzluğuna olan inanç ve panteist dünya görüşü başlamıştır. Ancak, Grotius tarafından Tanrı'nın tabiatın dışına itilmesi tabii hakların evrenselliğini, sürekli bir biçimde geçerliliğini ispat etmek, bir diğer deyimle tabii hakları Tanrı'ya rağmen var edebilmek için tercih edilmiş bir yöntemdir. Bu yöntem ve düşünceye göre tabii haklar, Tanrı'nın iradesi ve istemesi sonucunda oluşmamış, insan aklına ve onun toplumsal doğasına uygun oldukları için hak olarak değerlendirilmiştir. Bu aşamada insanın aklına ve doğasına yapılan gönderme Grotius'un tabii haklar düşüncesinin laik niteliğini görmek bakımından önemlidir. Grotius'a göre tabii haklar öylesine geçerlidir ki, onun tabiriyle *“Çok korkunç bir suç işleme karşılığında, Tanrı'nın var olmadığı ya da bir Tanrı olsa bile insan işleriyle hiç uğraşmadığı kabul edilseydi, bütün bu anlattıklarımız gene de böylesine geçerli olacaktı...İşte, Tanrı'nın bağımsız iradesi, hukukun, doğa yanında, bir başka kaynağı olmaktadır.”* İyinin ve kötünün belirlenmesinde Tanrı buyruğunun mu belirleyici olduğu, yoksa şeylerin kendi doğalarının mı bu belirlemede kıstas olduğuna dair tartışmada Grotius'un aldığı konum şeylerin kendi doğaları sonucunda iyi veya kötü şeklinde Tanrı tarafından kategorize edildiği şeklindedir. Grotius bu tutumu ile doğa düzeninden Tanrı'yı dışlar ve evrenin odağını gene evrenin kendisi yapar. Bu sayede de evrensel ve değişmez nitelikte olan tabii haklar, bizzat kendisi için, yani tabii haklar için var olmuş olur.²³⁸

Grotius'un düşündüğü tabii haklar 16. yüzyıl İspanya'sının Salamanca Okulu düşünürleri tarafından yaklaşık bir yüzyıl önce dile getirilmiştir. Salamanca Okulu içerisinde yer alan Cizvit teolog Luis de Molina (1536-1600) da tabii hukuku tanrı istencinden özerk şekilde düşünenlerdendir. Grotius, tabii hukuku tanrıya rağmen kurarken, Molina da hukukun yalnızca şeylerin tabiatından kaynaklandığını savunmuştur. Grotius'un dile getirdiği birçok düşüncesi Salamanca Okulu'nun iki büyük düşünürü olarak kabul edilen Francisco de Vitoria ve Francisco de Suarez

eder hale gelmiş, hem insan hem toplum rasyonel bir işleyişe sahip hale gelmiştir. Benzer görüşler için bkz. Torun, Hugo Grotius'un Hukuk ve Siyaset Felsefesi, s. 25-30.

²³⁸ Cemal Bâli Akal, İktidarın Üç Yüzü, Dost Kitabevi, Ankara, 2. Baskı 2003, s. 103-104.

tarafından kuramsallaştırılmış ve savunulmuştur. Vitoria'nın savunduğu insan neslinin birliği ilkesi ve kuramsallaştırdığı iletişim hakkı ile Suarez'in dile getirdiği bütün insan türünü yönetmesi gereken karşılıklı şefkat ve sevgi ilkesi Grotius ile birlikte onları aynı Stoacı antropoloji perspektifine taşımaktadır. Ancak, yasayı ve toplumu Tanrı iradesinden bağımsız, insan aklını temel alarak düşünen Grotius'u esaslı biçimde etkileyen Francisco de Suarez olmuştur.²³⁹ Zira Suarez'e göre doğal yasa, aklın ışığı ile tanınabilmektedir. Bu ışık insanın rasyonel doğasına uygun olarak beliren iyi ile kötüyü ayırt etmeye yarayacaktır. Suarez'e göre tabii yasanın fonksiyonu özünde iyi veya kötü olanı insana ayırt etme yetisi kazandırmasıdır.²⁴⁰ Bu nedenlerle Grotius'un, onu modern/rasyonalist hukukçu yapan, tabiatı yasalar için meşruiyet zemini kılan tüm özelliklerin ilham kaynağının İspanyol Salamanca Okulu olduğunu söylemek gerekecektir.²⁴¹ Şimdi, Grotius'u modern tabii hukukçu olarak kategorize etmemizi sağlayan savunduğu doğal yasa ve doğal hukuk görüşlerine bakmamız gerekecektir. Bunun için kronolojik bir sıralama takip ederek Grotius'un Hollanda ve Portekiz arasında ortaya çıkan sorunlar üzerine kaleme aldığı hukuki görüşlerini topladığı ve yayımladığı *Mare Liberum*'a, ardından da kuramsal bir çalışma olarak meydana getirdiği, görüşlerinin en olgun ve kapsamlı halini aktardığı, dilimizde de “Savaş ve Barış Hukuku” adıyla bilinen *De Iure Belli ac Pacis (JBP)* isimli eserine bakacağız. Her iki eserde de odaklanacağımız hususlar Hugo Grotius'un doğal hukuktan ne anladığı ve onu felsefi olarak nasıl bir zemine oturatarak açıkladığı olacaktır.

2.3.1.1. Mare Liberum'da Doğal Hukuk

Mare Liberum, Savaş ve Barış Hukuku adlı eserin önceden bir habercisi niteliğindedir. *JBP*'de geliştirilen ve felsefi temele oturtulan düşüncelerin ilk temelini *Mare Liberum*'da ve *De Iure Pradae*'de görmekteyiz. Ne *Mare Liberum*

²³⁹ Cemal Bâli Akal, *Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı*, Dost Kitabevi, Ankara, 4. Baskı 2010, s. 241-280; Fernando H. Liano Alonso, “Cicero and Natural Law”, s. 166.

²⁴⁰ Hakkı Hakan Erkiner, “Grotius Öncesinde İlk Modern Uluslararası Hukuk Düşüncesinin Oluşturduğu Tarihsel Koşullar ve Erken Klasik Dönemdeki Öğreti”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, S. 1, 2012, s. 117.

²⁴¹ Akal, *Hukuk Nedir?*, s. 67-68.

ne de *De Iure Pradae* başlı başına bir felsefe eseri olarak değerlendirilebilir. Ancak, her iki eser de Grotius'un *JBP* ile kuramsallaştırdığı uluslararası toplum ve uluslararası hukuk düşüncelerine bir giriş ve hazırlık mahiyetindedir.²⁴² Bu eserler önceki başlıkların altında da zikredildiği gibi Grotius'un Malakka Boğazı'nda Hollanda'nın Portekiz gemisine el koyması üzerine kaleme almış olduğu savunma yazılarından oluşmaktadır. Grotius döneminin İspanyol tezleri Pasifik Okyanusu'nun ve Meksika Körfezi'nin üzerinde, Portekiz iddiaları ise Fas'ın güney Atlantik bölgesi ile Hint Okyanusu üzerinde münhasır egemenlik iddialarına dayanmaktaydı. Santa Catarina gemisine el konulduktan sonra *VOC*'un hissedarlarını hisse satışlarından vazgeçirmek için kaleme alınan *Mare Liberum*'un, aynı zamanda döneminin İspanyol ve Portekiz iddialarını çürütmek için yazıldığını anlamamız da mümkündür.²⁴³ Grotius, döneminin sorunlarına ilişkin geliştirdiği düşüncelerde doğal hukuk düşüncesine ve denizlerin herkesin ulaşımına ve istifadesine açık olduğu argümanına dayanmıştır. Grotius düşüncelerini dile getirirken ve geliştirirken Roma Stoacılarının görüş ve düşüncelerinden yüksek derecede faydalanmıştır. *Mare Liberum*'da kurulan zemini görmek ve anlamak, kuramsal niteliği daha yüksek ve hacmi daha büyük olan *JBP*'yi tahlile geçmeden önce önem arz etmektedir. Bu sayede Grotius'un düşüncelerini meydana getiren harici gelişmeleri görmüş, Grotius'un bu meselelere çözüm arayışında başvurduğu kaynakları ve kullandığı yöntemleri izlemiş olacağız. Fakat hemen belirtmeliyiz ki, Grotius'un incelemeye aldığımız eserlerinde odaklanacağımız husus onun doğal hukuk düşüncesiyle sınırlı olacaktır. Grotius, antik dönem içerisinde bilhassa Seneca gibi Stoacı düşünürlerle, Romalı şairlere göndermeler yaptığı gibi patristik dönem düşünürlerine ve İspanyol skolastik hukukçularına da ziyadesiyle göndermeler yapmıştır. Bizlerin merceği Grotius'un genellikle doğal yasa ve doğal hukuk düşüncelerinde çoğunlukla Cicero'dan etkilenişi üzerinde olacaktır. *Mare Liberum*, bir savunma yazısı ve pratik kaygılardan hareketle hedef bir kitleyi ikna

²⁴² James Brown Scott, "Introduction", Hugo Grotius, *The Freedom of the Seas or the Right Which Belongs to the Dutch to Take Part in the East Indian Trade*, trans. Ralph Van Deman Magoffin, Oxford University Press, New York, 1916, s. v-vi.

²⁴³ Scott, "Introduction", Hugo Grotius, *The Freedom of the Seas or the Right Which Belongs to the Dutch to Take Part in the East Indian Trade*, s. vii-viii.

etmeye yönelmiş bir metin olsa da, Grotius'un hukuk kuramının gelişimini görmek ve başvurduğu kaynakları değerlendirmek bakımından önemlidir.

Mare Liberum'un önsözü yöneticilere ve Hristiyan aleminin özgür ve bağımsız milletlerine hitaben yazılmıştır. Grotius bu bölüme adil olanla adil olmayan arasında yapılacak ayrımın çeşitli milletlerin veya insan gruplarının adetlerine, eylem biçimlerine ve görüşlerine göre (*Karneades izafigyeti*) yapılamayacağını ileri sürerek başlar. Adil ile gayri adil olan ayrımının izafi olduğuna inanan kişilere göre yasalar toplum içerisinde üst konumda olan kişilerin daha alt konumda yer alan kişileri bastırması, aralarındaki mevcut hiyerarşiyi sürdürebilmeleri ve altta olanların olası bir isyanını ve başkaldırısını önlemek için vardır. Grotius'a göre bu görüş ve kabul doğaya, doğanın yasalarına aykırıdır. Grotius'un daha eserinin ilk başlarında kendisini Karneadesçi görüşün karşısında yerleştirdiğini görebiliriz. Grotius, her dönem ve çağda bu "saçma ve absürt" görüşleri çürüten bilge ve dindar insanların olduğunu belirtir. Bu insanlara göre Tanrı, bütün evrenin yaratıcısı ve sadece yaratıcısı olmakla kalmayıp aynı zamanda kural koyucusudur. Tanrı, insan dışındaki bütün canlıları çeşitli türlerde ve farklı kategorilerde yaratmışsa da, insanı tek bir tür halinde ve tek bir ırk olarak yaratmıştır. Bu, Tanrı'nın bütün insan soyunun tek bir isimde anılmasını ve bütün insanların bir ve birlikte olmasını istemesindendir. İnsan, Tanrı tarafından aynı biçimde, birbirinin yüzüne bakabilir ve iletişime geçebilir özelliklerde yaratılmıştır. Tanrının bu tasarımı sayesinde insanlar doğal birlikteliklerini keşfeder ve toplum halinde yaşamının tabii bir yönelim olduğunu anlarlar. Grotius'a göre insanlık ailesinin babası Tanrı'dır. Onun yarattığı evrende yaşayan insanlar ortak bir evin çatısı altında toplanmış ve birlikte yaşar gibidirler. Bu nedenle Tanrı, insanlık ailesi için birtakım kurallar koymuştur. Bu kurallar ne taşta ne de tunca yazılmıştır, ancak insanların kalplerine yazılmıştır. Bu nedenle kralların, magistraların ve milletlerin koymuş olduğu yazılı kuralların dışında ve üstünde Tanrı'nın insanın kalbine işlediği yazısız kuralları vardır. Grotius'a göre bütün beşerî kurallar kutsiyetini Tanrının yasasından* almaktadır.

* İnsan yapımı yasaların kutsiyetini Tanrı yasasından aldığı fikrinden Grotius'un bir skolastik olduğu veya modern dönem öncesi düşünürler arasında yer aldığı sonucuna varılmamalıdır. Grotius'un

Evreni Tanrı'nın bir eseri olarak gören Grotius, ilerleyen satırlarda yaratma rolünü doğanın üstüne yükler. Bu nedenle Grotius'un da tanrı-tabiat birlikteliği düşüncesine meylettiğini görebiliriz. Grotius'a göre tabiat, birtakım şeyleri insanların ortak kullanımı için yaratmıştır. Bu nedenle doğanın, kullanımı insanların ortak yararı olduğunu takdir ettiği şeylerin bir başkasının özel kullanımında ve mülkiyetinde olması mümkün değildir. Bunun yanında doğa, insanın kendi çalışma ve emeğinin karşılığında da kendisine münhasır kılabilceği şeyleri de yaratmıştır. Doğaya göre ancak bu şeyler özel mülkiyetin konusu olabilecektir. Bu nedenlerle bütün insanlar doğanın ortak kullanım için yarattığı her şeyi özgürce ve bir başkasının müdahalesi olmadan kullanabilmelidirler. Bununla birlikte doğanın, insanların kendilerine mahsus kılabilceği şeylere de bir başkasının el atmasını yasakladığını söylemeliyiz.²⁴⁴ Grotius, tanrı ve doğa özdeşliğini kurduktan sonra mülkiyet sorununu açıklamaya girişir ve tanrı kaynaklı doğal yasanın bütün insanların ortak kullanımı için yarattığı şeylerin özel mülkiyetin konusu olamayacağını, özel mülkiyet olarak özgülenebilecek şeylerin de bir başkasının el atmasına ve müdahalesine kapalı olduğunu savunur.

Grotius, geniş ve sınırları gözlenemeyen denizin bir başkasının veya bir krallığın mirası, doğuştan kazandığı bir hakkı olup olamayacağını sorar. Grotius'un savunmasını açmadan önce sorduğu ikinci soru da bir başka milletin diğer milletleri denizler üzerinde seyahat etmesini, ticaret gerçekleştirmesini ve esasında bir başka milletle irtibat sağlamasını engelleme hakkının olup olmadığıdır. Grotius'a göre kendisinin olmayan bir hakkı bir başkasına bağışlamak ya da zaten daha önce birilerine ait olan bir yeri keşfetmiş olmak iddiasını ileri sürmek açık bir

Tanrı yasası olarak bahsini ettiği yasa, doğaya içkin olan ve doğada akıl olarak tebeyyün eden akıldır, yoksa bir kutsal kitap değildir. Nitekim Grotius, kutsal kitaba dayalı yasanın iradi bir hukuk olduğunu ve hikmetinden sual olunmaz Tanrı yasası olduğu fikrindedir. Oysa ki Grotius, doğal hukuku iradi hukuk kategorisinde ele almaz. Grotius'un esasında bir skolastik değil, hümanist olduğuna dair bkz. Richard Tuck, "Introduction", Hugo Grotius, *The Rights of War and Peace*, trans. John Morrice, Liberty Fund, Inc., USA, 2005, s. xiii.

²⁴⁴ Hugo Grotius, *The Freedom of the Seas or the Right Which Belongs to the Dutch to Take Part in the East Indian Trade*, trans. Ralph Van Deman Magoffin, Oxford University Press, New York, 1916, s. 1-2.

adaletsizliktir.²⁴⁵ Grotius'un Papalık ihsanına ve Coğrafi Keşifler sürecinin oluşturmuş olduğu fetihçi zihniyete karşılık verdiğini de görmemiz ve söylememiz mümkündür.

Grotius için sormuş olduğu soruların ve bahsettiği ihtilafların çözümünü sağlayacak yasayı bulmak zor değildir. Bu yasa, bütün milletlerin arasında müşterek olan, her bireyin zihninde ve kalbinde doğuştan bulunan, bir kralın uyuğuna uygulamayı inkâr edemeyeceği, Hristiyan olanın da Hristiyan olmayana uygulaması gerektiğini inkâr edemeyeceği bir yasadır. Grotius'a göre bu yasa, doğadan türemekte ve milletlere hükmeden bütün kuralların üzerinde yer almaktadır. Grotius'un tabiriyle kökü doğada olan yasa, bütün insanların ortak ebeveyni gibidir (*omnium parens*). Bütün yöneticilere ve Hristiyan alemine seslenen Grotius, bu yasanın bilincinde ve idrakinde olunması için uyarısını yaparak önsözüne nihayet verir.²⁴⁶

Toplamda 13 bölümden oluşan *Mare Liberum*'un ilk bölümü milletler hukuku (*iure gentium*) gereği denizlerde yolculuk gerçekleştirmenin bütün insanlara serbest olduğu önermesiyle başlar. Grotius'a göre bu önerme milletler hukukunun en temel ve en öncelikli kuralıdır. Kanıtı ihtiyaç duyulmayacak şekilde açık ve belirli olan bu kurala göre her millet bir başka milletle ticaret yapma ve denizler üzerinde yolculuk yapma hakkına sahiptir. Grotius'a göre milletlerin birbirinden üstün oldukları noktalar vardır. İnsan hayatının ihtiyaçları müşterek girişim ve karşılıklı yardım sayesinde giderilecektir. Bu nedenlerle Tanrı, doğanın sesi aracılığıyla insanların arkadaşlığını ve birlikteliğini emretmiştir. Doğa, insanı kendi kendine yeten bir varlık olarak yaratmadığından bütün insanların sosyal birer canlı olmasını emretmiş ve insanların bir arada yaşamasını sağlamıştır. Grotius nezdinde doğanın bu kuralını inkâr edenler insan soyunun birlikteliği (*humani generis societatem*) kuralını yıkmaktadırlar.²⁴⁷

²⁴⁵ Grotius, *The Freedom of the Seas or the Right Which Belongs to the Dutch to Take Part in the East Indian Trade*, s. 4.

²⁴⁶ Grotius, *The Freedom of the Seas or the Right Which Belongs to the Dutch to Take Part in the East Indian Trade*, s. 5.

²⁴⁷ Grotius, *The Freedom of the Seas or the Right Which Belongs to the Dutch to Take Part in the East Indian Trade*, s. 8.

Grotius, *Mare Liberum*'un beşinci bölümünde Hint Okyanusu'na ulaşma ve o denizde gezinme hakkının işgale dayalı olarak Portekiz'e ait olamayacağı iddiasında bulunur. Grotius'a göre deniz kimsenin mülkü olamayacaktır. Bu nedenle onu hiç kimsenin mülkü (*res nullius*) olarak adlandırabiliriz. Milletler Hukuku'nun hukuki ifade ediş biçimine göre denizlerin *res communis* olarak adlandırıldığını belirten Grotius, müşterek hakimiyetin ve egemenliğin ne anlamlara geldiğine ilişkin etüdünü Hesiodos'tan (İ. Ö. 700 öncesi) bu yana bütün şairlerin ve filozofların söylediklerine bakarak gerçekleştireceğini söyler.* Portekiz'in, bütün insanlığın kullanımına ve yolculuğuna açık olan denizler üzerindeki hakimiyet iddialarını doğanın yasalarıyla çürütmek isteyen Hugo Grotius, bütün bilge şair ve filozofların da aynı yola başvurduğunu ifade eder. Grotius'un belirttiğine göre bütün bilge şair ve filozoflar hukuku (*iuris*) doğanın kurallarından türetmişlerdir. Bu nedenle Grotius için bu bilge kişilerin otoritesine başvurmaktan başka çare bulunmamaktadır.²⁴⁸

Cicero'nun *De Officiis* adlı kitabına başvuran Grotius'a göre, işgal edilemeyen veya işgal edilmemiş şey bir başkasının özel mülkiyetine dahil olamaz, zira özel mülkiyet işgalin sonucunda meydana gelmiştir. Bununla birlikte insanların ihtiyaçlarına yetecek şekilde doğa tarafından yaratılmış bütün şeyler, özellikleri ve tabiatları gereği yalnızca bir kişinin kullanımına tahsis edilemezler. Bu nedenle bu şeylerin doğadaki ilk durumlarının korunması ve devam ettirilmesi gerekmektedir. Grotius, bu konuda Cicero'nun *De Officiis* adlı eserinin 1. 51 kısmına atıf yapar ve

* Siyaset hukukunun hala doğmayı bekleyen, belki de hiçbir zaman doğmayabileceğini değerlendiren Jean-Jacques Rousseau, *Émile*'de Hugo Grotius ile Hobbes'u değerlendirmeye aldığı paragrafta her ikisinin de ilkelerinin tümüyle benzer olduğunu, ancak ifade ediş biçimlerinin farklı olduğunu, Hobbes, safsatalara dayanırken, Grotius'un ozanlara ve şairlere dayandığını belirtir: "*Il diffèrent aussi par la méthode. Hobbes s'appuie sur des sophismes, et Grotius sur des poètes; tout le reste leur est commun.*" Bkz. Jean Jacques Rousseau, *Émile ou de l'éducation*, Garnier, Paris, 1961, s. 93. http://classiques.uqac.ca/classiques/Rousseau_jj/emile/emile_de_education_5.pdf (son erişim tarihi: 31.08.2019 13:32).

²⁴⁸ Grotius, *The Freedom of the Seas or the Right Which Belongs to the Dutch to Take Part in the East Indian Trade*, s. 23.

onun doğanın tüm insanlık kullansın diye yarattığı her şeyin korunması gerektiği görüşüne dayanır. Doğa tarafından bütün insanların kullanımı için yaratılmış şeyler insanlar arasındaki en büyük ve geniş bağı meydana getirir. Grotius bir kişinin azaltmadan ve eksiltmeden kullanabildiği şeylerin bu kategoride, yani insanlığın ortak mülkiyeti kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. O, Cicero tarafından *De Off.* 1. 52’de belirtilen kimsenin akan sudan mahrum bırakılmaması gerektiği düşüncesini aktarır ve Ovidius’un *Metamorphoses* adlı eserinin 6. kitabının 345. ve 350. bölümlerinde tanrıça Titania’nın dile getirdiği deyişi alıntılar: “... neden engelsiniz içmeme? /Hepimiz yararlanabiliriz ondan, kimsenin değil bu su, /Güneşin, duru suyun, havanın istemez bir kişinin/Elinde kalmasını, halkın ortak olduğu suya geldim,”²⁴⁹ Hava, su gibi şeylerin işgal edilemeyeceğini, bu şeylerin insanların ortak kullanımında olduğunu belirtir. Nitekim Grotius, Cicero’nun ilk ceza davası savunması olan *Pro Roscio Amerino* savunmasından da alıntı yaparak “Yaşayanlar için hava, ölümler için toprak, dalgalar tarafından savrulanlar için deniz kadar özgür olan” [72]²⁵⁰ başka hangi şeyin yaşayanlara bu kadar açık ve serbest olduğunu sorar. Demek ki denizler hiçbir surette bir kişinin özel mülkü olamaz, zira doğa onun sahiplenilmesini yasak ederek müşterek bir biçimde ondan istifade edilmesine izin vermiştir. Grotius’a göre ne denizler ne de kıyılar bir başkasının özel mülkiyetinde olabilir. Doğası gereği işgal edilemeyen, özel mülkiyete de konu olamayacaktır.²⁵¹

Grotius, *Mare Liberum*’unun 10. bölümünde Papa’nın ihsanı sonucunda Doğu Hint ile ticaret yapma tekelinin Portekiz’e ait olamayacağı konusunu ele alır. Ona göre kimse, sahip olmadığı bir hakkı bir başkasına devretme gücüne sahip değildir. Ticaret maddi kazançla ilgili bir konu olduğundan, yetkisi ve otoritesi ruhani konular üzerinde olan Papa’nın evrensel bir hak olan ticaret yapma hakkı konusunda otoritesinin bulunması mümkün değildir. Grotius’a göre Papa, ruhaniyet alanının dışına çıkarak ticaret hakkını Portekizlilere verir, diğer bütün insanları bu

²⁴⁹ Ovidius, *Dönüşümler*, çev. İsmet Zeki Eyuboğlu, Payel Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 146.

²⁵⁰ Cicero, *Defence Speeches*, trans. D. H. Berry, Oxford University Press, New York, 2008, s. 30.

²⁵¹ Grotius, *The Freedom of the Seas or the Right Which Belongs to the Dutch to Take Part in the East Indian Trade*, s. 27-28-30.

haktan mahrum bırakırsa adaletsizlik yapmış olacaktır. Bu adaletsizlik aynı zamanda, Kilise'nin dışında kalan ve asla Papa'nın üzerlerinde bir tasarrufunun olamayacağı Doğu Hintlilerine karşı da yapılmış olacaktır. Papa, Doğu Hintlilere ait olan bir şeyi onlardan alamayacağı gibi onların istediği kişilerle ticaret yapabilme hakkını da ellerinden alamayacaktır. Grotius'a göre Papa'nın otoritesi sonsuza dek sürecek olan özgürlüğün kaynağı doğanın ve milletlerin ebedi ve ezeli yasası karşısında bir güce ve üstünlüğe sahip olamayacaktır.²⁵²

Mare Liberum'da en temelde savunulan husus işgal edilemeyen ve sınır çizilemeyen şeyin (*res*) bir kişinin tekeline ve tasarrufuna terk edilemeyeceği düşüncesidir. *Mare Liberum*'un yazarı için doğa, birtakım şeyleri tüm insanların ortak kullanımı ve yararı için yaratmış olduğundan, bu şeyler üzerinde işgal sürdürülse dahi, Latium bölgesinde Etrüskler, Arpinum'da Arpinolular tarafından kazanılan mülkiyet hakkı gibi bir hak elde edilemeyecektir. Üstelik otoritesi sadece ruhani konularla sınırlı olan ve buyurabileceği kişilerin kapsamı sadece Hristiyanlardan oluşan bir Papa'nın da doğanın bu kuralını değiştirme gücü bulunmamaktadır. Hava ve su insanların müşterek istifadesi için doğa tarafından yaratılmış, kendisine sınır ve çit çekilemeyen, işgali de fiziken mümkün olmayan şeylerdir. Grotius, insanların ortak kullanımı için var olan şeyler kategorisini Cicero ve Romalı şairlerden hareketle oluşturmaktadır. Bu nedenle Roma Hukuku'nun *res nullius* olarak kategorize ettiği kavramın içerisine denizi de dahil etmiştir. Esin kaynağını çoğunlukla klasik Roma hümanistleri olarak belirlediğini gördüğümüz Grotius *Mare Liberum*'daki sözlerine doğanın Tanrı tarafından meydana getirilmiş devamlı ve sürekli/müstakar yasasını ihlal edenlerin Tanrı tarafından engellenmeyeceğini veya sadece şahsi kazanımları uğruna insan soyunun ortak faydasına karşı çıkan kişilerin cezasız kalacağını düşünmenin mümkün olmadığını ifade ederek son verir.²⁵³ *Mare Liberum*'un bizlere göstermiş olduğu en önemli olgu Grotius'un antik hümanist kaynaklara duymuş olduğu merak ve görüşlerini

²⁵² Grotius, *The Freedom of the Seas or the Right Which Belongs to the Dutch to Take Part in the East Indian Trade*, s. 66.

²⁵³ Grotius, *The Freedom of the Seas or the Right Which Belongs to the Dutch to Take Part in the East Indian Trade*, s. 75-76.

gerekçelendirmede onlara karşı duyduğu yoğun ilgi ve iştiyaktır. Şimdi, Grotius'un doğal hukuk kavramını doğrudan ele aldığı ve onu tanımlamaya giriştiği kitabı *De Iure Belli ac Pacis (JBP)* kitabına bakmamız gerekmektedir. Bu eserde de Grotius'un doğal hukuku kuramsallaştırma yöntemine bakma imkânı bulacağız.

2.3.1.2. JBP'te Doğal Hukuk

Şimdi Grotius'un hayatının son çalışması olan ve düşüncelerini teorik biçimde ele aldığı *De Iure Belli ac Pacis* adlı eserini incelemeye alacağız. Bu eserde modern siyaset felsefesinin merkezinde yer alan birçok kavram ele alınmış olsa da, biz yalnızca doğal hak ve doğal hukuk konularını inceleme girişiminde bulunuyoruz. Modern iktisat öğretisinin teorisyeni olarak kabul edilen ahlak felsefesi profesörü Adam Smith'e (1723 -1790) göre tüm milletlerin sahip olduğu yasaların temelini meydana getirmesi gereken genel prensiplerin araştırılması hukuk biliminin konusunu meydana getirmektedir. Ona göre devletlerin üzerinde ortak bir egemen gücün olmadığı ortam doğal hal ortamıdır. Smith'in aktarımına göre Grotius, bu ortamın varlığının farkında olan bir kişi olarak bir yargıcın olmadığı ve neyin adil olacağı konusunda karar vermeye yetkili bir otoritenin bulunmadığı doğal hal durumunda devletlerin savaştan başka başvurabileceği tazmin yolu bulunmadığını düşünmüştür. Ancak, Smith'in aktarımına göre Grotius için, devletlerin arasında karar veren adil bir yargıç olsaydı, ne yönde karar verirdi sorusunun tespiti de savaşın haklılığına/adilliğine ilişkin sorunun çözümünü sağlayacaktır. Adam Smith nezdinde Hugo Grotius, bütün milletleri yönlendiren ve onların yasalarını meydana getiren hukukun genel prensiplerini araştıran, yani esasında doğal hukuku ilk defa bilimsel bir metotla ele alan kişi olma özelliğini taşımaktadır.²⁵⁴

Grotius da eserinin önsözünde (*Prolegomena*) Cicero'nun *De Legibus*'ta *ius naturale* kavramını ele almadan önce belirttiği hassasiyete (L. 1. 14) benzer bir hassasiyeti dile getirir. Grotius'a göre bu zamana kadar birçok yazar Roma'nın ve

²⁵⁴ Adam Smith, Hukuk Üzerine: Adalet, Kamu Düzeni, Devletin Gelirleri ve Silahlı Güçler, çev. Ahmet Celiloğlu, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 41-42.

birçok memleketin iç hukuku anlamına gelen *ius civile*'yi incelemişlerdir. Durum böyle iken, pek az kişi de kaynağını ister doğadan (tabiattan) ister tanrı buyruğuyla konmuş yasadan ya da insanlar arasında var olagelen zımni bir anlaşma ve teamülden almış olsun, çeşitli devletlerin veya devlet yöneticilerinin aralarındaki ilişkileri konu alan hukuku incelemişlerdir. Grotius'un kabul ve anlayışına göre bu hukuku kapsamlı bir şekilde ele alan/ihata eden bir çalışma ortaya konmamıştır. Grotius katında bu hukuku inceleyen bir çalışma meydana getirmek de insanlığın ortak yararına olacaktır [I].²⁵⁵ Grotius'a göre Cicero da, bu hukuku methetmiş, müttefiklerle olan ilişkilerde, devletler arasındaki antlaşmalarda, kısacası Savaş ve Barış Hukukunu ilgilendiren bütün meselelerde bu hukukun üstünlüğünü takdir etmiştir [II].²⁵⁶ Grotius'un yaşamış olduğu 17. yüzyılda milletler hukukunu yeniden ele almanın ve onu tekrardan vurgulamanın önemi artmıştır. Bu dönemde mutlak monarşiye dayalı siyasi yapılanmaların sayısı çoğalmakta ve bu oluşumların birbirleriyle olan ilişkileri çoğu zaman Avrupa kıtasında kaotik bir durum arz etmektedir. Bununla birlikte Kilise'nin monarşilere ve onlar arasındaki ilişkilere müdahalesi de monarşileri kendileri üzerinde egemen güç tanımayan bir siyasi oluşum haline getirmişti. Bu gelişmelere ilaveten Reform çağı ile birlikte başlayan mezhep savaşları da uluslararası ilişkilerin bir düzene bağlanmasını zorunlu ihtiyaç haline getirmekteydi. Bu nedenlerle Grotius'a göre *ius gentium* kavramını yeniden ele almak ve onu gününe uyarlamak insanlığın ortak yararına olacak bir hizmet niteliğindedir.²⁵⁷

Grotius, insanı diğer hayvanların üstünde bir hayvan olarak değerlendirir. İnsanın diğer hayvan türlerinde bulunmayan bir özelliği bulunmaktadır. Bu özellik toplum

²⁵⁵ Hugo Grotius, Savaş ve Barış Hukuku, çev. Prof. Seha L. Meray, Say Yayınları, İstanbul, 1. Baskı 2011, s. 17. Bu tercüme Seha Meray tarafından asıl eserden seçilen kısımların Türkçe'ye çevrilmesinden oluşmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda Türkçe çevirisi yapılmış kısımlar için Seha Meray'ın tercüme eserine referans verirken, Türkçe çevirisi bulunmayan kısımlar için de John Morrice'in (1686-1740) 3 cilt halinde bütün eseri tercüme ettiği İngilizce tercümesine referans verilecektir.

²⁵⁶ Hugo Grotius, The Rights of War and Peace, trans. John Morrice, Liberty Fund, Inc., USA, 2005, s. 75.

²⁵⁷Patrick Riley, "The Philosophers' Philosophy of Law from the Seventeenth Century to Our Days", Enrico Pattaro ed. 2 in chief, A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, vol. 10, Springer, 2009, s. 12.

içerisinde yaşamak isteğidir (*appetitus societatis; desire of society*). Grotius’a göre *appetitus societatis* insan türüne özgü pek çok davranışta görülmektedir. İnsan, benzerleriyle birlikte aklının el verdiği ölçüde, düzenli ve barış içerisinde yaşama isteğine sahip canlıdır.²⁵⁸ Grotius bu yönelimin Stoacılar tarafından *oikeiōsis* olarak kavramsallaştırıldığını belirtir.²⁵⁹ İnsan canlılığının/varoluşunun temeline Stoanın *oikeiōsis* kavramını yerleştiren Grotius [VI], insan türünün sosyallik ihtiyacını karşılamak üzere ona doğa tarafından diğer hayvan türlerinde bulunmayan, yalnızca insana özgü bir araç olan dil ve konuşma yetisinin verildiğini belirtir [VII]. Grotius’a göre hukukun kaynağı insanın akıl çerçevesinde yönlendirdiği sosyallik ihtiyacıdır. İnsanın rasyonel ve toplumsal doğasından meydana gelen bu hukukun özü ve mahiyeti ise başkasının malına el uzatmaktan kaçınmak, başkasının malını ve bu mal üzerinden edinilmiş haksız kazançları sahibine geri iade etmek, sözünü tutmak (*pacta sunt servanda*), kusur sonucunda meydana getirilen zararları telafi etmek (*restitutio in integrum*) ve insanlara hak ettikleri cezanın uygulanmasıdır [VIII]. Grotius’a göre insanın doğası ile doğal hukuk birbiriyle uyumludur. Nitekim insanı diğer hayvanlardan farklı ve üstün konuma taşıyan yalnızca ona ait olan toplumsallık içgüdüğü değil, aynı zamanda insanın elde ettikleri veya edecekleri arasında hangilerinin zararlı olduğunu, bunlardan kaçınma yollarını ayırt edebilmesi ya da kendisine faydalı olanı fark ederek, ona erişmenin yollarını bulabilmesidir. İnsanın kendisine faydalı olan ile zararlı olan arasında yaptığı ayırım doğanın ona verdiği muhakeme yeteneği sayesinde gerçekleşmektedir. İnsan bu yetisi sayesinde şimdiki zaman ile geçmiş ve gelecek zamanlar arasındaki farkları idrak eder, kötülük korkusuyla sarsılmaz ve telaşa kapılmaz ya da anlık bir hazzın peşine takılıp gitmez. Doğanın insana vermiş olduğu muhakeme yetisi ona doğasına uygun davranışları keşfetmesini ve doğası doğrultusunda hareket etmesi gerektiğini söyler. Grotius’a göre aklın ilkelerine ve muhakemesine, yani doğal hukuka aykırı düşen şey insan doğasına, bu sebeple de doğanın yasalarına aykırı olacaktır [IX].²⁶⁰

²⁵⁸ Grotius, Savaş ve Barış Hukuku, s. 18-19.

²⁵⁹ Grotius, The Rights of War and Peace, s. 81.

²⁶⁰ Grotius, Savaş ve Barış Hukuku, s. 19; Grotius, The Rights of War and Peace, s. 87.

İnsanı diğer canlı türlerinden üstün konuma yerleştiren Grotius, toplumu ve hukuku insanın doğasının sonucu olarak değerlendirdikten sonra çokça bilinen, Tanrının olmadığı veya insan işleriyle ilgilenmediği varsayımında dahi anlattıklarının geçerliliklerini koruyacağı örneğini verir [XI]. Grotius için Tanrı'nın bağımsız iradesi, doğanın yanında hukukun bir başka kaynağıdır. Tanrı'nın varlığına inanılmasa bile doğanın yasaları geçerliliğini yitirmeyecektir. Doğal hukuk insanın iç ilkelerinden meydana gelmekte/zuhur etmektedir. Doğal hukukun insan doğasına içkin olmasına rağmen Grotius'a göre bu durum Tanrı'nın isteği sonucundadır. Ona göre Stoacı Khrysippos da adaletin temelini Jüpiter'den başkasında aranamayacağını belirtmiştir. Hatta Grotius'un belirtmesine göre hak manasına gelen Jus, Latinler tarafından Jüpiter kelimesinden türetilmiştir [XII]. Grotius'un Tanrısı insanları, birbirlerine bağlanması ve birlikte yaşaması için yarattığından, insanları birbirlerine bağlayıp bir arada yaşamalarını sağlayacak çeşitli ulusal hukuklar meydana gelmiştir. Ortaya çıkan tüm bu ulusal hukukların temeli herkesin verdiği sözü özenle yerine getirmesini gerektiren doğal hukuk kuralından meydana gelmektedir. Şayet, verilen sözün yerine getirilmesini gerektiren bir doğal hukuk kuralı olmasaydı insan birlikteliğinin oluşmasından bahsetmek de imkân dairesinde olmayacaktı. Grotius'a göre insan, bir topluluğa katılarak o cemiyetin yetkililerince konulmuş olan kuralları zımnen kabul etmiş olmaktadır [XVI]*. Bu durumda Grotius'a göre Karneades'in adaletin doğallığı ve evrenselliği karşısına yerleştirmiş olduğu savlar ve çıkarlarını sağlamaya çalışmanın adaletin ve hakkın anası olduğu düşüncesi gerçeğe uymamaktadır. Grotius'a göre doğal hukukun kökeni insan doğasının kendisidir. İnsan, hiçbir şeyin yokluğunu çekmese bile tabiatı gereği

* Bu kısımda Seha Meray'ın seçme çevirisinde paragraf numaralarında bir kayma meydana gelmektedir. Seha Meray'da 12. paragrafın kısaltılmış bir çevirisi verildikten sonra, 13. ve 14. paragrafların çevirisine yer verilmemiştir. Meray'ın çevirisinde 15. paragraf "*Herkesin verdiği sözü özenle yerine getirmesi bir doğal hukuk kuralıdır*" ifadesi ile başlasa da, John Morrice çevirisinde XV. paragraf sosyal çekimin anne, baba ve evlatlar arasında başladığı, evlatların anne ve babalarına karşı sınırları olan bir itaat yükümlülüklerinin olduğu anlamına gelen "*Amongst Men, Parents are as so many Gods in regard to their Children: Therefore the latter owe them an Obedience, not indeed unlimited*" cümlesiyle başlamaktadır. Grotius'un Karneades'in tezlerini doğru bulmadığını belirttiği paragraf ise Meray'ın çevirinde 16. paragraf olarak devam etmekteyken, Morrice'in çevirisinde bu kısım XVII. paragrafta işlenmiştir. Görünen o ki, Seha Meray kısaltılmış ve seçme tercümesinde Önsöz (*Prolegomena*) kısmında bir paragrafı atlamıştır. Kafa karışıklığına ve yanlış göndermelere sebebiyet vermemek açısından Grotius'un Önsöz'de yazdıklarından bahsederken Morrice'in çeviri metninde yer alan paragraf numaralandırmalarını takip edeceğiz.

hemcinsleriyle, benzerleriyle ilişki ve irtibat içerisinde olmak ister. Grotius'un insanın tabiatına ilişkin yapmış olduğu bu varsayım, insanların karşılıklı istek ve sözleşmeleri sonucunda meydana getirdikleri *ius civile*'nin temeline de insanın sosyal doğasını yerleştirmesine yol açar. Bunun sonucunda da insanların meydana getirdikleri *ius civile*'nin yükümlülükleri özünde doğal hukukun yükümlülükleri olarak belirir. Grotius, Karneades'in çıkarıcı adalet ve hak gözetme tanımına katılmaz. Ona göre asıl çıkar, insanların kendi başlarına güçsüz olduklarının ve tek başlarına bütün ihtiyaçlarına yetemeyeceklerinin idrakine vararak diğer insanlarla birlikte yaşamalarında ve yurttaşlık hukukunu meydana getirmelerinde belirir. Bu da doğanın bir emri, Tanrı'nın bir isteğidir. Nitekim Grotius'un ve onun 'doğa'sının yaratıcısı (Tanrı), insanların bir başına güçten yoksun olmasını, gönenç ve refah içerisinde yaşayabilmeleri için birçok şeyin de mahrumiyetini hissetmesini ve bu sebeple de toplum halinde yaşamayı sürdürmesini, birbirlerinin yardımına koşmasını/muavenetini istemiştir [XVII].²⁶¹

Ius civile'nin insanların müşterek menfaatleri için gene insanlar tarafından yaratıldığını belirten Hugo Grotius, her devletin kendi iç hukukunun o devletin çıkarları ile ilgili olduğu gibi bütün devletlerin veya onlardan bir kısmının bir araya gelerek oluşturduğu hukukun da devletlerin evrensel birlikteliğinin çıkarlarına matuf olduğunu bildirir. Grotius bu hukukun adını doğal hukuktan farklı olarak uluslararası hukuk olarak tayin eder. Ona göre Karneades bütün hukuku doğal hukuk ve her ülkenin sivil hukuku olarak ayırdığından, devletler arasında yürürlükte olan uluslararası hukukun bilincinde olmamıştır. Oysa ki, o da savaş ve savaşta edinilmiş şeyler konusunda fikirler beyan etmiştir; ancak, devletler arasında yürürlükte olan hukuku incelemeye almış olsaydı, bu hukukun devletlerin evrensel birlikteliğine hizmet ettiğini görecekti ve adaletin esasının bencil bir çıkar anlayışına dayalı olmadığını fark edecekti. Grotius'a göre nasıl kendi özel çıkarı için ülkesinin sivil hukukunu ihlal eden bir yurttaş, bu eylemi ile çocuklarının ve torunlarının sürekli çıkarlarına zarar veriyorsa doğal hukuka ve uluslararası hukuka riayet

²⁶¹ Grotius, *The Rights of War and Peace*, s. 93-94.

etmeyen bir millet de gelecekteki kendi barış ve güvenliğinin savunma duvarlarını yıkmaktadır. Bu nedenle hukuk kurallarına saygılı davranarak bir çıkar muhasebesinde olmasak bile, doğamızın yönelimini takip ederek akıllıca davranmış oluruz [XVIII].²⁶² Hatta Grotius, birbiriyle savaşıyor uluslar arasında gerçekten de milletlerin kendi içlerinde ve mahkemelerinde uyguladıkları bir hukuk gibi yazılı hukukun bulunmadığını belirtir. Grotius, savaşıyor devletler arasında yazılı bütün hukukların sustuğunu belirtse de, altını çizerek doğanın buyurduğu ya da ulusların üzerinde anlaştıkları hukuk kurallarının sessizliğe hiçbir zaman bürünmeyeceğinden söz eder [XXVII].²⁶³

Grotius, *Prolegomena*'sını bitirmeden önce okuyucularını uluslararası hukuk ile doğal hukuk arasında ayırım yapmak gerektiği konusunda uyarır. Grotius, görüşlerini desteklemek ve bir başkası onlara karşı çıkmak zahmetine girişmesin diye doğal hukuka yaslanmışsa da [XL], görüşlerinden yararlandığı filozofların, ozanların ve şairlerin de kendi çıkar ve önyargıları uğruna ya da durumun gerekliliklerine göre davranmış olabileceklerini belirtir. Grotius, bu kişilerden yararlanmasının sebebini başka başka zamanlarda ve farklı yerlerde birçok kişiler tarafından aynı şeylerin doğruluğunun desteklendiğini göstermek olarak açıklar.* Grotius bir bakıma matematiksel sağlama yöntemini uygular. Grotius'a göre bu evrensellik ya doğanın ilkelerinden türetilen doğru bir sonuç, ya da herkesin üzerinde ittifak ettiği genel bir istektir. Grotius'un belirtmesine göre doğanın ilkeleri bizleri doğal hukuka ulaştırırken, herkesin ittifakı uluslararası hukuka ulaştırır [XLI].²⁶⁴

²⁶² Grotius, *The Rights of War and Peace*, s. 94-95.

²⁶³ Grotius, *The Rights of War and Peace*, s. 102.

* Grotius farklı zaman ve yerlerde yaşayan çeşitli ozan ve şairlerin doğal hukuk üzerine söylediklerini bu hukukun geçerliliği bakımından birer doğrulama yöntemi olarak görür. Ancak belirtmek gerekmektedir ki, tezimizi meydana getirirken benzer düşüncelerin hem Stoacılar ve Cicero tarafından hem de farklı bir yüzyılda Grotius tarafından dile getirilmiş olmasını doğal hukukun geçerliliğini ispatlamak için bir yöntem olarak kullanmıyoruz. Tezimizde göstermeye çalıştığımız düşünce benzerliği birbirleriyle benzetilebilir tarihsel koşullar karşısında benzer düşüncelerin gelişebildiği ve doğal hukuk söylencesinin ardında yatan güç ilişkilerinin ortaya çıkartılması sonucunu hedeflemektedir.

²⁶⁴ Grotius, *The Rights of War and Peace*, s. 111-112.

JBP'nin birinci bölümü savaşın ve hukukun ne olduğu sorununa ayrılmıştır. Biz bu kısımda Grotius'un hukukun ne olduğuna dair düşüncelerine dikkat yönelteceğiz; dikkat yönelttiğimiz alanda da doğal hukuk düşüncesine odaklanacağız. Grotius, eserinin adını “Savaş Hukuku” diye belirlemekle herhangi bir savaşın haklı olup olamayacağını (*Jus ad bellum*), sonra da bir savaşta nelerin haklı olarak yapılabileceğini (*Jus in bello*) göstermek istediğini belirtir. Ancak bizler çalışmamızı dağıtmamak maksadıyla Grotius'un haklı savaş ve savaş hukuku görüşlerine değil, Grotius'un doğal hukuk düşünceleri üzerine eğileceğiz. Grotius, kullandığı “hukuk” sözcüğünün yalnızca adalete uygun olan şey ile aynı anlamı ifade ettiğini belirtir. Grotius'a göre, adalete aykırı olmayan şey, haklı anlamına gelmektedir. Haksız bir şey ise, rasyonel doğalara sahip ve *appetitus societatis* yönelimine sahip insanlardan oluşan bir toplumun doğasına aykırı olan şeydir.²⁶⁵ Grotius, bu noktada Cicero'nun *De Officiis* adlı eserine gönderme yaparak bir kimseden çalınarak bir başkasının zenginleştirilmesinin doğaya aykırı olduğunu belirtir ve bütün insanlar tarafından bunun yapılması halinde zorunlu olarak insan topluluğunun ve ilişkilerinin çözüleceği yönündeki Cicero ikazını hatırlatır. Grotius, Seneca'nın 48. Mektubunda²⁶⁶ Epikourosçu yarar anlayışını eleştirerek dile getirdiği, insanın yararının bir başka insanın da yararına olduğu, doğanın insanlar arasında kader birlikteliği kurduğu, bu sayede de iyi ve kötü günde tek başına kalma ihtimalinin insan açısından mümkün olmadığı, hiç kimsenin yalnızca kendisini düşünerek yaşayamayacağı, insanları bir vücudun parçaları gibi bir araya toplayarak onları ortak bir yasanın çatısı altında toplayan doğal birlikteliğin olduğu, dostluğun temelinde de bu ortak yasanın bulunduğu öğütlerini hatırlatır [1. III. 1.].²⁶⁷

Grotius, eserinin amacını belirleyip inceleme alanını bir savaşın haklılığı (*jus ad bellum*) ve savaşın hukuku (*jus in bello*) olarak belirledikten sonra, adaletle eş tuttuğu doğal hukukun alanını incelemeye girişir. Grotius'a göre doğal hukuk, *recta*

²⁶⁵ Grotius, Savaş ve Barış Hukuku, s. 32.

²⁶⁶ Seneca, Ahlak Mektupları, s. 161-162.

²⁶⁷ Grotius, The Rights of War and Peace, s. 136.

ratio'nun ilkeleridir. *Recta ratio* ise insanın rasyonel ve toplumsal doğasına uygunluk bakımından bir eylemin ahlaki yönlerden gerekli olup olmadığını gösterir. Doğanın yaratıcısı Tanrı da böyle bir eylemi zaten ya buyurmuş ya da yasak etmiştir [1. X. 1.]. Ancak Tanrı, bir eylemi onun doğasını ve niteliğini gözeterik yasaklamaz veya o eylemin yapılmasını emretmez. Bu bakımdan beşerî hukuk gibi Tanrı iradesine dayalı hukuk da doğal hukuktan ayrılır. Grotius'a göre tanrısal hukuka onu sadece tanrı buyurduğu/vazettiği için uymak gerekmektedir [1. X. 2.]. Oysa Grotius'un bahsini ettiğı doğal hukuk, yalnızca insan iradesinin dışında kalan şeyleri değil, aynı zamanda, bu iradenin herhangi bir eyleminden doğan şeyleri de içine almaktadır. Grotius'a göre bu duruma en güzel örnek mülkiyet hakkıdır. Cicero'da da belirtildiğı gibi doğada mülkiyet hakkı bulunmamaktadır. Bu hak insan iradesinin sonucunda kabul edildiğinden, bu hakkın sonradan kaldırılması girişiminde bulunmak insan birlikteliğinin ve toplumun çözülmesine de yol açacağından, mülkiyet hakkını doğal hukukun bir sonucu olarak görebiliriz. İnsan birlikteliğı ve toplumun sürekliliğı doğanın bir buyruğı olduğundan, bir başkasının mülkiyetine tecavüz etmenin de cezalandırılmayı gerektiren bir eylem olduğunu doğa bize söylemektedir [1. X. 4.]. Son olarak Grotius, doğal hukukun tanımını bahsini, en bilinen ifadesiyle, Tanrı'nın dahi iki çarpı ikinin dört etmesini engelleyemediğı gibi doğanın yasalarının da hiçbir zaman değıştirilemeyeceğı görüşüyle bitirir. Bu nedenle özü kötü olan bir şeyin kötü olmamasını sağlamak O'nun (Tanrı) dahi elinde değildir [1. X. 5].²⁶⁸

Grotius'a göre bütün hayvanlarda ortaklaşa olan içgüdü ile, insana özgü olan içgüdü farkı başka hukukların yaratılmasını gerekli kılmayacaktır. Grotius, bu konuda Romalı hukukçuların yapmış olduğu hukuk tasniflerini işlevsiz olarak değerlendirir. Romalı hukukçulara göre iki çeşit değışmez (*immutable*) hukuk bulunmaktadır. İnsanlarda ve hayvanlarda ortaklaşa olan doğal hukuk birinci tür değışmez hukuku meydana getirmekteyken, yalnızca insana özgü öteki hukuk da uluslararası hukuku (*ius gentium*) meydana getirmektedir. Bu tasnifin

²⁶⁸ Grotius, Savaş ve Barış Hukuku, s. 32-33.

gereksizliğine inanan Grotius için insan, diğer canlı türlerinden farklı biçimde hukuk yeteneğine sahip tek varlıktır; insan bu sayede genel kuralları koyabilmektedir. Grotius, bu noktada Hesiodos'un "*Erga kai Hemera*" adlı eserinden alıntı yaparak "*Jüpiter*, balıkların, vahşi hayvanların ve kuşların birbirlerini yemelerini, onların arasında adaletin sözünün geçmeyeceğini buyurmuştur. Ama insana gelince O, dünyanın en iyi şeyi olan adaleti bahsetmiştir*" der ve adaletin insan soyuna özgü olduğu düşüncesini benimser. Grotius, bu noktada yüzünü tekrar *De Officiis*'e döner ve aslanlara, atlara ve daha birçok hayvana cesaret ve dayanıklılık atfedebilsek de, hiçbirisine adil/gayri adil sıfatını atfedemeyeceğimiz şeklindeki Cicero'nun tarafından verilen örneği aktarır. Grotius'a göre Cicero da adaletin ancak insanlar arasında mümkün olabileceğini, varlıklardan bir tek insan soyunun hukuka sahip olduğunu düşünmektedir [1. XI. 1.]²⁶⁹

Doğal hukukun tanımını verdikten sonra savaşın doğal hukuka aykırı olmadığını ispata geçen Grotius, Cicero'nun *De Finibus*'un üçüncü kitabında Stoacıların görüşlerinden hareketle doğanın iki çeşit ilkesi olduğundan söz ettiğini belirtir. Grotius'un aktarımıyla Cicero'ya göre başta doğanın ilk ilkeleri gelmektedir. Bu ilkeler Yunanlıların adlandırmasıyla doğanın ilk izlenimleridir. Cicero'ya göre, doğanın ilk ilkeleri bütün hayvanlarda ortak biçimde bulunmaktadır. Buna göre her hayvan doğduğu andan itibaren kendi varlığını korumak ve sürdürmek ister. Bu sebeple de varlığına tehdit olarak algıladığı bütün her şeyden kaçınmak, uzakta durmak isterken, varlığını sürdürmesine olanak tanıyacak, onu korumaya elverişli bütün her şeye de öncelik tanır. Gene Grotius'un aktarımıyla Cicero'ya göre, herkes

* Hesiodos, dilimizde "*İşler ve Günler*" olarak da bilinen eserinde kardeşi Perses'e hitap ederek şiddeti bütünüyle ortadan kaldıran hukuka kulak kesilmesini ve onu kalbine yerleştirmesini söyler. Hesiodos'a göre Kronos'un oğlu bu hukuku insanlar için yaratmıştır. Vahşi hayvanlar birbirlerini tüketirken, insanlar hukuk ile ödüllendirilmiştir. Grotius, hukukun yaratıcısını Jüpiter olarak zikretmişse de Hesiodos, bu hukukun yaratıcısı olarak Kronos'un oğlundan bahseder. Yunan mitolojisinde yer alan Zeus, Kronos'un üç oğlundan bir tanesidir. Bu nedenle Grotius da Hesiodos'un Kronos'un oğlu deyimini doğrudan Jüpiter şeklinde aktarmayı tercih etmiştir. Nitekim Yunan mitolojisindeki Zeus, Roma mitolojisinde Jüpiter'e tekabül etmektedir. Hesiodos'un eseri için bkz. Hesiod, *The Homeric Hymns And Homeric Hymns*, ed. G. P. Goold, trans. Hugh G. Evelyn – White, Harvard University Press, London, 1982, s. 23.

²⁶⁹ Grotius, *The Rights of War and Peace*, s. 157-158.

bedeninin bütün parçalarını bir arada, yek vücut görmek ister; en ufak bir sakatlıktan ve noksan oluştan da kaçınmayı amaçlar. Bu açıdan bakılınca, doğanın ilkelerinin insana yüklemiş olduğu ilk görev insanın kendisini doğanın vermiş olduğu durumda muhafaza etmesi, doğaya uygun olanın peşinden gitmesi ve doğanın kurallarına aykırı düşen şeylere de girişmemesi olarak belirlenebilir [2. I. 1.]. İnsanın bedeninden daha üstün bir niteliğe sahip aklı ise bütün eylemlerin sınanacağı, uygun olup olmadığının değerlendirileceği noktadır. Bu da doğanın ikinci ilkesini meydana getirir. Uygunluk kriterinin en önemli niteliği ölçülü şekilde hareket etmedir (*decorum*). Cicero'nun görüşlerini aktaran Grotius'a göre bu uygunluk, doğal içgüdülerin bizi ilk etapta kendisine doğru sevk ettiği şeylerden üstün tutulmalıdır. Burada doğanın ilk ilkelerinin fonksiyonu bir kez daha belirir. Zira doğanın ilk ilkeleri her zaman ve her yerde insanı doğru akla yönlendirmektedir. Bunun sonucunda doğru aklı, bizi ona ulaştıran doğanın bu ilk ilkelerinden daha üst konuma yerleştirmemiz gerekmektedir. Grotius için Cicero'nun bu düşüncelerinden daha doğru bir şey bulunmamaktadır. Grotius'a göre, doğal hukukun içerisine neyin girdiğini araştırmaya girişen bir kimse öncelikle, söz konusu şeyin doğanın ilk ilkelerine, yani kendini koruma (*self-preservation*) prensibine uygun olup olmadığını değerlendirmeli, ardından da doğanın ikinci ilkesi olan *recta ratio*'ya uygun düşüp düşmediğini değerlendirmeye almalıdır. Her ne kadar doğanın birinci ve ikinci ilkeleri arasında öncelik ve sonralık ilişkisi kurulmuşsa da her zaman ikinci ilkeye, yani doğru akla (*recta ratio*) üstünlük verilmesi gerekmektedir [2. I. 2.].²⁷⁰

Hugo Grotius'un haklı savaş ve savaş esnasında ulusların neler yapmaya hakkı olduğu düşüncelerini tezimizin sınırları gereği incelemeye almayacağız. Grotius, doğal hukuku tanımlayıp, ilkelerini belirledikten sonra savaşın doğal hukuka aykırı bir eylem olmadığı sonucuna ulaşır. Cicero'dan hareketle uyuşmazlıkların çözümünün ya konuşarak ya da savaşarak çözülebileceğini belirten Grotius için barış ortamı ve konuşma yöntemi her zaman en önce tercih edilmesi gereken

²⁷⁰ Grotius, Savaş ve Barış Hukuku, s. 37-38.

davranıştır. Grotius'un zihnini meşgul eden sorunlardan birisi de, döneminin tartışması olan ve kendinden önce de Salamanca okulu tarafından ele alınmış olan Hristiyan olmayanlarla ilişkiler konusudur. Grotius'a göre doğal hukuk, bütün insanlarda müşterek olması nedeniyle, Hristiyan olan ile Hristiyan olmayan arasında da her zaman geçerli olacaktır. Antlaşma ile bağlanarak bir taahhüt altına girmek bütün insanlarda ortak olan bir davranıştır. Bu nedenle din ve inanç ayrılığı Hristiyan olmayanlarla antlaşmalar yapılması için bir engel teşkil etmez [2. XV. 7.].²⁷¹ Grotius, antlaşmaların yorumlanmasında da doğal hukukun öneminden bahseder. Ona göre sağduyunun ve *recta ratio*'nun ilkelerine aykırı bir durum ortaya çıkarsa, bu durumu sözleşmenin dışında saymak gerekmektedir. Bunun altında yatan sebep ise hiç kimsenin kendisini doğal aklın ilkelerine aykırı sonuçlarla taahhüt altına sokmayacağı varsayımıdır [2. XVI. 26.].²⁷²

Hugo Grotius'un *De Iure Belli ac Pacis* adlı eseri oldukça hacimli ve hukukun birçok alanına ve konusuna temas eden bir eserdir. Grotius'un bu eseri meydana getirmedeki amacı daha önce de belirttiğimiz gibi haklı savaşın ölçütlerini belirlemek, bu savaşta da hangi tür eylemlerin meşru, hangilerinin gayri meşru olduğunu tayin etmektir. Grotius, düşüncesinin temeline doğal hukuk düşüncesini yerleştirdiğinden, eserinin tamamında ele aldığı konuları ve sorunları doğal hukukun ilkeleri ışığında çözüme girişiminde bulunmuştur. Grotius'un ele aldığı ve yorum getirdiği tüm konuları burada zikretmemiz mümkün değildir. Aksi halde tezimizin konusunun dışına çıkmış, araştırmamızın da odaklanmak istediği sorundan uzaklaşmış olacağız. Bu durumda hem *Mare Liberum*'da hem de *JBP*'de temeli oluşturulan doğal hukuk düşüncesini, insan tanımını ve Grotius'un antik hümanizmaya olan merakını iletmiş bulunmaktayız. Grotius'un düşünceleri için temel oluşturduğu doğal hukuk kavrayışını gerek önsöze gerekse *JBP*'nin birinci kitabının birinci bölümü ile ikinci bölümüne bakarak anlayabiliriz. Nitekim Grotius, eseri *JBP*'nin hem önsözünde (*Prolegomena*) hem de birinci kitabın birinci ve ikinci bölümlerinde yöntemsel olarak ilk önce doğal hukukun tanımını ve alanını

²⁷¹ Grotius, Savaş ve Barış Hukuku, s. 140.

²⁷² Grotius, Savaş ve Barış Hukuku, s. 153.

belirlemek yolunu tercih etmiştir. Biz de tez çalışmamızda Grotius'un *JBP* için yazdığı *Prolegomena*, birinci kitabında 'savaş ve hukuk' tanımlarını yaptığı birinci bölüm ve 'haklı savaş' tanımını verdiği ikinci bölüm üzerine inceleme gerçekleştirmiş bulunuyoruz. Bu aşamayı takiben bir sonraki başlık altında Grotius'un ele aldığımız doğal hukuk anlayışında Stoa felsefesinin ve Cicero'nun izlerini aktaracağız. Bu soruşturmayı gerçekleştirirken de gerek *Mare Liberum* başlığı altında gerek *JBP* başlığı altında aktarma fırsatı bulamadığımız Grotius incelemelerini aktaracağız. Hugo Grotius'un hukuk ve doğal hukuk tanımı ile insan anlayışının Stoa felsefesinden ve Cicero düşüncelerinden taşıdığı izleri bulabilmek için düşünce arkeolojisine başlayacağız.

2.3.2. Grotius'un Doğal Hukuk Anlayışında Stoa Felsefesi ile Cicero'nun Doğal Hukuk Anlayışının Etkileri

Cicero'nun, Grotius üzerindeki etkisi *JBP*'de en çok onun siyasi toplumun oluşumu ve haklı savaş teorisi üzerinde görülür. Bu görüşlerin temelinde de doğal hukuk gerekçelendirmesi yerleştirildiğinden, Grotius düşüncesi ile Stoa felsefesi arasında düşünsel bir benzerlik oluşması gayet normaldir. Tezimizin de birinci bölümünde gösterildiği üzere Cicero'nun doğal hukuk görüşleri çoğunlukla Stoacıların tesiri altında gelişmiştir. Hristiyan düşünceyi, azizlerin görüş ve doktrinlerinden bağımsız biçimde evrensel bir ideale sokmak isteyen Rönesans düşünürlerini bekleyen en büyük miras klasik hümanist kaynaklar olmuştur.²⁷³ Bu nedenle modern zihniyetin ve dünya görüşünün oluşmasında Stoa felsefesi hayati bir rol oynamıştır. Grek Stoacıların öğretisi insanın, doğanın ahlak yasası altında yaşayabileceği yönündeydi. Bu düşünce Roma'da da destek bularak kozmopolitan bir ahlak ve yönetim anlayışına dönüşmüş, bütün dünyayı ve üstündeki insanları tek bir cumhuriyetin yurttaşları olarak tasavvur edebilmeyi sağlamıştır.²⁷⁴ Ernst Cassirer'e göre Stoacılığın tarih içerisinde oynadığı en büyük rol doğal bir din ve

²⁷³ Lang, "Hugo Grotius (1583-1645)" *Just War Thinkers: From Cicero to the 21st Century*, s. 131.

²⁷⁴ Christopher Brooke, *Philosophic Pride: Stoicism and Political Thought From Lipsius to Rousseau*, Princeton University Press, USA, 2012, s. xi.

ahlak anlayışı yaratmış olmasıdır. Bu felsefe evrenin metafizik esrarının çözüme kavuşturulmasında baştan sona insana yol gösterici olmasa da onun en asli görevi insana etik bir onur vermek olmuştur. Bu etik, dogmatik bir inanişaya veya vahye dayanmadan insanın insan olmasından ve kendisine atfettiği onurdan kaynaklanan bir anlayışta köklerini bulmaktadır. Bu nedenlerle Cassirer, 17. yüzyıl siyaset felsefesini Stoacı ideallerin yeniden canlandığı bir yüzyıl olarak değerlendirir.²⁷⁵ Hugo Grotius'un, Stoa felsefesinin ve Cicero yazınlarının etkisi altında kalarak kendi düşüncelerini geliştirmesi dönemi itibarıyla olağandışı veyahut münferit bir keşfe dayalı durum değildir. Rönesans dönemi itibarıyla pek tabidir ki, insanı ve kâinatı yeniden tanımlayan modern düşünce, skolastik düşünce açmazlarını ve kalıplarını aşabilmek adına yüzünü kadim Yunan ve Roma içerisinde doğan klasik kaynaklara dönmüştür.* Grotius'un doğal hukuk doktrini pek çok açıdan Stoacı

²⁷⁵ Ernst Cassirer, *The Myth of the State*, Yale University Press, New Haven, 1946, s. 166-170.

* Birinci bölümde incelediğimiz Stoa felsefesi Atina'da ve Attika bölgesinde bir düşünce geleneği olarak İ.S. 529 yılına kadar devam etmiştir. İ.S. 529'da imparator Justinianus'un, Hristiyanlık dinini Roma'nın resmi dini olarak benimseyip bütün felsefe okullarını kapatması sonucunda yaklaşık bin yıl kadar sürecek olan felsefenin sessizliği başlamıştır. Bu dönemden sonra patristik felsefenin, yani Hristiyan düşünürlerin düşünceleri egemen olmaya başlamıştır. Bu felsefede Stoacılığın etkisi olsa da Stoacı tezler yalnızca Hristiyan tezleri kuvvetlendirmek için kullanılmıştır. Ernst Cassirer'in altını çizerek belirttiği gibi Rönesans ve Reform süreci Stoacılığın bin yıllık uykusundan büyük uyanışını ifade etmektedir. Bu dönemde Stoa felsefesinin metinleri Yunancadan, Latinceye veya her iki dilden de yerel dillere (*vernacular*) çevrilmeye başlamıştır. Felemenk bir hümanist olan Justus Lipsius'un (1547-1606) *De Constantia*, *Manudictio ad Stoicam philosophiam* ve *Physiologiae Stoicorum* adlı eserleri uzun bir Stoa sessizliğinin ardından bu felsefenin sesini Rönesans Avrupa'sında yeniden yükseltmiş, Stoacılığı yeniden formüle ederek onun ahlak ve fizik kavrayışlarını incelemiştir. Araştırmalarını Lipsius ve Hollanda üzerine yönelten Alman tarihçi Gerhard Oestreich'in (1910-1978) görüşüne göre, Lipsius ile beraber başlayan "*Neostoicism*" (Yeni Stoacılık) akımı aklın kontrolünde hareket eden, gerçekleştirdiği eylemlerin sorumluluğunun idrakinde olan ve duygularını yönetebilen birey anlayışını yücelterek bağımsızlık mücadelesi veren Hollanda içerisinde bu görüşlerin yaygınlaşmasını ve geniş ölçüde kabul görmesini sağlamıştır. Oestreich'a göre din ve mezhep savaşlarının yarattığı yıkımdan sonra düzene ve güce dayalı merkezleşmiş, bürokratik hal almış modern devlet anlayışı Lipsius'un yaygınlaştırdığı Stoacı öğretiler sayesinde oluşmuştur. Richard Tuck'a göre ise 17. yüzyılın hemen başlarında, Stoacılığı temsil eden Lipsius ile Septisizmi temsil eden Montaigne vasıtasıyla Avrupa'da Helen felsefesi ışığında yeni bir hümanizm anlayışı doğmuş ve bu anlayış sırasıyla Hugo Grotius'u ve Thomas Hobbes'u etkisi altına almıştır. Aktarmalar ve Justus Lipsius'un görüş ve etkileri için bkz. Christopher Brooke, *Philosophic Pride: Stoicism and Political Thought From Lipsius to Rousseau* adlı kitapta "Önsöz" ve "Justus Lipsius and the Post-Machiavellian Prince" başlıklı Birinci Bölüm. Ayrıca Brooke, kitabının önsözünde Alman tarihçi Gerhard Oestreich'in bir nasyonal sosyalist olduğunu belirtir. Bu bakımdan Oestreich'in Lipsius ilgisi, Lipsius'u Felemenk eyaletlerinin birlik ve bağımsızlık mücadelesi verdiği dönemin içerisinde değerlendirmesi, bu değerlendirmelerinin sonucunda da Stoa felsefesinin modern devlet ve rasyonel bürokrasi anlayışını hazırladığına dair tezleri Stoa felsefesi ile faşizm arasında kurulabilecek tamamıyla radikal ve zıt bir bağı da mümkün kılabilir. Bu bağı akılda tutarak tezimizin konusu kapsamına almıyoruz.

düşünceyle benzerlik arz etmektedir. Grotius'un doğal hukuku akıldan türeten tutumu, vahiyden ziyade insan zihninin kapasitesine atfetmiş olduğu önem onu Stoacı geleneğe yakın tutan noktalardır. Grotius'un döneminin Ortodoks Kalvenci tezlerine karşı akıl dinine ve doğal dine inancı onu rasyonalist cepheye yerleştirmiş, radikal dincilerin de hedefi haline getirmiştir. Bu politik cepheleşmeden önceki başlıklar altında bahsetmiştik. Ancak, Grotius'un akla olan inancı onu dinler ve mezhepler karşısında tarafsız bir konuma yerleştirmiş, vahye dayalı bilginin karşısına mihenk taşı olarak da insan aklını ve bireyin doğasını yerleştirmiştir. Grotius'un bu tutumuyla birlikte geliştirmiş ve savunmuş olduğu kavramlar pek çok açılardan Stoa düşüncesinden mülhemdir.²⁷⁶ Michel Villey'e göre Hugo Groitius, Tanrı'nın varlığını ve İncil'in hakikat oluşunu ispat edebilmek için Stoacı bilgelere başvurmuş ve kendisinden önce Desiderius Erasmus'un (1466-1536) gerçekleştirdiği tarzda Cicero ile İncil'in bir sentezini sunmuştur. Grotius'un dağılmış ve hiçbir ihtilafa çözüm üretemez hale gelerek çatışmaların tarafı haline almış Katolik Kilise'si karşısında savunmuş olduğu ökümenizm ve mezhepler arası iş birliği düşüncesi gene Grotius tarafından Stoacı aklın ve ahlakın sayesinde Hristiyanlığın yeniden yorumlanması ve basitleştirilmesi ile olmuştur. Villey'e göre, Grotius'un teolojisinde hâkim olan Stoacı etki aynı şekliyle hukuka dair görüşlerine de nüfuz etmiştir. Grotius, kendinden bir yüzyıl önce uluslararası hukuku düşlemiş olan İspanyol Skolastiklerinin bir halefi olarak hümanist kaynakları kendine onlardan daha fazla dayanak almıştır. Tezimizde bütünüyle incelemeye almadığımız, yalnızca doğal hukuk görüşlerini aktardığı kısımlarına yoğunlaştığımız *De Iure Belli ac Pacis*'te Grotius'un Roma hukukunun tedvin edilmiş kaynağı olan Corpus Juris Civilis ile Sextus Empiricus, Lucretius, Cicero, Ovidius, Vergilius, Seneca ve Aurelius gibi ilkçağ düşünürlerine göndermelerde bulunduğu görülebilmektedir. Bu nedenlerle Grotius'un Romalı kaynaklardan beslendiğini ve felsefe ile hukuk arasında bir bağ kurduğunu iddia etmek yanlış

Oestreich'in kitabı için bkz. Gerhard Oestreich, *Neostoicism and the Early Modern State*, trans. David Mclintock, Cambridge University Press, New York, 1982.

²⁷⁶ H. J. M. Boukema, "Grotius' Concept of Law", *Archives for Philosophy of Law and Social Pjilosophy*, vol. 69, no. 1, 1983, Franz Steiner Verlag, pp. 68-73, s. 72. URL: <http://www.jstor.org/stable/23679689>.

olmayacaktır. Bu sayede Grotius, mezheplere ayrılmış, farklı mezhepleri benimsemiş krallıklar arasında bölünmüş bir Avrupa’da Stoacılığın insan toplumu duyusundan istifade ederek hukukun ve sivil toplumun temelini pagan kaynaklarda arama yolunu tercih etmiştir. Grotius’un bu girişimi onu kutsallıktan arınmış (*désacralisée*) ve pagan düşünce temeline oturmuş rasyonel bir toplum düzeni anlayışına ulaştıracaktır. Hukuku Platoncu bir idealle geometrik ölçülere benzeten ve doğal hukuku seküler bir araştırmanın konusu haline getiren Grotius, Villey’e göre modern sıfatını hak etmektedir.²⁷⁷

Grotius’un sıklıkla başvurduğu *appetitus societatis* kavramı insanın hem cinsleriyle birlikte yaşamaya doğası gereği yöneldiği varsayımını ifade etmektedir. Grotius’un bu varsayımı doğrudan doğruya Stoacıların insan canlılığını tasvir etmek için kullanmış olduğu *oikeiōsis* kavramını çağrıştırmaktadır. Grotius’un bundan hareketle kavramsallaştırdığı *appetitus societatis*, onun doğal hukuk görüşlerinin de Stoacı ekseninde geliştiğini göstermektedir. Hugo Grotius, *Prolegomena*’nın 6. Kısımında insanların doğalarında bulunan ve onları toplum halinde yaşamaya zorlayan içgüdünün (*appetitus societatis*) Stoacılar tarafından *oikeiōsis* olarak adlandırıldığından bahseder. Grotius’a göre insanı zorlayan bu içgüdü ya da doğal itki (*impulse*), onun akıl temelinde örgütlenmiş ve barışı koruyan bir toplum içerisinde yaşamasını hedefler. Buna göre Stoa’nın *oikeiōsis* ile kavramsallaştırdığı insanın kendisine yönelik ilgisi ve kendisini koruma içgüdüsü toplumsallığı doğanın bir zorunluluğu olarak ele almamızı sağlar. Benjamin Straumann’ın aktardığına göre Stoa’nın kullanmış olduğu *oikeiōsis* kavramının iki farklı açılımı söz konusudur. Birinci açılıma göre bu kavram, bir canlının kendisini tanıması ve kendisini kendisine ait olarak bilmesidir. İlk özellik bütün canlılarda kendini koruma/nefsini müdafaa etme içgüdüsü olarak bulunmaktadır. İkinci açılıma göre ise *oikeiōsis*, yalnızca insan soyuna ait bir özellik olup insanın kendine dair bilincini tarif etmektedir. Gisela Striker’in yorumuna göre *oikeiōsis* mefhumunun bu iki açılımı onun Stoa felsefesinde bulunan iki farklı işlevine tekabül etmektedir. Birinci

²⁷⁷ Villey, La formation de la pensée juridique moderne, s. 533-534-538-539.

işlev, ereği, yani antik Yunan düşüncesinde ve Aristoteles'te hâkim bir kavram olan *telos*'u desteklemektedir. Stoa düşüncesinde *oikeiōsis* kavramının ikinci işlevi ise Cicero'da en yüce erdem olarak tarif edilecek adaletin gerekçelendirilmesidir. Buna göre Grotius, her iki işlevi de gözeterek Stoa'nın bu kavramına başvurmuştur. O, *appetitus* kavramından hareketle bireyin nihai hedefe (*telos*) yönelmiş olan içsel itkisini çağrıştırmaktayken, *societas* kavramıyla da bu itkinin yalnızca insan türüne ait olduğu düşüncesini (*societas humani generis*) adlandırmaktadır. Richard Tuck'a göre Grotius'un bütün düşünce sisteminin temelinde yatan en önemli kavram bireyin sahip olduğu "kendini koruma/nefsi müdafaa" içgüdüsüdür. Tuck'a göre Grotius, Karneadesçi septisizmi bu kavram ile çürütme yoluna girişmiştir. *JBP*'yi Fransızca diline çeviren Barbeyrac'a göre ise, ne klasik dönemde ne de orta çağda Karneades'in septisizmine karşı bir argüman geliştirilebilmişti. Barbeyrac'a göre Grotius zamanına dek septisizmin karşısında yeterli ölçüde bilimselliği haiz bir etğin geliştirilmesi mümkün olmamıştır. Gene Barbeyrac nezdinde Cicero'nun ve Grotius'un Karneades tezlerine karşı sunmuş olduğu argümanlar pek çok açıdan eksiktir. Ancak Barbeyrac, Grotius'un kendi zamanında Stoa ve Cicero düşüncelerine başvurarak hümanist bir çerçevede ahlakı bilimsel bir temele yerleştirme gayretini devrimci ve yenilikçi olarak değerlendirmektedir.²⁷⁸

Tarihin farklı dönemlerinde yaşamış olan Cicero ile Grotius'un aynı düşünce hattında buluşmalarının arkasında yatan ana etken emperyalist genişlemenin ve sömürgeciliğin tarihidir. Bu nedenlerle Grotius, Cicero'nun Karneades karşısında geliştirmiş olduğu doğal hukuk görüşlerini kendi tezleri için doğrudan kullanma yoluna gitmiştir. Roma'nın Akdeniz'de genişlemesini haklı savaş doktrini ile meşrulaştıran Cicero, yaklaşık 1600 yıl sonra Doğu Hint Denizi'nde gerçekleşen ticaret yarışında yerini almak isteyen Hollanda'nın girişimlerini meşrulaştırma görevini üstlenen Grotius için ilham kaynağı olmuştur. *VOC*'un genişlemeci ticaret savaşının haklı kılınabilmesi için kendisine müracaat edilen hümanist Hugo

²⁷⁸ Aktarmalar için bkz. Benjamin Straumann, "Oikeiosis and Appetitus Societatis", 24 *Grotiana* (New Series), vol. 24/25, 2003/2004, pp. 41-46, s. 42-43. Makale veri tabanı için: <https://home.heinonline.org/>, (son erişim tarihi: 1.10.2019).

Grotius'un Roma emperyalizmi lehine ileri sürülmüş klasik argümanlara müracaat etmesi anlaşılabilir bir tutumdur. Cicero ve Grotius, her ikisi de doğal hukuk görüşlerini kurarken Stoa'nın *oikeiōsis* kavramından yola çıkmış ve en yüce erdem olan adaletin ilkelerinin doğada bulunduğu, doğal hukukun evrensel kuralları içerdiği görüşünü savunmuşlardır.²⁷⁹

Grotius'u Stoacı çizgiye yakın tutan bir diğer yaklaşımı ise onun cezalar bahsinde öç alma konusunu ele aldığı kısımdır [2. XX. 5.]. Grotius'a göre öç almanın insana vermiş olduğu lezzet onun hayvanlarla paylaştığı ortak doğasının varlığına delildir. Fakat böyle bir istek, tek başına akılla bağdaşmayacaktır. Zira aklın görevi tutkuları yönlendirmek, gerektiğinde de onlara hâkim olmaktır. Bu nedenle öç almanın doğal hukuka uygun olduğunu söylemek mümkün değildir. Grotius için doğal hukuk, akla uygun düştüğü ve toplumu göz önünde tuttuğu nispette doğanın bir buyruğu olarak kabul edilebilir. Oysa kendi başına alınan bir intikam kararı ve uygulanacak ceza toplumsal düzene zarar vereceğinden, doğanın buyruğuna aykırı olacaktır.²⁸⁰ Grotius'un toplum düzeninde ihkakı hakka müsaade etmemesi onun Stoa'nın *oikeiōsis* kavramını her iki fonksiyonuyla da kullandığını göstermektedir. İnsanlarla hayvanların paylaştığı ortak doğa her canlının kendi varlığını korumasını bir içgüdü olarak onun içine yerleştirmişse de, insanın hayvanlardan farklı olan ve toplumsallığa meyleden doğası da ihkakı hak girişiminin en nihayetinde toplumsal düzeni yıkacağını ve insanın kendisini de toplumun güvencesinden mahrum bırakacağını söylemektedir. Ancak, ihkakı hak olarak adlandırılan bir hakkı kendi eliyle alma girişimi, mahkemelerin bulunmadığı yerlerde, Grotius'a göre örneğin denizlerde yürürlükte kalmaya devam edecektir [2. XX. 8.].²⁸¹ Zira bu durumda *oikeiōsis* kavramının birinci işlevi gereği insan gibi devletler de, kendi canlılıklarını korumak ve geliştirmek isteyeceklerdir. Bu durumda Grotius, Hollanda'nın

²⁷⁹ Straumann, "Oikeiosis and Appetitus Societatis", s. 44; Benjamin Straumann, *Roman Law in the State of Nature: The Classical Foundations of Hugo Grotius' Natural Law*, trans. Belinda Cooper, Cambridge University Press, UK, 2015, s. 2-3.

²⁸⁰ Grotius, *Savaş ve Barış Hukuku*, s. 175.

²⁸¹ Grotius, *Savaş ve Barış Hukuku*, s. 177.

Portekiz'in Santa Catarina gemisine el koyma eylemini de teorik bir zemine yerleştirerek haklı kılma gayretini sergilemektedir.

Grotius, doğal hukuku Tanrı'ya rağmen var ederek onu bir iradenin sonucunda meydana gelmiş değil, tam aksine iradi alanın haricinde tahayyül eder. İki artı ikinin dört etmesinin Tanrı tarafından değiştirilemeyeceği ya da Tanrı'nın olmadığı durumda dahi (*etiamsi daremus..*) adalet düşüncesinin geçerli olacağı düşüncesi onu Patrick Riley'in tanımıyla akılcı Platonik konuma taşımaktadır. Ancak, Grotius matematiksel gerçekliğe oturttuğu doğal adalet anlayışının yanında Cicero'dan ilham alarak insan sosyalliğinin doğallığı teorisine de başvurmuştur. Bu nedenle Grotius düşüncesinde doğal adalet ile insanın toplumsal doğasının birbirini güçlendiren iki unsur olduğunu söylemek mümkündür.²⁸² Grotius, insan doğasının toplumsal karakterinden ve *appetitus societatis* karakterinden bahsederken Cicero'nun *De Finibus*'ta işlemiş olduğu, insan türünün karşılıklı çekimine ve ortak yararına dayanarak oluşturulan toplumdan daha yüce bir şeyin olamayacağı [De Fin. V. 65.]²⁸³ görüşüne başvurmaktadır.²⁸⁴ Ona göre mülkiyet güvenliği, iyi niyet (*bono fides*), adil pazarlık şartları ve insanın eylemlerinin sonuçlarından sorumlu olduğunu kabul etmesi gibi durumlar iradi bir seçimin veya insanlar arasında akdedilmiş olan bir sözleşmenin sonucu değildir. Grotius'a göre sözleşmeler ve iradi tercihler doğal zorunlulukları takip etmektedirler. Doğa, matematiksel bir işleyişe sahiptir. Bu nedenle doğru akıl (*recta ratio*) insan doğası ve şeylerin doğası neyi gerektiriyorsa onun olmasını söyleyen akıldır. Hukukun bilimsel şekilde ele alınması modern aklın bir ürünüdür. Ancak, Grotius'un hukuku matematiksel bir kesinlikte ele alması ve karşısına Karneadesçi şüpheciliği yerleştirmesi onu antik kaynaklara yöneltmiştir. Ernst Cassirer'in deyiimiyle Grotius, *JBP* ile Platonik modern doğal hukukun en mükemmel tarifini gerçekleştirmiştir.²⁸⁵

²⁸² Riley, "The Philosophers' Philosophy of Law from the Seventeenth Century to Our Days", s. 11.

²⁸³ Cicero, On Moral Ends, s. 139.

²⁸⁴ Riley, "The Philosophers' Philosophy of Law from the Seventeenth Century to Our Days", s. 13.

²⁸⁵ Riley, "The Philosophers' Philosophy of Law from the Seventeenth Century to Our Days" s. 14-15-16.

De Jure praedae (JP) tez çalışmamızda inceleme konusu etmediğimiz Grotius'un ilk eseridir. Daha önceki başlıklar altında bu eserin Grotius tarafından Hollanda ile Portekiz arasında yaşanan ihtilaf üzerine kaleme alındığını, daha sonra da bir bölümünün *Mare Liberum*'a dahil edilerek yayınlandığını aktarmıştık. Grotius, yaşamından çok sonra yayınlanan *JP*'nin *Prolegomena*'sında, Platon'un adalet görüşüne göndermede bulunur. Grotius'a göre Platon, adaletin konusundan insanın bedeniyle ve mülkiyetiyle alakalı şeyleri anlamaktadır. Grotius aktarımına göre Platon, mülkiyet kavramının içerisine malikiyetin sonuçlarını da eklemektedir. Buna göre doğa yasasından iki sonuç çıkarılabilecektir. Grotius'a göre bu doğa yasası ilk olarak insanın kendi yaşamını korumasına izin verir ve yaşamına zarar verebilecek bütün her şeyden kaçmasına olanak tanır. Doğa yasasından çıkan ikinci sonuç ise insanın kendi yaşamına fayda sağlayacak yararlı şeyleri edinmesinin ve elinde bulundurmasının mubah olduğudur. Grotius doğa yasasından türettiği sonuçlar kısmının dipnotları arasında Cicero'nun *De Officiis* ve *De Finibus* adlı eserleriyle birlikte bir de İ. Ö. 52 yılında Publius Clodius Pulcher'in öldürülmesiyle suçlanan ve yargılamanın sonunda mahkûm edilen Titus Annius Milo lehine yapmış olduğu savunmaya göndermede bulunur. *Pro Milone* Cicero'nun gerçekleştirdiği adli konuşmalarının sonuncusudur. Bu savunmada Stoacı biçimde öz savunmanın bütün canlılarda bulunan doğal bir itkiye dayandırıldığını görürüz. Bu konuşmasında Cicero, yargılamayı yürüten yargıçlara bir haydut ve soyguncu ile karşılaştığımızda böyle bir kişiyi öldürmenin nasıl haklı olamayacağını sorar. Cicero'nun sorduğu ikinci soru yol kesen ve soygun gerçekleştiren haydut kişilerin öldürülmesi haklı kılınamayacaksa sahip olunan muhafızların ve taşınan kılıçların ne gibi bir öneminin olduğudur. Cicero'ya göre insanın kendini savunmasını sağlayacak şeylere sahip olması ve bunları gerektiğinde kullanmaya izninin olması canına ve mülkiyetine yönelmiş tehditleri savuşturabilmesi içindir. Cicero, belki de Aristoteles'in retorik yöntemini takip edip doğal hukuka gönderme yaparak tezlerini kanıtlamak ister. Ona göre hiçbir yerde yazılı olmayan, ama öğrendiğimiz, miras aldığımız ve benimsediğimiz yazılı olmayan yasalar vardır. Cicero'ya göre yazılı olmayan bu yasalar doğal hukukun kendisidir. Bu hukuk kaynağını doğadan ve onun işleyişinden almaktadır. İnsanlara öğretilmesine gerek olmayan bu yasa

(kendiliğinden öğrenilir), tüm canlıların doğasına içkin olup onu doğal bir itkiyle doğruya yönlendirmekte, yanıltan da alıkoymaktadır. Bu doğal itkiye göre bir insan, ister bir soyguncu isterse bir düşman tarafından yaşamına tehdit yöneltmiş olsun, bir şiddet girişimiyle veya silahlı saldırıyla karşılaşması halinde kendisini ve mülkiyetinde olanları korumaya girişmesi, gerektiğinde silahına sarılması ahlaki açılardan ve doğal hukuk yönünden haklı olacaktır.²⁸⁶

Hugo Grotius'un Stoa öğretisi ile tanışması Hollandalı Justus Lipsius sayesinde olmuştur. Grotius'a göre ister devlet ister uyruk olsun ya da ister bir haydut ister bir kentli olsun bütün insanlar doğal hukukla bağlıdır. Bu doğal hukuk aklın buyruklarından türemektedir. Gerhard Oestreich'a göre 17. ve 18. yüzyılların doğal hukuk öğretisinin ideolojik temeli skolastik düşünceden ziyade Stoa düşüncesinin yeniden canlanışında aranmalıdır.²⁸⁷ Önceki başlıklar altında anlatıldığı üzere Lipsius, Stoacılığın yeniden canlanışında ve yayılmasına önemli bir görev görmüştür. Grotius için Cicero'nun doğal hukuk öğretisinin ve Stoa felsefesinin önem kazanmasının çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Yunan Stoacıların yasayı (*nomos*) ve doğru aklı (*orthos logos*) özdeş görmesi Grotius için hukukun otoritesini pozitif hukukun ve Papalık ihsanının dışında farklı bir temele oturtmak açısından dikkat çekici olmuştur. Bununla birlikte Grotius'un yaşadığı 17. yüzyıl mezhep kavgalarının sürüp gittiği bir dönem olduğundan, yasayı *recta ratio/ratio summa* olarak gören Stoacıların doktrini Grotius için bütün mezhepler karşısında ona bir tarafsızlık da sağlamıştır. Bilindiği üzere Cicero'nun *De Legibus*'ta tasvirini yaptığı Stoacı doğal hukuk tanımı *De Republica*'da verilen kısa doğal hukuk tanımının ilerletilmesi ve kuramsallaştırılması gayretinin yanında siyasi bir amaçla da kaleme alınmıştır. Söz konusu siyasi amaç doğrultusunda Cicero, bütün

²⁸⁶ Hugo Grotius, *Commentary on the Law of Prize and Booty*, trans. Gwladys L. Williams, Liberty Fund, In., USA, 2006, s. 23; Benjamin Straumann, "Is Modern Liberty Ancient? Roman Remedies and Natural Rights in Hugo Grotius's Early Works on Natural Law", *Law and History Review*, American Society for Legal History, vol. 27, no. 1, Spring, 2009, pp. 55-85, s. 72. <http://www.jstor.org/stable/27641645>; Cicero, *Defence Speeches*, s. 186.

²⁸⁷ Oestreich, *Neostoicism and the Early Modern State*, s. 38; Christopher A. Ford, "Preaching Propriety to Princes: Grotius, Lipsius, and Neo-Stoic International Law", *Case Western Reserve Journal of International Law*, vol. 28, iss. 2, 1996, s. 365, URL= <http://scholarlycommons.law.case.edu/jil/vol28/iss2/3>, (son erişim tarihi: 3.10.2019).

milletleri bağlayan ve bütün insanlarca doğuştan bilinen doğal adalet ve yasa düşüncesini Roma'nın askeri anlamda Akdeniz'de ve çeşitli topraklarda yayılmasına karşı çıkan ve Roma'da hâkim olan evrensel adalet anlayışını eleştiren Akademik Septik okulun kurucusu Karneades'e karşı da geliştirmiştir. Cicero'nun yeniden ele aldığı ve Roma'nın siyasi amaçlarına uygun hale getirdiği Stoacı doğal hukuk öğretisi Hollanda'nın güneydoğu Asya ile ticaret yapabilme ve doğu Hint denizinde Felemenk tüccarlarının yolculuk edebilmesini savunan Grotius'un ilgisini çeken bir başka etken olmuştur. Benjamin Straumann, Grotius'un Cicero'dan yararlanmasının sadece doktrinsel temelde kalmadığını, Roma emperyalizmine karşı çıkan antik şüpheci tezlerle tıpkı Cicero'nun karşılık verdiği gibi, Grotius'un da ülkesinin uluslararası ticari rekabette ve Asya sömürgecilğinde yerini almasına karşı çıkan dönemin şüpheci tezlerini hedef alarak görüşlerini temellendirmeye başlamasını yöntemsel bir benzerlik olarak değerlendirir. Bu nedenlerle Grotius, doğal hukuk görüşlerini gerekçelendirmek için Cicero'dan yararlanırken sadece onun Stoacı tezleri işlediği şekliyle kalmamış, metodolojik bir uyumla da onun belirlediği gibi karşı bir argüman belirleyerek, belirlediği karşı argümanını çürütme yoluna gitmiştir.²⁸⁸

Grotius, *JP*'nin birinci bölümünde yöntemini açıklamıştır. Grotius'a göre daha çok iç hukuku ilgilendiren yazılı yasalara göre savaşlarda gerçekleştirilen eylemlerin haklılığını aramaya çalışmak boş bir çabadır. Ona göre nefretin doruğa çıktığı ve milletlerin savaştığı zamanda bütün yazılı yasalar susar ve daha ziyade çoğu milletler tarafından adetlere göre hareket edilir. Grotius'a göre bu adetler Cicero'nun Milone lehine gerçekleştirmiş olduğu söylevde bahsini ettiği yazılı olmayan, ama doğadan türeyen yasalardır. Grotius, Cicero dışında Sophokles'e de gönderme yaparak Antigone'nin göklerin değişmez yasasına yaptığı övgüyü hatırlatır ve savaşta dahi hâkim olması gereken yazılı olmayan yasaların varlığından söz eder. Grotius'un *JP*'nin birinci bölümünde okuyucularını derhal yöntemi konusunda ikaz eder ve doğanın düzenli tasarımının bütün tartışmalarına ışık

²⁸⁸ Straumann, *Roman Law in the State of Nature: The Classical Foundations of Hugo Grotius's Natural Law*, s. 31-32.

tutacağını belirtir. Grotius, Cicero'nun *Pro Balbo* adlı adli konuşmasına göndermede bulunarak araştırma konusunun ve ilerleyen yıllarda oluşturacağı büyük eserin, adıyla aynı olacak şekilde savaş ve barış hukuku olduğunu belirtir. Cicero'nun *Pro Balbo* adlı söylevi kendisine Pompeius tarafından Roma vatandaşlığı verilen ve daha sonra Roma vatandaşlığını gasp etmekle suçlanan, aslında Roma'ya sonradan göç etmiş bir Gades vatandaşı olan Balbo'nun yargılanmasına ilişkindir. Grotius'un gönderme yaptığı bu metinde Cicero, Pompeius'un Gadesli Balbo'ya üstün askeri başarılarından dolayı *lex Gellia Cornelia* yasasının imkanıyla vermiş olduğu vatandaşlık hakkını koruyabilmek için pozitif yasayı tartışmak yerine, Pompeius'un muhteşem bir asker ve ordu kumandanı olmasının yanında onun en hayran olunacak özelliğinin diğer topluluklarla, krallarla ve yabancı milletlerle yapılan sözleşmelerin ve antlaşmaların bütün bilgisine sahip olduğunu belirtir. Cicero'ya göre Pompeius, bütün savaş ve barış hukukunun bilgisine sahiptir. Grotius bu noktada Cicero'nun Romanın pozitif yasalarını ifade eden *Corpus Romanus* dışında hukukun başka bir kaynağının olduğunu belirttiğini savunur.²⁸⁹ Grotius devamında *JP* adlı çalışmasına bütünüyle başlamadan önce yöntemini özetler ve kendisi için benimsenmesi gereken en doğru yolun Cicero gibi antik yazarlar tarafından çizilen yol olduğunu belirtir. Grotius'un belirttiği bu yöntem ileride de kaleme alacağı eserlerinde görünmeye devam edecektir. Grotius Cicero'nun *De Legibus*'una göndermede bulunarak hukuk biliminin (*iuris disciplina*) Praetor kararnamelerinde ya da On İki Levha Yasaları'nda değil, felsefenin en derinlerinde aranması gerektiğini söyler. Buna göre Grotius, Cicero'nun *Pro Balbo* savunmasında yer verdiği milletler arasında var olan savaş ve barış hukuku fikri ile *De Legibus*'ta yer alan Stoacı doğal hukuk görüşünü birleştirerek kendi görüşünde savunacağı hukukun kaynaklarını meydana getirir.²⁹⁰

²⁸⁹ Grotius, *Commentary on the Law of Prize and Booty*, s. 16; Marcus Tullius Cicero, *The Orations*, trans. C. D. Yonge, Vol. III, George Bell and Sons, 1875, London, s. 316; P. A. Brunt, "The Legal Issue in Cicero, *Pro Balbo*", *The Classical Quarterly*, vol. 32, no. 1, 1982, pp. 136–147, s. 136-137. URL= www.jstor.org/stable/638748, (son erişim tarihi: 3.10.2019).

²⁹⁰ Grotius, *Commentary on the Law of Prize and Booty*, s. 17; Straumann, *Roman Law in the State of Nature: The Classical Foundations of Hugo Grotius's Natural Law*, s. 38.

Grotius'un bahsini ettiği uluslararası toplum fikri başlı başına kendine ait bir düşünce değildir. O, bütün siyasi toplulukların da ilişkilerinde doğal hukukla bağlı olduğunu savunurken aynı zamanda Salamanca okulunun en ünlü iki hukukçusu Vitoria ile Suarez'i takip etmiştir. Grotius, doğal hukuk tanımı ile de Orta Çağ'da Hristiyan düşünceyi Aristoteles yorumlarıyla ele alan Aquinas'a, Aquinas üzerinden de Hristiyanlığa, oradan da Stoacılara kadar ufkunu ilerletmiştir. Grotius'un barışsever dünya görüşü, düşüncelerinde haklı ve haksız savaş arasında yapmış olduğu ayırım, savaşta yapılabilecek müdahalelerin sınırını çizmiş (*temperamenta belli*) olması onu Aquinas ile Augustinus'tan Cicero'ya dek uzanan bir düşünce geleneğine ait kılmaktadır.²⁹¹

Grotius'un uluslararası toplumu sadece Avrupalı hükümdarların ya da Hristiyan halkların meydana getirdiği bir birlikten ibaret değildir. Grotius'un tasvir ettiği uluslararası toplum bütün dünyayı içine almaktadır. Ona göre bütün insanlar içgüdöleri ve doğal yönelimleri gereği doğal hukuk bilgisine sahip olduklarından, bütün insanlar için aynı ve eş olan doğal hukuk uluslararası toplum fikrini inşa edecektir. Onun görüşüne göre kendileriyle ilişki ve irtibat kurulan Amerikalılar, Afrikalılar ve Asya'da bulunan halklar uluslararası toplumu meydana getirmektedirler. Bu topluluklar Hristiyan olmadıkları veya kafir oldukları gerekçeleriyle siyasi bağımsızlıklarından, egemenlik ve mülkiyet haklarından mahrum bırakılamayacaktır. Bu nedenle Papa'nın ihsanının ya da bir başka siyasi oluşumun keşfedildiği iddia olunan topraklar üzerinde egemenliği bulunan yönetimleri yerinden etmesi, kişilerin mülkiyetine el koyması geçerli değildir. Orta Çağ'ın Hostiensis (*yak.* 1200 - 1271) gibi kilise hukukçuları tarafından savunulan genel görüş bütün pagan kavimlerin, İsa'nın gelişinden sonra siyasi bağımsızlıklarını yitirdiği, sahip olduğu hakların Papa'ya devredilmesi gerektiği yönündeydi. Orta Çağ Hristiyan hukukçularının savunmuş olduğu Papa'nın *plenitudo potestatis* hakkı ruhani iktidar ile dünyevi iktidar arasında bir hiyerarşı kurmakla beraber, Hristiyan olan dünya ile Hristiyan olmayan dünya arasında,

²⁹¹ Hedley Bull, "Uluslararası İlişkiler'in İncelenmesinde Grotius'un Önemi", s. 73.

Greklerin yurttaşlar ile barbarlar arasında yaratmış olduğu ayrıma benzer dışlayıcı bir dünya görüşünü meydana getirmekteydi. Katolik Kilisesi'nin ve kanonistlerin dünyayı ikiye bölen dışlayıcı bakışlarından uluslararası toplum idealini yücelten küresel bir bakışa geçişi sağlayan Grotius'un söyledikleri başlı başına yeni düşünceler değildir. Ondan bir yüzyıl önce yaşamış İspanyol Salamanca okulunun en önde gelen hukukçusu Vitoria tarafından benzer görüşler dile getirilmiş ve İspanya'nın, fethettiği topraklar üzerinde yaşayan halkları siyasi bağımsızlıklarından ve mülkiyet haklarından yoksun bırakamayacağı söylenmiştir. Grotius ile gün yüzüne çıkan uluslararası toplum ideali Vitoria'ya, Vitoria üzerinden de Hristiyan olmayan halkların siyasi bağımsızlığını savunan Aquinas'a, İsa'nın krallığının bu dünyada olmadığını, onun "komşunu sev" emrinin bütün insanlar olarak anlaşılması gerektiğini belirten Augustinus'a ve Augustinus'tan önce Stoacıların kurguladığı dünya vatandaşlığı öğretisine dayanmaktadır. Nitekim yurttaş barbar ayrımına son veren Stoacı öğretisi, aradan geçen yüzyıllara rağmen beslediği Rönesans düşüncesi ile Hristiyan ve Hristiyan olmayan şeklinde beliren dünya görüşüne son vererek Grotius'ta belirginleşecek uluslararası toplum idealini oluşturabilmiştir.²⁹² Grotius, Stoacı tezlere karşı çıkmasıyla bilinen antik dönemin şüpheci Karneades'ine karşısına alarak uluslararası hukukun sadece birtakım devletlerin yararına olmaktan ziyade bütün uluslararası toplumun yararına olduğunu savunarak Stoa düşüncesinden ilham aldığını en açık ifadesiyle belirtmiş olmaktadır. Grotius'un, savaşa girmeyi devletin yararı ve hikmeti sayan gerekçelerden farklı olarak adalet ve insanlığın ortak yararı düşüncesine sarılması, adaletin kendi menfaatini takip etmek olduğunu savunan Karneades ve Epikouros tezlerine karşı çıkarak adaletle uymanın bütün toplumun menfaatine uygun olacağını savunan Cicero'yu andırmaktadır.²⁹³

Hugo Grotius'un çalışmalarında benimsediği temel ilke insanın doğası gereği akıllı ve sosyal bir varlık (*zoon politikon*) olduğu şeklindedir. Yasaların maslahata ve

²⁹² Hedley Bull, "Uluslararası İlişkiler'in İncelenmesinde Grotius'un Önemi", s. 80-81.

²⁹³ G. I. A. D. Draper, "Savaşa Dair Hukuk Fikirlerinin Gelişiminde Grotius'un Yeri", ed. Hedley Bull – Benedict Kingsbury – Adam Roberts, Hugo Grotius ve Uluslararası İlişkiler, çev. Burç Beşgöl, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, İstanbul, 2015, s. 200-201-207.

durumun gerekliliklerine göre yapıldığı, yalnızca insanın ve devletlerin kendi menfaatlerini ilgilendirdiği, bu nedenle evrensel bir adalet anlayışından bahsedilemeyeceği yönündeki Karneades ve Epikouros tezlerine karşı çıkan Grotius'un benimsemiş olduğu öğretisi Stoacıların felsefesi olmuştur. Bu nedenlerle Grotius, insanın doğar doğmaz bir içgüdü ile kendi varlığını korumaya ve kendisine acı verecek her şeyden kaçmaya yöneldiğini varsayar. Fakat bu içgüdü sadece insanda mevcut değil, bütün canlılarda mevcut bulunmakta ve canlılığın genel karakteristiğini teşkil etmektedir. İnsana asıl farklılığını ve mahiyetini kazandıran, onun toplum halinde yaşamaya akıllı doğası gereği yönelmiş olmasıdır. İnsan bu akıllı doğası sayesinde bütün canlı varlıklardan ayrı bir konuma taşınmış olmaktadır. İnsan hem akıllı doğası hem de konuşabilme özelliği aracılığıyla varlığını koruyarak geliştirecek ve toplum olmaya doğru yönelecektir. Grotius'un Cicero'nun doktrini ile birebir uyum arz eden bu görüşü onun adalet tanımını da aynı benzerlikte şekillendirmiştir. Grotius, insana akıllı doğası tarafından verilmiş olan toplumsallığın doğasına ve işleyişine aykırı olan her şeyin adil de olamayacağı, yani adaletle aynı şey olan doğal hukuka aykırı olacağı görüşünü benimser. Hukuku hem vahiyden (*Decalogue; on emir*) hem de doğal teolojiden ayırarak seküler bir temele oturtan Grotius, eserlerinde bu doğrultuda Cicero'ya ve Seneca'ya pek çok kez göndermelerde bulunur. Birinci bölümde görüşlerini aktardığımız Cicero, insanın, ancak toplum halinde yaşama arzusuna ve yönelimine uygun davranarak adil ve erdemli olacağı düşüncesini benimser. Örneğin bir kişinin kendisine ait olmayan bir malı izinsiz şekilde sahibinden alması toplumun temelinde yatan bütün güven ilişkisini yok ederek insan birlikteliğini de yıkıma uğratar. Bu eylemin neticesinde insanın arzulamış olduğu toplum düzeni yıkılmış olacaktır. O halde bir insanın Epikourosçuların ve Karneadesçilerin savunduğu gibi yalnızca kendi menfaatini önceleyerek davranması ve ortak bir yasa düşüncesinin bulunmadığı düşüncesi doğru değildir. İnsanın asıl menfaatine olan toplum düzenini devam ettirmesidir. Bu noktada Grotius'un Cicero ve Stoa çizgisini sürdürdüğünü gözlemlemek oldukça kolaydır. Ayrıca Hollandalı hukukçu, doğal hukukun varlığına dair sunmuş olduğu iki ispat yöntemi ile de Cicero ile aynı yöntemi benimsemiş olur. İnsanın doğasını takip etmesi onu aklına uygun bir davranışa

götürecektir. Varılan sonuç insanın toplum halinde yaşama isteğine sahip olduğudur. Bu nedenle Grotius'a göre bütün deneysel sürecin öncesinde belirli davranışların insanın doğasından türediğini düşünmek hayalci bir tutum olmayacaktır. İnsanın ve devletlerin barışı sürdürme isteği doğalarına uygun bir davranıştır. Ne var ki Grotius, doğal hukukun sınırlarını deneysel süreçle de genişletir ve mülkiyet hakkının bütün medeni milletlerce benimsendiğini, bu hakkın kaldırılması veya zarar görmesi halinde toplumun temelinden sarsılacağı saptamasını yaparak mülkiyet hakkını da doğal hukuk içerisinde mütalaa eder. Grotius'un benimsemiş olduğu ispat yöntemi Cicero'nun *De Legibus*'ta ve *De Officiis*'te benimsemiş olduğu yöntemle tamamıyla uyumlu görünmektedir.²⁹⁴

2.4. Genel Değerlendirme

Hugo Grotius'tan yaklaşık yüz elli yıl önce yaşamış Machiavelli'nin İtalya'sı Kilise ile yaşanan çekişme sonucunda parçalanmış ve birden fazla şehir cumhuriyetine ayrılmıştı. Aynı şekilde Grotius'tan yaklaşık bir yüzyıl önce yaşamış olan Jean Bodin'in Fransa'sı da Aziz Bartolomeus katliamı gibi şiddetli mezhep kavgaları sonucunda dini ve mezhepsel sebeplerle bölünmüş durumdaydı. Bu nedenlerle Machiavelli, ahlakı ve hukuku devletin sınırlarıyla düşlemiş, Bodin ise devleti, mutlak egemen olarak üzerinde bir başka egemen güç kabul etmeyecek şekliyle tahayyül etmiştir. Ancak, Machiavelli'nin İtalya'sı ile Bodin'in Fransa'sından daha kuzeyinde yer alan, ulusal birliğini kurmuş, bağımsızlık savaşını vermiş ve sömürge yarışında yerini almak isteyen, bunun sonucunda da ekonomik olarak kalkınan Hugo Grotius'un Hollanda'sı da vardır. Rönesans'ın son dönemlerinde yaşamış Hugo Grotius'un döneminin siyasi ve sosyal koşulları sadece ulusal bir mesele değil, aynı zamanda uluslararası bir nitelik arz etmekteydi. Bu nedenle onun hak düşüncesi Machiavelli'de olduğu gibi devletin sınırlarında durup kalmamakta, ulusal sınırları aşarak bütün devletleri bağlayan bir hak niteliğine bürünmektedir.

²⁹⁴ Richard H. Cox, "Hugo Grotius", ed. Leo Strauss – Joseph Cropsey, *History of Political Thought*, University of Chicago, USA, 1987, s. 387-389.

Onun Stoa felsefesinden hareketle geliřtirmiř olduđu dūřūncesi dođal hukuku (*ius naturale*), būtin konulmuř hukukların (*ius civile*) ūstūne yerleřtirerek, tarihin devinen çarkları karřısında statik konumda kalan deđiřmez bir yasa olarak niteler. Bu nedenle Grotius'ta hukuk, devletin varlık sebebidir. İnsanın ūzūnūn akıl olması nedeniyle, bu akıl ūncesiz ve sonrasız řekilde var olan, dođaya içkin olan yasayı da kavrayacaktır. Zira dođadaki akıl ile insanın tařıdıđı akıl aynı nitelikte ve birbiriyle uyum içerisindedir. Buna göre toplumsallařma da, insanın dođasında bulunan tabii bir yönelimdir ve insan aklına uygun bir eylemdir. Helen dönemi felsefesinin tamamına hkim olan sözleřme dūřūncesi de Grotius'un siyasi dūřūncesine yerleřir. Grotius devleti insani bir gereksinmeden dođan ve dođal hakları koruma altına alması için oluřturulan bir sözleřmenin ūrūnū olarak görecektir.²⁹⁵ Grotius, ‘*jus naturale est dictum retae rationis*’ (dođal yasa, aklın yasaıdır) diyerek klasik ve Hristiyan dođal hukuk geleneđinden ayrılmıřtır. Nesnel olarak dođada veya Tanrı'nın iradesinde verili olmayan hak, artık insanın aklına uyar biçimde sūbjektif ve rasyonel hale gelmiřtir. Bu sayede, Grotius'tan da ūnce, İspanyol hukukçu Surez'in *jus*'u ‘*bir insanın sahip olduđu faydalı bir řey/bir yetki*’ olarak gören dūřūncesi dönemin deđiřen ruhunu, insana dođuřtan verilmiř olan hakları ilan eder. *Polis*'i ilk sözleřmenin bir ūrūnū olarak gören Epikourosçu dūřūnce ile hukuku evrenin rasyonelitesiyle uyumlu olarak kurgulayan Stoa dūřūncesi Grotius'ta ve onun çađdařlarında önem kazanmıřtır. Fakat gözden kaırmamamız gereken olgu kendilerine dnūlen kadim dūřūncelerin dođal hukuk dūřūncesinin modern tacirlerin sözleřme ve ticaret hakkını kurmuř olduđudur.²⁹⁶

Epikourosçu sözleřme dūřūncesinin ūtesinde Grotius'un dođal hukuk dūřūncesinde būtūnūyle Stoacı öđretiye ūzūmsediđini söylemek mūmkūndūr. İnsanın kendi menfaatini ncelemeye olan eđilimi ile adalete olan meyli dengelendiđinde ortaya Stoacıların benimsemiř olduđu dođal hukuk grūřū çıkmaktadır. Stoacılar gibi Grotius'a göre de dođal hukuk dođru aklın (*recta ratio*) bir buyruđudur. İnsan, *recta ratio* aracılıđıyla kendini koruma igūdūsūnū dengede tutar ve ilgisini çevresine,

²⁹⁵ Gökberk, Felsefe Tarihi, s. 186-188.

²⁹⁶ Douzinas, İnsan Haklarının Sonu, s. 76-79-80.

topluma yönlendirir. Bu sayede Grotius'un tanımladığı Stoacı insan, tek başına ve yalnızca kendi ihtiyaçlarını gidererek değil, toplum halinde yaşayarak ve iş bölümüne dahil olarak kendi doğasına uygun davranacağını fark eder. Grotius'un tanımladığı insan, tamamıyla özerk, yüce bir iradede bağımsız muhakemenin kurallarıyla hareket etmektedir. Bu sebeple adaletin kuralları da bütünüyle özerk bir akıldan (*recta ratio; orthos logos*) türemektedir. Fakat Stoacıların pagan olduklarını ve aklın (*logos*) bütün doğaya yayıldığını savunduklarını akılda tutmak gerekmektedir. Bununla birlikte Hristiyan olmadığına dair inandırıcı bir bilginin olmadığı Grotius ise, insana bu akıllı veren Tanrı olduğunu savunmuştur. Akıl, ister doğaya içkin şekilde var olsun ister Tanrı tarafından insana verilmiş olsun Grotius'un ona atfetmiş olduğu seküler nitelik değişiklik göstermeyecektir. Onun Stoacılardan aldığı doğal hukuk düşüncesi ve gerekçelendirmesi döneminin kilise tezlerinin geçerliliğini sarsmak ve hukuka din dışında bir geçerlilik temeli yaratabilmek için en verimli kaynak olma niteliği taşımıştır. Bunun en önemli ispatı Grotius'un, Tanrı'nın olmadığı varsayımında (*etiamsi daremus*) dahi doğal hukukun geçerli olacağını düşünmesi ve Tanrı'nın iki artı ikiden dört sonucuna ulaşılmasını önleyemeyeceği örneklendirmesi ile ortaya çıkmaktadır.²⁹⁷

Michel Villey'e göre Stoa felsefesi ve hümanist yeni Stoacılık akımı esasında bir ahlak öğretisinden oluşmaktadır. Bu nedenlerle Grotius'un öğretisini anlamaya girebilmek için Cicero'nun geliştirmiş olduğu tezlerin anahtar niteliğinde olduğunu akılda tutmak gerekmektedir. Hem Cicero'da hem de Grotius'ta belirgin olan ve yalnızca insana ait olduğu varsayılan en önemli eğilim toplumsallık (*sociabilité*) karakteridir. İnsan bu eğilimi sonucunda hemcinsleriyle birlikte kurallarla düzenlenmiş bir toplum içerisinde barış halinde yaşamayı istemektedir. İnsanın bu doğal eylemi aynı zamanda onun aklının bir buyruğudur (*dictatum rectae rationis*).²⁹⁸ Akıl ve konuşma insanı diğer canlılardan ayıran adalet (*iustitia*) kavramı için olmazsa olmaz (*sine qua non*) şartlardır. Cicero'nun *De Legibus*'ta dile getirdiği ve insanı diğer canlılardan ayırt edici özellikleri olarak belirttiği

²⁹⁷ Taitslin, "Intellectualism versus Voluntarism, and the Development of Natural Law from Zeno to Grotius", s. 298-299.

²⁹⁸ Villey, *La formation de la pensée juridique moderne*, s. 542-543.

muhakeme yeteneği (*ratio*), konuşma yetisi (*oratio*) ve doğası (*natura*) gibi kavramlar Stoacıların bütün insanların katıldığı ve onları bir tür doğal toplulukta bir araya getiren *logos* düşüncesinden doğmaktadır. Aynı düşüncenin Grotius tarafından da devam ettirildiğini görmek mümkündür. Onun ileri sürmüş olduğu *appetitus societatis* kavramı Karneadesçi tezlerle karşı ileri sürülmüş antropolojik tasarımı meydana getirmektedir. Grotius'un bu tanımında Stoacıların geliştirmiş olduğu *oikeiōsis* kavramının bulunduğunu görmek hiç de zor değildir.²⁹⁹ Benjamin Straumann'a göre Grotius'un Stoacı tercihinin temelinde yatan sebep döneminin ahlak konusunda şüpheci tutum benimseyen modernleri olan Michel Montaigne, Pierre Charron gibi düşünürlerin tezlerini çürütmek içindir. Roma'nın askeri olarak genişlemesini savunan ve buna karşı çıkan Karneadesçi tezleri kendisine hedef belirleyerek doğal hukuka göndermede bulunan Cicero geleneğinin, Hollanda'nın Doğu Hint Denizi'nde *VOC* aracılığıyla ticaret yapabilmesini savunan Hugo Grotius ile devam ettiğini görebiliriz.³⁰⁰ Bu nedenlerle Grotius'un çalışmalarında Cicero'nun çok sayıda adli söylevine, *De Legibus*'a, *De Finibus*'a ve *De Officiis*'e göndermeler olduğunu görürüz. Grotius *JBP*'de ilk kez açık bir şekilde Stoacıların *oikeiōsis* kavramına göndermede bulunmuştur. Ona göre Stoacılar bu kavram ile her canlının doğasının yönlendirmesi sonucunda kendi yararına olan şeyleri aradığını, bunların insanlara bahsedilemeyeceğini belirtmiştir [*Prolegomena*, VI.].³⁰¹ *JBP*'nin İngilizce çevirisi için giriş hazırlayan Richard Tuck'a göre Grotius'un insanı hiçbir otoritenin altında olmayan, ancak asgari ölçüde tabiatın kurallarının otoritesini tanıyan özgür doğmuş bir varlıktır. Grotius nezdinde insanlar doğal adalet gereği eşittirler ve toplumsal ilişkilerde kazanmış oldukları rütbe ve statülerinin hiçbir önemi bulunmamaktadır. Üstelik tabiatla insanın malikim diyebileceklerinin sayısı oldukça azdır. Grotius'a göre insan rasyonel bir doğaya sahip olduğundan her daim yaşadığı çevreyi ve dünyayı daha iyi bir yere taşımak istemektedir. Bu nedenle de insan, bütün dünyanın kaynaklarının ve

²⁹⁹ Straumann, *Roman Law in the State of Nature: The Classical Foundations of Hugo Grotius' Natural Law*, s. 95.

³⁰⁰ Straumann, *Roman Law in the State of Nature: The Classical Foundations of Hugo Grotius' Natural Law*, s. 98.

³⁰¹ Straumann, *Roman Law in the State of Nature: The Classical Foundations of Hugo Grotius' Natural Law*, s. 117; Grotius, *The Rights of War and Peace*, s. 81.

zenginliklerinin akıl ölçüsünde kullanılması gerektiğini düşünür. Rasyonel bir doğası olan insan, nerede haksızlığa uğrayanların acı çektiğini işitse, kendisini oraya müdahale etmek zorunda görür. Grotius'un uluslararası toplumu Stoacıların bahsettiği, bütün insanların birbiriyle alakadar olduğu, bu nedenle de insanlık ailesini meydana getirdiği düşüncesinden beslenmektedir. Richard Tuck'a göre Grotius'un düşünceleri ve ele aldığı sorunlarla birlikte tartışmış olduğu kavramlar içinde bulunduğumuz modern dünyanın da sorun ve kavramlarını meydana getirmektedir.³⁰²

Grotius'un doğal hukuk hakkındaki görüşleri genel hatlarıyla *JBP* için yazmış olduğu *Prolegomena*'da ele alınmıştır. Bütünüyle akli ve seküler temele dayanan Grotius'un doğal hukuk anlayışı insanın kişisel çıkarla yönlendirildiği, fakat sosyal bir varlık olması sonucunda arzularını ve acılarını, şimdinin istekleriyle geleceğin sonuçlarını muhakeme edebilen bir canlı olduğu varsayımına dayanır. İnsanın toplumsal doğası ve rasyonel oluşu doğal hukukun *apriori* ispatı görevini görmektedir. Muhakeme yeteneğine sahip insan kişisel çıkarları ile toplumsal doğası arasında bir denge kurmaktadır. Bu nedenlerle Grotius'un kavramsallaştırdığı doğal hukuk insanın gerçek menfaatinin gerçekleşmesi görevini görecektir. Grotius'un siyasi düşünceler tarihinde öncülerinden olduğu asıl fikri gelişim insanın özünde birtakım haklara sahip olduğu düşüncesidir. Hakları (*ius*) sübjektif biçimde anlayan bu yaklaşım insan hakları düşüncesinin ve modern bireyciliğin de hazırlayıcısı olacaktır.³⁰³ Grotius'un inşa ettiği doğal hukuk düşüncesinin dayandığı temel insan varsayımı Cicero'nun *De Legibus*'ta ve *De Finibus*'ta ileri sürdüğü Stoacı insan tanımına ve doğaya içkin yasa anlayışlarına dayanmaktadır.

³⁰² Tuck, "Introduction", Hugo Grotius, *The Rights of War and Peace*, trans. John Morrice, s. xxxiii.

³⁰³ Martin Loughlin, *Foundations of Public Law*, Oxford University Press, USA, 2010, s. 74-75.

SONUÇ

Felsefe tarihi tarihin bir parçasını meydana getirir ve tarihin ilerleyişinden bağımsız şekilde ele alınamaz. Zira ne akıl ne de tefekkür tarihin devinen çarklarından ve onun kudretinden bütünüyle bağımsız şekil alabilir. Bu nedenlerle doğal hukuk düşüncesinin tarihi de, içerisinde din, kültür ve siyasetten etkilenmeler bulunduran maddi tarihten bağımsız şekilde ele alınamayacaktır. Tezimizde büyük ölçüde bu yönetsel gerçekliğin bilincinde olarak incelememizi gerçekleştirmeye çalıştık. Yunan ve Roma düşüncesinde gün yüzüne çıkan doğal hukuk düşüncesini incelemeye alan bir araştırmacı, bu düşüncelerin ortaya çıktığı dönemin siyasi ve sosyal iklimini hissetmek, dönem itibarıyla “hukuk” kavramına yüklenen anlamı ve ondan beklenen asli amacı görmek zorundadır. Maddi tarihin koşullarından ve sosyal tarihten bağımsız şekilde doğal hukuk düşüncelerinin incelenmesi sadece bir düşünce naklinden ibaret olacak, doğal hukuk düşüncesinin idealize ettiği düşüncelerin tatlı hülyasına dalmamıza yol açacaktır. Tezimizde ele aldığımız Stoa felsefesi özelinde Cicero’nun doğal hukuk düşünceleri Yunan site devletlerinin çöküşünden, Makedon hakimiyetinin yaygınlaşarak Helen döneminin başlamasından, Roma’nın yönetim sorunlarından ve emperyalist ilerleyişinden bağımsız ele alınamayacağı gibi³⁰⁴ modern doğal hukuk düşüncesi özelinde ele aldığımız Hugo Grotius’un doğal hukuk düşünceleri de bilginin ve yaşayışın sekülerleşmeye başladığı bir dönem olan Rönesans döneminin temel dinamiklerinden ve özellikle toprakları ve uyrukları üzerinde filizlenen mutlak egemenlik iddialarını ileri süren devletlerin sömürgecilik yarışından bağımsız şekilde inceleme konusu edilemeyecektir. Bu bakımdan incelemeye alınan bir düşünce, içerisinde yeşerdiği dönemin maddi koşullarıyla birlikte anlatılmalı ve bu tür düşünceler özlerini idrak edebilmek için somut bağlamlara oturtulmalıdır. Bu bakımdan tez çalışmamın konusunu meydana getiren Cicero ve Grotius’u iki ayrı bölümde incelemeye almamız gerekmiş, her bölüm içerisinde de ilgili düşünürün

³⁰⁴ James Luther Adams, “The Law of Nature in Greco-Roman Thought” *The Journal of Religion*, vol. 25, no. 2, 1945, pp. 97–118. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/1199009 (son erişim: 29.09.2019 00:02).

kişiliğinden, yetişme biçiminden ve döneminin tarihinden bahsetmemiz yöntemsel bir zorunluluk olmuştur.

Marcus Tullius Cicero, *Senatus*'a girdikten ve *Consul* olarak seçildikten sonra *Novus Homo* olarak isimlendirilmiştir. Bununla birlikte Cicero'nun ailesi Roma vatandaşlığını kazanmış bir aile olup *plebs*'lere göre daha üst konumda yer alan *equites* sınıfına mensuptur. Bu bakımdan Cicero'nun düşüncelerini ele alırken onun yetiştiği ailenin özelliklerini, almış olduğu kamusal görevleri de göz önünde bulundurmak gerekmiştir. Cicero'nun yaşamını sürdüğü dönem, Roma'nın dışarda fetihlerini sürdürerek büyümeye ve zenginleşmeye devam ettiği, ancak, bu büyüme ve zenginleşme ile birlikte sosyal adaletsizliğin ve gelir eşitsizliğinin artarak Roma anayasasını ve idaresini iç kargaşalarla yıkıma götürdüğü bir dönem olmuştur. Birinci bölümün Cicero'nun kişiliğini ele aldığımız bahsinde onun bir reform düşünürü olduğunu ve çeşitli sınıflar arasında denge siyasetini savunduğunu belirtmiştik. Cicero'nun tarih içerisinde bu şekilde konumlanması ve savunduğu görüşler Roma'da Stoa felsefesinin kök salmasına ve Batı düşüncesine miras kalmasına yol açmıştır. Cicero'nun Roma'nın karşı karşıya kaldığı sorunlara çözüm getirebilmesi için başvurduğu Stoa düşüncesi de tezimin birinci bölümünde inceleme konusu ettiğim bir başka konu olmuştur. Bu bahsi açmanın amacı Cicero'nun dile getirdiği tezlerde yer alan Stoa felsefesinin izlerini gösterebilmek içindir. Nitekim tezimizin ikinci bölümünde inceleme konusu ettiğimiz Hugo Grotius'un doğal hukuk düşüncesinde de aynı izleri göreceğimizden Stoa düşüncesinin ortaya çıkış sebebini ve yayılma sürecini, bununla birlikte ana kavramlarını tanıtmamız gerekmiştir.

Stoa düşüncesinin ortaya çıkış ve gelişim süreci birinci bölümde görüldüğü üzere Aristoteles'in (İ. Ö. 384 – İ. Ö. 322) yaşadığı yıllarda Yunan site devletlerinin Makedon istilaları karşısında siyasi bağımsızlıklarını yitirmeye başladığı döneme denk düşmektedir. Bununla birlikte Büyük İskender'in hükümdarı olduğu Makedon İmparatorluğu'nun fetihleri tarihte Helen dönemi olarak anılacak kültürel sürecin başlamasına yol açmıştır. Bu süreçle birlikte Yunan kültürü site devletlerinin ve

Attika bölgesinin dışına çıkararak Anadolu'ya, Doğu Akdeniz'i de içine alacak şekilde bütün Akdeniz'e yayılma imkânı bulmuştur. Düşünceler tarihi, Büyük İskender'in ölümünden (İ. Ö. 323) sonra kurulacak olan birçok Helen Krallığı aracılığıyla da Yunan ve Doğu düşüncesinin karşılaşmasına tanık olmuştur. Bu tarihsel gelişmelerden hareketle Helen dönemi özünde kültürel bir süreç olarak, Yunan düşünce ve sanatının site devletlerinin sınırlarını aşarak farklı coğrafyalara nüfuz etmesi ve bu coğrafyalardaki kültürleri etkilemesi süreci olarak tanımlanabilecektir. Bu dönemin sonucunda ilk çağ düşüncesi, antik Yunan düşüncesinden sonra şubeleri arasına Helen düşüncesini, ardından bu düşüncenin etkisiyle gelişen Roma düşüncesini ve Roma düşüncesinin de büyük tesirlerinin olduğu Hristiyan temelli patristik düşünceyi dahil edecektir.³⁰⁵

Birinci bölümde ve ikinci bölümde aktarmaya çalıştığımız üzere Helen dönemi felsefesinin dallarından modern dünyaya ve modern dünyanın zihniyetine en çok tesir eden düşünce ekolü Stoa felsefesi olmuştur. Kurumlarını ve insani ilişkilere dair hukuki soyutlama ve formülleriyle günümüze hukukunu miras bırakan Roma'nın entelektüel çevrelerinde Stoa felsefesinin uzun süre boyunca etkili olduğunu görmüş bulunuyoruz. Roma'ya Cumhuriyet döneminin sonlarına doğru Yunan'dan ithal olan Stoa düşüncesi Cumhuriyet devrinin çözüm arayışına girdiği sarp sara bir çok siyasi ve sosyal problemin çözümü için yol gösterici ve irşat kaynağı görevini görmüştür. Birinci bölümde aktarıldığı üzere Roma uzun yıllardan beri *patricii* ve *plebs* mücadelesine tanık olmuş, bu mücadelenin sonucunda On İki Levha Yasaları, *plebs tribunus*'lerinin kurulması, *magistra*'lık görevlerinin *plebs* sınıfına açılması gibi gelişmeler meydana gelmiştir. Bu gelişmelerin yanında Roma'da iç karışıklık hiçbir zaman eksik olmamış, Roma sınırlarını askeri fetihleri ile büyüttükçe kalabalık bir insan nüfusunun geçimi ve yerleşimi sorun haline gelmiştir. Bu nedenlerle Gracchus kardeşlerin reformları, çeşitli *municipium*'larda ortaya çıkan ve vatandaşlık haklarını talep eden köle ayaklanmaları ile Roma

³⁰⁵ Gökberk, Felsefe Tarihi, s. 82.

Cumhuriyeti İsa'dan bir yüzyıl önce çöküşün içerisine girmiş, *Senatus*'un hakimiyeti tedrici olarak küçülmeye başlamıştır.

Roma Cumhuriyet dönemi yazınının ve aydınlar topluluğunun en önde gelen ismi Marcus Tullius Cicero olmuştur. Cicero gerek siyasi yaşamda edindiği etkin rol açısından gerek yazınlarının fazla oluşu bakımından Stoa düşüncenin hem uygulayıcısı hem de savunucusu görüntüsünü arz etmektedir. Onun yaşamı siyasetten uzakta, inzivada bulunduğu çiftliğinde suikasta uğraması ile sonlanmış olsa da, Cicero ismi Roma Cumhuriyet döneminin son yüzyılının en etkili isimlerinden birisi olmuştur. Adli ve siyasi konuşmaları ile *Senatus*'u yönlendiren, *Consul*'lük görevini ifa etmiş kişilerin beraatini ya da mahkûm olmasını sağlayan Cicero, yazıları ile de bilgi dolaşımını sağlamıştır. Bu nedenle onun *otium*'da ve kamu hizmetinden uzakta zaman geçirmesi canını kurtarabilmesi için yeterli olmamıştır. Ancak Cicero, bu süreçte *De Republica*, *De Legibus*, *De Finibus* gibi hayatının en verimli eserlerini üretmiş, hatta bu eserler bütün düşünce tarihini etkileyen, kadim Yunan düşüncesini Batı'nın hafızasında diri tutan metinler olmuştur. Bu bakımdan Cicero'nun, Hristiyanlık öncesi pagan döneminin en önemli düşünürü olduğunu söylemek mümkündür. Gerek pagan gerek patristik düşünce döneminden yüzyıllar sonra hümanist kaynaklara irca edecek olan Reformistler ve Rönesans düşünürleri kendileri için yol gösterici olarak Cicero ve Seneca gibi Romalı düşünürleri benimsemiş, onların gözlükleriyle kadim Yunan düşüncesine nüfuz etmişlerdir. Stoa felsefesi ve hatta ilk çağ düşüncesi içerisinde doğal hukuk düşüncesini sistematik bir biçimde ele alan yalnızca Cicero olduğundan, modern tabii hukuk düşüncesine tesiri bakımından tez çalışmamızı Cicero'nun eserleri, düşünce ve görüşleri ışığında ilerletmiş bulunuyoruz. Roma'da Scipio çevresi olarak bilinmeye başlanan Stoa felsefesinin sonraki dönemlerde en ciddi savunucunun Cicero olduğunu onun eserlerinden öğrenmiş durumdayız. Onun Latin diline yapmış olduğu çevirilerle ve Yunanca'dan yapmış olduğu doğrudan okumalarla bir düşünce geleneğini Roma'da başlatan kişi olduğunu bilmekteyiz. Birinci bölümde genel hatlarını çizmeye çalıştığımız tablo Roma'nın Cumhuriyet devrinin içerisinde bulunduğu krizlerdir. Cicero'nun bu kriz ortamında

Stoa felsefesini kendisine yol gösterici olarak belirlemesi bir tesadüf değil, tam aksine bilinçli bir tercihten meydana gelmektedir. Tez çalışmamızın birinci bölümünde Cicero'nun doğal hukuk düşüncesine giriş yapmadan önce Stoa felsefesinin gelişim sürecini ve oluşturduğu kavramları aktarmaya çalıştık. Site devletlerinin çöküşe geçmesinden ve Pers istilalarıyla birlikte bağımsızlıklarını yitiren site devletleri Makedon İmparatorluğu'nun ve Büyük İskender'in koruması altına geçmiş, Büyük İskender'in imparatorluğunun sınırlarını ilerletmesiyle Yunanlı- barbar ayrımı son bulmuştur. Tezimizin birinci bölümünde bu dönemin Helen dönemi olarak adlandırıldığını ifade etmiştik. Bu dönem felsefe okullarının genel karakteristiği bir kurtuluş ve teselli felsefesi olmasının yanında Stoa felsefesinin geliştirmiş olduğu düşünceler siyasi düşünce geleneğinde ahlak ve siyaset kavramlarının yeniden ele alınmasını sağlamıştır. Stoa felsefesi geliştirmiş olduğu kozmopolit yurttaşlık anlayışı ve ortak yasa fikri ile site devletlerinin kendi kendine yetme iddiasını taşıyan, ancak daha sonraları bu iddianın geçerliliğini kaybettiği dönemde birçokları tarafından sempati ile karşılanan düşünce halini almıştır.

Stoacı odağın insana yönelişi, hürriyet ve hak meselesini insanda ele almaya yol açmıştır. İnsan ferdin doğal hakların taşıyıcısıdır ve saygıya muteberdir. Zira o sahip olduğu akıl ile evrensel akıldan nasibini almıştır. Bu kayra tabiidir. İnsan, sosyal statüleri ne olursa olsun düşüncesiyle ve aklıyla erdeme yol alabilen bir varlıktır. O doğal haklarını bilerek hür olduğunun da düşüncesini elde edebilecektir. İşte bu nedenle Stoacı düşüncenin önemli iki temsilcisinden birisi köle Epiktetos, bir diğeri de İmparator Marcus Aurelius olabilmiştir. Kültürel farklarından, tarihi ve toplumsal özelliklerinden tamamen bağımsız şekilde bütün insanların doğalarına içkin olduğu düşünülen birtakım evrensel adalet ilkelerinin bulunduğu düşüncesi köklerini Antik Yunan düşüncesinde bulmaktadır. Sofistlerin doğa (*physis*) ile insan yapımı yasa (*nomos*) arasında bulunduğunu düşündükleri ihtilaf Aristoteles düşüncesinde çözülmeye çalışılır ve yazılı hukukun adaleti gözetmediği durumda yazılı olmayan evrensel hukuka başvurulması gerektiği düşüncesi ortaya çıkar. Aristoteles'in ardından ortaya çıkacak Stoa düşüncesi ise Aristoteles'in bahsini

ettiği ve Sophokles'in Antigone karakterine gönderme yaparak var olduğunu savunduğu yazılı olmayan evrensel yasaların mihenk taşının doğa olduğu düşüncesini yaygınlaştırır. Roma'da veya Atina'da değişmeden var olan, dünyanın herhangi bir yerinde geçerliliğini herhangi bir zaman diliminde kaybetmeyecek, kaynağını bütün kozmosun yaratıcısı Tanrıdan veya doğadan alan evrensel bir yasanın var olduğunu düşünen Cicero, Stoacıların geliştirmiş olduğu ortak yasa fikrinin en bilinen savunucularındandır. Ona göre her insan doğru aklın taşıyıcısıdır ve doğuştan sahip olduğu doğa yasası bilgisiyle iyi ve kötü eylem arasındaki farkı yapabilecek yetkeye sahiptir. Adaleti gözetmeyen ve insanın zararına olan yasanın, hukuka uygun kabul edilemeyeceğini düşünen Cicero'nun, gerek savaştan önce gerek savaş esnasında insanlığa karşı suçları işleyen failleri ve Nazileri yargılamak üzere İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra kurulan Nürnberg Mahkemesi'nin "tabii yargıç" ilkesine uygun olup olmadığı ve yakın geçmişte Saddam rejimine yapılan müdahalenin "insani müdahale" maksadıyla gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği tartışmalarında güncelliğini koruduğu düşüncesindeyim.³⁰⁶ Aynı şekilde Stoacıların geliştirmiş olduğu bütün evrenin tek bir kent/res publica olduğu düşüncesinin yüzyılımızın karşılaştığı büyük göç sorununa bir bakış açısı sunabileceği düşünüyorum. Bu nedenlerle tezimin birinci bölümünü özetle Cicero'nun doğal hukuk düşüncesini incelemek için ayırdım. Bu incelemeyi yaparken de Cicero'nun eklektik karakterini gözeterek onun siyasi düşüncesinde en hâkim motife sahip Stoa felsefesini tanıtmaya çalıştım. Gerek Cicero'yu gerek Stoa felsefesini tanıtırken, içlerinde yeşerdiği dönemin siyasi ve sosyal iklimini kısaca tasvir etmeye ve özetlemeye gayret gösterdim.

Cicero'nun hukuk kuramını ele almak ve bu düşüncenin modern hukuk düşüncesini kuran doğal hukuk düşünürlerinden Grotius'u nasıl etkilediğini görmenin değerli olduğu fikrini benimsiyorum. Grotius'a göre doğal hukuk hem milletlerin hem de devletlerin kendi iç hukuklarına temel teşkil etmektedir. Ona göre doğal hukukun amacı insanlığın ortak yararı olduğundan, bu amaca ancak barış ortamında

³⁰⁶ David Bruce Ingram, Hukuk Felsefesi, çev. Ezgi Su Dağabak, Ankara, 2019, s. 36-37.

ulaşılabilecektir. O halde barışı korumanın ve nefsi müdafanın dışında bütün savaşların haksız olduğunu savunan Grotius, savaşın başlatılması halinde de savaşta uygulanacak doğal hukuk ilkelerinin olduğundan söz etmiştir. Bu ilkelere göre hukuk, her zaman iyi niyetle ve doğal hukuka uygun şekilde yürütülmelidir. Tehlike mevcut ve yakın olmadan savaş yoluna başvurmak insanlığın barış amacına aykırı olacaktır.³⁰⁷ Bu nedenlerle tez çalışmamın ikinci bölümünde de Grotius'un doğal hukuk düşüncelerinin ve insan tanımının temelinde Stoa tezlerinin yattığını göstermeye çalıştım. Grotius'un ilham kaynağının Cicero ve Stoacılar olmasının bir tesadüf olmadığı, tam aksine her iki düşünürün de yaşadığı dönemlerinin siyasi amillerinin benzer olduğu sonucu tez çalışmamın beni ulaştırdığı bir başka sonuç olmuştur.

Hugo Grotius da Cicero gibi reform düşüncesiyle döneminin sorunlarına çözüm arayışına girmiştir. Roma'nın İmparatorluk ideallerini destekleyen Stoacı düşünce, 17. yüzyılda ortaya çıkan benzer amaçlar için bir düşünce temeli olabilmıştır. Hugo Grotius, denizler üzerinde İspanyol ve Portekiz tekeli kırma ve memleketi Hollanda'nın da "özgür denizler" üzerinde serbestçe ticaret yapabilmesini savunabilmek için Cicero'nun doğal hukuk gerekçelendirmelerine sırtını yaslamıştır. Bu açıdan her iki düşünürün de emperyalist politikaları desteklemek için doğal hak ve doğal hukuk düşüncesine sırtını yasladığını görürüz. Nitekim Grotius da tezinin ikinci bölümünde göstermeye çalıştığım üzere ülkesinin uluslararası ticarete önde gelen şirketi *VOC*'un uluslararası sularda ve açık denizlerde hareket kabiliyetini geliştirebilmesi, eylemlerinin hukuki zeminde rasyonelleştirilmesi için çaba göstermiştir. Bunun yanında Grotius'un siyasi düşüncesinde, insanları Tanrı'dan bağımsız şekilde aklın ve insan doğasının benzerliği çatısı altında toplayarak evrensel yasaya yapılan gönderme ile Kilise'nin öğretilerinden ve yorumlarından bağımsız bilginin, kutsallıktan arınmış düşüncenin hukukun geçerliliğini sağlamak için kullanıldığına şahit oluruz. Hem Stoa ve Cicero düşüncesinde hem de Hugo Grotius'un ahlaki ve siyasi tasavvurunda insanın

³⁰⁷Ingram, Hukuk Felsefesi, s. 39.

evrensel bir antropolojinin yaklaşımı ile tanımlanmış olması, bu tanımla birlikte birden fazla hukukun ve adalet anlayışının olabileceği ihtimalinin göz ardı edilmesi sonucunu doğurmuştur. Tezimizin ulaşmış olduğu sonuç gerek klasik düşünce içerisinde Cicero'nun gerek modern düşünce içerisinde Grotius'un savunmuş oldukları evrensel yasa anlayışlarının bütün insanları kuşatacak, gerektiğinde haklarla teçhiz edecek ve pozitif hukuk enstrümanları ile koruması altına alacak eşitlikçi bir hukuk kavrayışına yol açmadığı, yalnızca, dönemlerinin iktidar ilişkileri ve mensubu oldukları hâkim zümrenin maddi ihtiyaçları doğrultusunda gelişen bir düşünce ufku ile sınırlı olduğudur. Bu bakımdan *Mare Liberum*'un ve *De Jure Belli ac Pacis*'in yazarının yüzünü ilk çağ felsefesine dönmesi, pagan kaynaklardan istifade etmesi ve din ve mezhep radikalliğine karşı ılımlı düşünceyi savunarak hümanist kaynaklardan beslenmesi tesadüfi bir düşünce etkileşimi değildir. Tezimin ikinci bölümünde aralarında yüzyıllar bulunan iki dönem düşünürünün arasında kurulacak benzerlik bağlarının aynı zamanda birbirleriyle benzeştirilen o düşüncelerin arkasında yatan siyasi ve sosyal amillerin benzerliğine de ışık tutacağını göstermek istedim. Asırlar boyunca hukuk düşüncesinde hâkim olmayı sürdürmüş doğal hukuk *mitos*'unun her tarihi merhalede yeniden nasıl ele alındığını görmenin, doğal hukuk anlatısının esas mahiyet ve niteliğine de ışık tutacağı kanaatindeyim. Bu nedenlerle Roma'nın yayılmacı politikalarını savunan, iç siyasetinde de kazanılmış serveti ve zenginlikleri doğal hukuk ile açıklamak isteyen Cicero'nun doğal hukuk düşüncesi ile yaklaşık 1600 yıl sonra insanların birbirleriyle iletişim kurabilme ve ticaret yapabilme hakkını savunan, bu hakkın doğal bir hak olduğunu iddia eden Grotius'un doğal hukuk düşüncesi birbiriyle örtüşmektedir.

Cemal Bâli Akal'ın “Hukuk Nedir?”de belirttiği üzere güç ilişkileri ne kadar sürerse sürsün, Hakikati temsil ettiğini iddia eden her yönetim tarihte bir şimşek anından daha fazla süremez.³⁰⁸ Bugün zamanında bütün Akdeniz'i ve Asya'yı dizginleyen bir İskender ya da Caesar olmadığı gibi “yeni bilinen” kıtaları

³⁰⁸ Akal, Hukuk Nedir?, s. 158.

keşfettiğini sanan kaşifler ve o kıtaları sömüren fatihler de yoktur. Doğal olanın ya da doğada bulunanın meşru kılınmasına ihtiyaç olmadığını düşünerek doğayı maddenin gerçek işleyişinden soyut biçimde sadece neden – sonuç düzleminde kurgulayan doğal hukuk düşüncesi tarih boyunca Hakikat iddiasının en ciddi tezlerinden birisi olmuştur. Onu pozitif hukukun ya da insan yapımı yasaların temelinde veya başlangıcında bulunduğunu sananlara karşı her zaman Hans Kelsen’in hatırlatmasını akılda tutmak gerekecektir. Normlar hiyerarşisinin en tepesine Grundnorm’u yerleştiren Hans Kelsen’e göre (1881 - 1973) pozitif hukukun kaynağının ne olduğu sorunu geçmişi çok önceye kadar giden bir sorundur. Kelsen’e göre bu ebedi sorunun cevabını arayan kişi, pozitif hukukun arkasında saklanan şeyin ne metafizik bir hakikat ne de doğal hukuk öğretisinin iddia ettiği mutlak ve evrensel adalet fikrini bulabilecektir. Bu ebedi sorunun cevabını aramaya koyulan kişi, cesaret eder de pozitif hukukun arkasında asılı olan perdeyi çekebilirse iktidar Gorgon’unun iğrenç yüzüyle karşılaşacaktır.³⁰⁹

³⁰⁹ Carlos Miguel Herrera’nın “La polémica Schmitt-Kelsen sobre el Guardián de la constitución” adlı makalesinden aktaran: Akal, Hukuk Nedir?, s. 159.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

- ACAR, Ali “Türkçe Çeviriye Önsöz”, Friedrich Carl Von Savigny, Çağımızın Yasama ve Hukuk Bilimi Konusundaki Görevi Üzerine, çev. Ali Acar, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2018.
- ADAM, James Vitality of Platonism And Other Essays, ed. Adela Marion Adam, Cambridge University Press, Cambridge, 1911.
- ADAMS, James L. “The Law of Nature in Greco-Roman Thought” The Journal of Religion, vol. 25, no. 2, 1945, pp. 97-118, www.jstor.org/stable/1199009.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali Kent Devletinden İmparatorluğa, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali / KÖKER, Levent İmparatorluktan Tanrı Devletine, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali / KÖKER, Levent Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı, İmge Kitabevi, İstanbul, 2018.
- AKAL, Cemal Bâli Hukuk Nedir?, Dost Kitabevi, Ankara, 2017.

- AKAL, Cemal Bâli Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı, Dost Kitabevi, Ankara, 2010.
- AKAL, Cemal Bâli İktidarın Üç Yüzü, Dost Kitabevi, Ankara, 2003.
- AKDEMİR, Müslim İnsan Felsefesi: Epiktetos ve Marcus Aurelius Örneği, Sentez Yayınları, İstanbul, 2016.
- AKŞİT, Çağatay Tanrılarla Barış İçinde Yaşamak: “Roma Cumhuriyet Döneminde Senatus ve Rahip Kurulları”, Romalılar II, Doğu Batı Dergisi, S. 50, Ankara, 2009, s .50-63.
- ALONSO, Fernando “Cicero and Natural Law”, Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy, vol. 98, no. 2, pp. 157-168, 2012.
<http://www.jstor.org/stable/24769084>.
- ANDERSON, Perry Antikiteden Feodalizme Geçişler, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- AQUINAS Political Writings, ed. R. W. Dyson, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- ARISTOTLE The Politics, trans. T. A. Sinclair, Penguin Books, London, 1992.
- ARİSTOTELES Retorik, çev. Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

- ARNOLD, Edward V. Roman Stoicism: Being Lectures on the History of The Stoic Philosophy With Special Reference to Its Development within The Roman Empire, Routledge & Kegan Paul Ltd., London, 1911.
- ARSAL, Sadri Maksudi Hukuk Felsefesi Tarihi, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1945.
- ARSLAN, Ahmet İlkçağ Felsefe Tarihi Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular, Stoacılar, Septikler, c. 4, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.
- ARSLAN, Ahmet İlkçağ Felsefe Tarihi, Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi, c.1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017.
- ASMIS, Elizabeth “Cicero on Natural Law and the Laws of the State”, Classical Antiquity, vol. 27, no. 1, April, 2008, pp.-33. <http://www.jstor.org/stable/10.1525/ca.2008.27.1.1>
- AUGUSTINE, Saint “The City of God”, trans. Demetrius B. Zema, ed. Roy Joseph Deferrari, The Fathers of the Church, vol. 8, The Catholic University of America Press, Washington, 1962, sf. 106-108.
- BASDEVANT, J. “Grotius”, ed. A. Pillet, Les Fondateurs Du Droit International, V. Giard & E. Brière, Paris, 1904.

- BAUMAN, Richard A. Human Rights in Ancient Rome, Routledge, London, 2003.
- BERGER, Adolf Encyclopedic Dictionary of Roman Law, The American Philosophical Society, Philadelphia, September, 1953.
- BLOM, Andrew “Hugo Grotius (1583-1645)”, Internet Encyclopedia of Philosophy, <https://www.iep.utm.edu/grotius/>.
- BOUKEMA, H. J. M. “Grotius’ Concept of Law”, Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy, vol. 69, no. 1, Franz Steiner Verlag, 1983, pp. 68-73. <http://www.jstor.org/stable/23679689>.
- BRAUDEL, Fernand Bellek ve Akdeniz: Tarihöncesi ve Antikçağ, çev. Ali Berktaş, Metis Yayınları, İstanbul, 2006.
- BRENT, Allen Cyprian and Roman Carthage, Cambridge University Press, USA, 2010. <https://books.google.com.tr/books?id=pGAThuzyVXcC&lpg=PP1&dq=cyprian%20and%20roman%20carthage%20allen%20brent%20pdf&hl=tr&pg=PR4#v=onepage&q&f=false>.
- BROOKE, Christopher Philosophic Pride: Stoicism and Political Thought From Lipsius to Rousseau, Princeton University Press, USA, 2012.
- BRUN, Jean Stoa Felsefesi, çev. Medar Atıcı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

- BRUNT, P. A. “The Legal Issue in Cicero, Pro Balbo”, The Classical Quarterly, vol. 32, no. 1, 1982, pp. 136–147.
www.jstor.org/stable/638748.
- BULL, Hedley “‘Uluslararası İlişkiler’in İncelenmesinde Grotius’un Önemi’”, ed. Hedley Bull - Benedict Kingsbury - Adam Roberts, Hugo Grotius ve Uluslararası İlişkiler, çev. Burç Beşgöl, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, İstanbul, 2015.
- BUNSON, Matthew Encyclopedia of Roman Empire, Facts On File, In., USA, 2002.
- CASSIRER, Ernst The Myth of the State, Yale University Press, New Haven, 1946.
- CEVİZCİ, Ahmet Felsefe Tarihi: Thales’ten Baudrillard’a, Say Yayınları, İstanbul, 2015.
- CICERO Defence Speeches, trans. D. H. Berry, Oxford University Press, New York, 2008.
- CICERO De Inventione, De Optimo Genere Oratorum, Topica With An English Translation, trans. H. M. Hubbell, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1949.
- CICERO On Moral Ends, ed. Julia Annas, trans. Raphael Woolf, Cambridge University Press, UK, 2001. s. 84-85.

- CICERO On the Commonwealth and On the Laws, ed. James E. G. Zetzel, Cambridge University Press, USA, 1999.
- CICERO Stoacıların Paradoksları, çev. Serap Gür Kalaycıoğulları – Ceyda Üstünel Keyinci, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, Temmuz 2016.
- CICERO Tanrıların Doğası, çev. Çiğdem Menzilioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012.
- CICERO Tusculan Disputations, trans. Andrew P. Peabody, Little, Brown and Company, Boston, 1886.
- CICERO Yasalar Üzerine, çev. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017.
- CICERO Yükümlülükler Üzerine, çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- CICERO, M. Tullius Librorum de Re Publica, ed. C. F. W. Mueller, Leipzig, Teubner, 1889.
<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0474.phi043.perseus-lat1:3.33>.
- CICERO, M. Tullius The Orations, trans. C. D. Yonge, vol. III, George Bell and Sons, London, 1875.

- CLAYTON, Edward “Cicero (106 – 43 B.C.E)”, Internet Encyclopedia of Philosophy.
<https://www.iep.utm.edu/cicero/>.
- COX, Richard H. “Hugo Grotius”, ed. Leo Strauss – Joseph Cropsey, History of Political Thought, University of Chicago, USA, 1987.
- CRAWFORD, H. Michael “Cicero, Marcus Tullius”, ed. David Miller, The Blackwell Encyclopedia of Political Thought, Basil Blackwell, Oxford, 1987.
- ÇEVİK, Cengiz Cicero’nun Devleti: De Re Publica Yazıları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.
- ÇEVİK, Cengiz “Giriş”, Cicero, Devlet Üzerine, çev. C. Cengiz Çevik, İthaki Yayınları, İstanbul, 2014.
- ÇEVİK, Cengiz “Önsöz”, Cicero, Devlet Üzerine, çev. Cengiz Çevik, İthaki Yayınları, İstanbul, 2014.
- ÇEVİK, Cengiz Roma’da Siyaset ve Felsefe: Cumhuriyet Dönemi, İthaki Yayınları, İstanbul, 2019.
- DAAN, Nijssen “Cyrus the Great”, Ancient History Encyclopedia, https://www.ancient.eu/Cyrus_the_Great/.
- DERRIDA, Jacques Cosmopolites de tous les pays, encore une effort!, Galilée, Paris, 1997.

- DOUZINAS, Costas Human Rights and Empire: The Political Philosophy of Cosmopolitanism, Routledge - Cavendish, UK, 2007.
- DOUZINAS, Costas İnsan Haklarının Sonu, çev. Kasım Akbaş-Umre Deniz Tuna, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015.
- DRAPER, G. I. A. D. “Savaşa Dair Hukuk Fikirlerinin Gelişiminde Grotius’un Yeri”, ed. Hedley Bull-Benedict Kingsbury-Adam Roberts, Hugo Grotius ve Uluslararası İlişkiler, çev. Burç Beşgöl, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, İstanbul, 2015.
- DUGUIT, Leon Hak Kavramı ve Devletin Dönüşümü Üzerine Üç Konferans, çev. Edip Serdengeçti, sad. Emre Partalcı, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2019.
- EBENSTEIN, William Great Political Thinkers: Plato to the Present Dryden Press, 4th Edition, Hinsdale, Illinois, 1969.
- EDELSTEIN, Ludwig The Meaning of Stoicism, Harvard University Press, Massachusetts, 1966.
- EPIKTETOS Söylevler, çev. Birdal Akar, Divan Kitap, İstanbul, 2013.

ERÇELİK, A. Pelin Cicero’da Doğal Hukuk Anlayışı,
İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Anabilim Dalı,
Latin Dili ve Edebiyatı, (Yayımlanmamış Yüksek
Lisans Tezi), İstanbul, 2008.

ERÇELİK, A. Pelin “Marcus Tullius Cicero”, ed. Ahu Tunçel-
Kurtul Gülenç, Siyaset Felsefesi Tarihi:
Platon’dan Zizek’e, Doğu Batı Yayınları, İstanbul.
2017.

ERDOĞAN, Mustafa Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi,
Ankara, 2012.

ERHAT, Azra Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.

ERKİNER, H. Hakan “Grotius Öncesinde İlk Modern Uluslararası
Hukuk Düşüncesinin Oluştığı Tarihsel Koşullar
ve Erken Klasik Dönemdeki Öğreti”, Marmara
Üniversitesi Hukuk Fakùltesi Hukuk Araştırmaları
Dergisi, c. 1, S. 1, 2012.

ERKİNER, H. Hakan “Uluslararası Hukuk Düşüncesinde Klâsik
Öğretinin Kuruluşu: Hugo Grotius ve Postgrotien
Yazarlar Samuel Von Pufendorf, Richard Zouche,
Cornelius Van Bynkershoek ve Samuel Rachel’e
İlişkin İnceleme ve Değerlendirme”, Marmara
Üniversitesi Hukuk Fakùltesi Hukuk Araştırmaları
Dergisi, c. 18, S. 3, İstanbul 2012.

- ERTOP, Kıvanç /
YETKİN, Çetin Sosyo Ekonomik Temelleriyle Siyasal Düşünceler
Tarihi, c. 1, Say Yayınları, İstanbul, 1985.
- FORD, Christopher A. “Preaching Propriety to Princes: Grotius,
Lipsius, and Neo-Stoic International Law”,
Case Western Reserve Journal of International
Law, vol. 28, iss. 2, 1996.
<http://scholarlycommons.law.case.edu/jil/vol28/iss2/3>.
- FOUCAULT, Michel Öznenin Yorumbilgisi: Collège de France
Dersleri 1981- 1982, çev. Ferda Keskin,
İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
İstanbul, 2015.
- GÖKBERK, Macit Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012.
- GROTIUS, Hugo Commentary on the Law of Prize and Booty,
Trans. Gwladys L. Williams, Liberty Fund, In.,
USA, 2006.
- GROTIUS, Hugo Savaş ve Barış Hukuku, çev. Seha L. Meray,
Say Yayınları, İstanbul, 2011.
- GROTIUS, Hugo The Freedom of the Seas or the Right Which
Belongs to the Dutch to Take Part in the East
Indian Trade, trans. Ralph Van Deman Magoffin,
Oxford University Press, 1916.

- GROTIUS, Hugo The Rights of War and Peace, trans.
John Morrice, Liberty Fund, Inc., USA, 2005.
- HESIOD The Homeric Hymns And Homerica,
ed. G. P. Goold, trans. Hugh G. Evelyn-
White, Harvard University Press, London, 1982.
- HOLTON, James E. “Marcus Tullius Cicero’’, ed. Leo Strauss –
Joseph Cropsey, History of Political Philosophy,
The University of Chicago Press, USA, 1987.
- HORSLEY, Richard A. “The Law of Nature in Philo and Cicero’’,
The Harvard Theological Review, vol. 71, no. 1/2,
Jan – Apr., 1978, pp. 35-59.
- INGRAM, David Bruce Hukuk Felsefesi, çev. Ezgi Su Dağabak,
Ankara, 2019.
- INWOOD, Brad Reading Seneca: Stoic Philosophy At Rome,
Oxford University Press, USA, 2005.
- INWOOD, Brad /
MILLER, Fred D. Chapter 6: “Law in Roman Philosophy’’,
ed. in chief: Enrica Pattaro, Treatise of Legal
Philosophy and General Jurisprudence:
A History of the Philosophy of Law from
the Ancient Greeks to the Scholastics,
Springer, vol. 6, 2015, s. 135.

- ITTERSUM, M. J. Van Profit and Principle: Hugo Grotius, Natural Rights Theories and the Rise of Dutch Power in the East Indies (1595-1615), Brill, Leiden, 2006.
- JONATHAN, Powell / RUDD, Niall “‘Introduction’”, Cicero, The Republic and The Laws, trans. N. Rudd, Oxford University Press, New York, 1988.
- KAPANİ, Münci Kamu Hürriyetleri, Yetkin Yayınları, Ankara, 2013.
- KALAYCIOĞULLARI, G. Serap / KEYİNCİ, Ü. Ceyda “‘Stoacılık’”, Stoacıların Paradoksları, Cicero, çev. Serap G. Kalaycioğulları- Ceyda Ü. Keyinci, İmge Kitabevi, Ankara, 2016.
- KINGSBURY Benedict / ROBERTS, Adam “‘Giriş: Uluslararası İlişkiler’de Grotiye Düşünce’”, ed. Hedley Bull-Benedict Kingsbury-Adam Roberts, Hugo Grotius ve Uluslararası İlişkiler, çev. Burç Beşgül, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, İstanbul, 2015.
- LACTANTIUS The Fathers of the Church, ed. Roy Joseph Deferrari, The Divine Institutes, trans. Sister Mary Francis McDonald, The Catholic University of America Press, vol. 49, Washington, 2008, sf. 362-367.
- LAERTIOS, Diogenes Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri, çev. Candan Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.

- LANG, Anthony F. “Hugo Grotius (1583-1645)” ed. Daniel R. Brunstetter-Cian Just War Thinkers: From Cicero to the 21st Century, Routledge, New York, 2018.
- LANE, Melissa “Ancient Political Philosophy” The Stanford Encyclopedia of Philosophy, Winter 2018 Edition, ed. Edward N. Zalta.
<https://plato.stanford.edu/archive/s/win2018/entries/ancient-political/>.
- LANE, Melissa Greek and Roman Political Ideas, Penguin Books, London, 2014.
- LARRÈRE, Catherine “Hugo Grotius, 1583-1645”, çev. İsmail Yerguz, ed. Philippe Raynaud-Stephane Rials, Siyaset Felsefesi Sözlüğü, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- LE ROUX, Patrick Roma İmparatorluğu, çev. İsmail Yerguz, Dost Kitabevi, Ankara, 2017.
- LONG, Roderick T. “Hellenistic Philosophers of Law”, A History of the Philosophy of Law from the Ancient Greeks to the Scholastics, A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, vol. 6, 2nd Edition, ed. in chief Enrico Pattaro, ed. Fred. D. Miller – Carrie-Ann Biondi, Springer, 2007.

- LOUGHLIN, Martin Foundations of Public Law, Oxford University Press, USA, 2010.
- M.A., E.H. Blakeney The Hymn of Cleanthes, The Macmillan Company, New York, 1921.
- MCKEON, Richard “Introduction to the Philosophy of Cicero”, ed. Richard O. Brooks, Cicero and Modern Law, Routledge, New York, 2009.
- MILL, John Stuart Din Üzerine Üç Deneme, çev. Özgüç Orhan, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- MILLER, Jon “Hugo Grotius”, The Stanford Encyclopedia of Philosophy, Spring 2014 Edition, ed. Edward N. Zalta.
<https://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/grotius/>.
- MILLER, Jon Spinoza and the Stoics, Cambridge University Press, UK, 2015.
- MONTESQUIEU Considération Sur Les Causes De La Grandeur Des Romains, Et De Leur Décadence, ed. J. Ravenel, Ouvres Complètes De Montesquieu, Imprimerie De Firmin Didot Frères, Paris, 1834.
- MONTESQUIEU Romalıların Yücelik ve Çöküşünün Nedenleri Üzerine Düşünceler, çev. Berna Günen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

- MOATTI, Claude “Cicero, İ.Ö. 106 - 43”, çev. Emel Ergun,
der. Philippe Raynaud-Stéphane Rials,
Siyaset Felsefesi Sözlüğü, İletişim Yayınları,
İstanbul, 2017.
- NIETZSCHE, Friedrich Platon Öncesi Filozoflar, çev. Nur Nirven,
der. Paolo D’lorio & Francesco Fronterotta,
Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2018.
- OESTREICH, Gerhard Neostoicism and the Early Modern State,
trans. David McIntock, Cambridge University Press,
New York, 1982.
- OVIDIUS Dönüşümler, çev. İsmet Zeki Eyuboğlu,
Payel Yayınevi, İstanbul, 2017.
- PANGLE, Thomas L. “Socratic Cosmopolitanism: Cicero’s Critique
and Transformation of the Stoic Ideal”,
Canadian Journal of Political Science, vol. 31,
no. 2, Jun. 1998, pp. 235-262.
<http://www.jstor.org/stable/3232468>.
- PLATON Diyaloglar, Remzi Kitabevi, çev. Teoman Aktürel,
İstanbul, 2015.
- POLYBIUS The Histories, trans. Robin Waterfield,
Oxford University Press, 2010.

- RADBRUCH, Gustav “Beş Dakikada Hukuk Felsefesi”, çev. Hayrettin Ökçesiz, haz. Hayrettin Ökçesiz Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri, Alkım Yayınevi, İstanbul, 1997.
- RILEY, Patrick “The Philosophers’ Philosophy of Law From the Seventeenth Century to Our Days”, A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, ed. 2 in Chief, Enrico Pattaro, vol. 10, Springer, 2009.
- RİFAT, Samih Herakleitos: Bir Kapalı Söz Ustasıyla Buluşma Denemesi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.
- ROBERTS, J. M. / WESTAD, O. A. The History of the World, Oxford University Press, 6th Edition New York, 2013.
- RUSSEL, Bertrand The History of Western Philosophy, Simon and Schuster, 4th Printing, New York, 1945.
- ROUSSEAU, Jean Jacques Émile ou de l’éducation.
http://classiques.uqac.ca/classiques/Rousseau_jj/emile/emile_de_education_5.pdf.
- SABINE, George H. A History of Political Thought, George G. Harrap & Co. Ltd., USA, 1939.
- SACKS, David Encyclopedia of the Ancient Greek World, Facts On File, Inc., USA, 2005, s. 208-209.

- SAVIGNY, Friedrich
Carl V. Çağımızın Yasama ve Hukuk Bilimi Konusundaki
Görevi Üzerine, çev. Ali Acar, Pinhan Yayınları,
İstanbul, 2018.
- SCOTT, James Brown “‘Introduction’”, Hugo Grotius, The Freedom of
the Seas or the Right Which Belongs to the
Dutch to Take Part in the East Indian Trade,
trans. Ralph Van Deman Magoffin, Oxford
University Press, New York, 1916, s. v-viii.
- SEARS, Kathleen Mitoloji 101: Eski Yunan ve Roma Mitolojisi
Hakkında Bilmeniz Gereken Her Şey,
çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul, 2018.
- SELLARS, John Stoicism, University of California Press,
California, 2006.
- SENECA Ahlak Mektupları, çev. Türkan Uzel,
Jaguar Kitap, İstanbul, 2018.
- SENECA Bilgeliliğin Sarsılmazlığı Üzerine & İnziva Üzerine,
çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye
İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017.
- SENECA De Clemantia: Hoşgörü Üzerine, çev.
Bedia Demiriş, Doğu Batı Yayınları,
İstanbul, 2015.
- SENECA De Providentia: Tanrısal Öngörü, çev.
Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayınları,
İstanbul, 2014.

- SENECA De Tranquillitate Animi: Ruh Dinginliği Üzerine, çev. Bedia Demiriş, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2015.
- SHAKESPEARE, William As You Like It, Cambridge University Press, UK, 2000.
- SHAKESPEARE, William Cymbeline, çev. Özdemir Nutku, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- SMITH, Adam Ahlaki Duygular Kuramı, çev. Derman Kızılay, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2018.
- SMITH, Adam Hukuk Üzerine: Adalet, Kamu Düzeni, Devletin Gelirleri ve Silahlı Güçler, çev. Ahmet Celiloğlu, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2018.
- STRAUMANN, Benjamin “Is Modern Liberty Ancient? Roman Remedies and Natural Rights in Hugo Grotius’s Early Works on Natural Law”, Law and History Review, American Society for Legal History, vol. 27, no. 1, Spring, 2009, pp. 55-85.
<http://www.jstor.org/stable/27641645>.
- STRAUMANN, Benjamin Roman Law in the State of Nature: The Classical Foundations of Hugo Grotius’ Natural Law, trans. Belinda Cooper, Cambridge University Press, UK, 2015.

- STRAUMANN, Benjamin “Oikeiosis and Appetitus Societatis”, 24 Grotiana (New Series), vol. 24/25, 2003/2004, pp. 41-46, s. 42-43.
- TAITSLIN, Anna “Intellectualism versus Voluntarism, and the Development of Natural Law from Zeno to Grotius”, PHD, University of Tasmania, 2004.
- TAŞKIN, Ali “Hugo Grotius”, ed. Ahu Tunçel-Kurtul Gülenç, Siyaset Felsefesi Tarihi, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017.
- TEKİN, Oğuz Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- T.E. Page / CAPSS E. / ROUSE W.H.D. / POST L.A. / WARMINGTON E.H. (ed.), Horace: Satiers, Epistles, Ars Poetica, trans. H. Rushton Fairclough, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, Great Britain, 1942.
- THUCYDIDES, The Peloponnesian War, trans. Martin Hammond, Oxford University Press, New York, 2009.
- TORUN, Yıldırım Hugo Grotius’un Hukuk ve Siyaset Felsefesi, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005.
- TUCK, Richard “Grotius and Selden”, ed. J. H. Burns, The Cambridge History of Political Thought (1450-1700), Cambridge University Press, UK, 2006.

- TUCK, Richard “‘Introduction’”, Hugo Grotius, *The Rights of War and Peace*, trans. John Morrice, Liberty Fund, Inc., USA, 2005.
- TUNÇAY, Mete *Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi: Eski ve Orta Çağlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.
- TÜRK, Duygu / YILMAZ, Zafer “‘Helen Güneşi Batıyor, Roma Güneşi Doğuyor’”, ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- UMUR, Ziya *Roma Hukuku*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1974.
- VILLEY, Michel *Le droit et les dorits de l’homme*, PUF, Paris, 2016.
- VILLEY, Michel *La formation de la pensée juridique moderne*, PUF, Paris, 2017.
- VILLEY, Michel *Le Droit Romain: Son Actualité*, PUF, Paris, 2012.
- VOGT, Katja Maria *Law, Reason, and the Cosmic City*, Oxford University Press, USA, 2008.

- WAYNE, Jackson “The Cyrus Decree”,
<https://www.christiancourier.com/articles/1287-cyrus-decree-the>.
- WEBER, Max “Antik Uygarlığın Gerilemesinin Toplumsal Nedenleri” der. Deniz Kundakçı, Say Yayınları, İstanbul, 2016.
- WEST, Thomas G. “Cicero’s Teaching on Natural Law”, St. John’s Review, vol. 38, Summer 1981,
<https://vindicatingthefounders.com/author/cicero.pdf>.
- WITTGENSTEIN, Ludwig Tractatus-Logico-Philosophicus, çev. Oruç Aruoba, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.
- WOOD, Neal Cicero’s Social and Political Thought, University of California Press, United States of America, 1991.
- YALÇINKAYA, Ayhan “Bodin’dan Hobbes’a Doğru”, ed. Mehmet Ali Ağaoğulları Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- ZELLER, Eduard Stoics, Epicureans and Sceptics, trans. Oswald J. Reichel, Longmans, Green, And Co., New York, 1892.

ZETZEL, James E. G. “Introduction” Cicero, On the Commonwealth and On the Laws, ed. James E. G. Zetzel, Cambridge University Press, USA, 1999.

Diğer Kaynaklar

<https://dailystoic.com/unique-moment-history/>.

https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=262857001&objectId=327188&partId=1.

https://saylordotorg.github.io/text_international-trade-theory-and-policy/s05-02-the-theory-of-comparative-advantage.html.

<http://www.earlyjewishwritings.com/text/philo/book1.html>.

<https://www.augustinus.it/latino/cdd/index2.htm>.

<https://jimithekewl.com/2013/08/11/lactantius-kutsal/>.

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Macrobius/Saturnalia/6*.html.

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:latinLit:phi0474.phi044.perseus-lat1:1.14>.

<https://www.britannica.com/biography/Ernst-Troeltsch>.

<http://shakespeare.mit.edu/cymbeline/cymbeline.3.3.html>.